

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**“KÜÇÜK ASYA” TARTIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE
BATI ANADOLU RUMLARI (1821-1908)**

Doktora Tezi

LÜTFİ BUDAK

Tarih Anabilim Dalı

İZMİR

2024

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

“KÜÇÜK ASYA” TATIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE
BATI ANADOLU RUMLARI (1821-1908)

Doktora Tezi

Lütfi BUDAK

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU

Tarih Anabilim Dalı
Tarih Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “Küçük Asya Tartışmaları Çerçevesinde Batı Anadolu Rumları (1821-1908)” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Lütfi BUDAK

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun tarihi boyunca farklı halklar, dinler ve kültürler bir arada varlığını sürdürmüştür. Bu çok kültürlü yapının en önemli unsurlarından birini, Batı Anadolu coğrafyasında yüzyıllardır yerleşik olan Rum topluluklar oluşturmuştur. 19. yüzyıl ise Rum topluluklar açısından önemli dönüşümlerin yaşandığı bir evredir. Rumlar bu dönemde, Batı dünyasından esen milliyetçilik akımlarının tesiriyle giderek artan bir şekilde milli bilinç geliştirmeye başlamışlardır.

Yine bu süreçte Batı Anadolu'da ikamet eden Rum ahalinin bir kısmı Osmanlı Devleti'nin yanında yer alırken diğer kısmı ise Osmanlı'ya karşı bir tutum sergilemiştir. Bunda dönemin en önemli akımı olan milliyetçiliğin tesirinin büyük olduğu aşikârdır. Bu ortamda, geçmişten bu yana birçok topluluğun hâkimiyeti altında kalıp da bunların hepsine tereddütsüz kucak açmış olan Batı Anadolu coğrafyasının bu değişime nasıl tepki verdiği önemlidir. Mercek altına alınan bu dönemde Batı Anadolu Rumları, kendilerine özgü siyasi, kültürel ve ekonomik bir çehreye bürünmüşlerdir. Bir yandan Osmanlı idaresine entegre olmaya çalışırken diğer yandan da milli kimliklerini inşa etme gayreti içinde olmuşlardır.

Bu toprak parçası üzerinde yerleşik olan Rum halkının, bahsi geçen siyasi ortam içerisindeki idari, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları nasıl bir değişim ve gelişime uğramıştı? Rumların Batı Anadolu üzerinde yaşayan diğer topluluklarla olan münasebetlerinin boyutu neydi? Bütün bu sorular çerçevesinde yapılan araştırmalar neticesinde bu çalışmanın konusunu belirlerken güdülen amaç, bu değişim ve dönüşüm içerisinde Batı Anadolu'da yaşayan topluluklardan biri olan Rum ahaliye ait idari, sosyal, siyasal ve ekonomik durumu "Küçük Asya" tartışmaları çerçevesinden farklı bir bakış açısıyla ortaya koymaktır. Konu ile alakalı yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, bu çalışma alanı ile ilgili çok az söz söylenmiş olması da bu meselenin ele alınması aşamasında bize cesaret verici bir etken olmuştur.

Bu sorular ışığında konuya ait bugüne kadar yazılmış yerli ve yabancı literatür taranmıştır. Bunun yanında, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı içinde yer alan Osmanlı ve ATASE arşivlerinde konu ile alakalı belgeler ve belge grupları incelenmiştir. Tezde, 19. yüzyıl'ın ilk çeyreğinden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süreçte eski Aydın Vilayeti olarak isimlendirilen Aydın, İzmir, Manisa (Saruhan), Muğla

(Menteşe) ve Denizli sancaklarında yaşayan Rum toplumuna ilişkin genel durum belirlenmiş ve bu toplumun, yaşamış olduğu Batı Anadolu topraklarına idari, sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda tesirleri araştırılmıştır. Bu araştırmada, Mora İsyanı (1821)'yla başlayan ve II. Meşrutiyet (1908)'in ilanına kadar süregelen siyasi ve toplumsal değişim ile dönüşümler esnasında Rum nüfusun durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine bu bağlamda, problemi daha geniş bir çerçevede temellendirmek için Mora İsyanı (1821) öncesi Rum toplumu ile ilgili de detaylı değerlendirme yapılmıştır.

Tezimin hazırlanması sırasında bana desteğini hiç esirgemeyen, yol göstericiliği ve sabrıyla hep yanımda olan ve öğrencisi olmakla gurur duyduğum değerli danışmanım Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU'ya şükranlarımı sunarım. Aynı zamanda, araştırma sürecim boyunca hep yanımda olan, desteği ile bu çalışmayı bitirmeme büyük katkı sağlayan sevgili hocam Prof. Dr. Cihan ÖZGÜN'e minnettarım. Çalıştığım bölgeyi çok iyi bilenlerden biri olarak ihtiyacım olduğu her an bana önerileriyle yön veren sayın hocam Prof. Dr. Aysun SARIBEY HAYKIRAN'a ayrıca teşekkür ederim. Yine, tez konumun şekillenmesinde büyük katkısı olan ve konuyla alakalı yol göstericiliği ile bana hep destek değerli hocam Prof. Dr. Tuncay Ercan SEPETCİOĞLU'na da çok teşekkürler. Bunun yanında, tezimin yazım aşamasında verdikleri destekle yanımda olan kıymetli arkadaşlarım Doç. Dr. Emrah HİĞDE, Dr. Öğr. Üyesi Fulya TORUN ve Dr. Alaattin ARIKAN'a da minnet hisleri ile dolu olduğumu belirtmek isterim.

Son olarak, bu çalışmanın gerektirdiği ağır çalışma koşullarına benimle katlanan, desteğini ve güler yüzünü hiç esirgemeyen değerli eşim Öğr. Gör. Çiğdem BUDAK'a, kendilerine ayrılması gereken zamandan fazlaca aldığım canım çocuklarım Kaan, Bartu ve Beril Ada'ya kucak dolusu teşekkürler.

Lütfi BUDAK
AYDIN/2024

ÖZET

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun en çalkantılı ve zorlu dönemlerinden birini ifade etmektedir. Bu yüzyılda imparatorluk siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda büyük dönüşümler yaşamıştır. Bu dönüşümler, bölgeler ve etnik gruplar arasında farklı şekillerde tezahür etmiş ve çeşitli sonuçlar doğurmuştur.

Bu çalışma, bahsi geçen çalkantılı sürecin, Batı Anadolu'daki Rum topluluk üzerindeki toplumsal, siyasi ve ekonomik etkilerini “Küçük Asya” tartışmaları çerçevesinde ortaya koymayı hedeflemektedir. Aynı zamanda bu araştırmada, Rumların kendi aralarında olan ilişkilerinin yanı sıra, yine onların Türklerle ve diğer topluluklarla olan ilişkilerine de ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Söz konusu dönem (1821-1908), Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma çabalarının ve reformlarının yoğunlaştığı bir zaman dilimidir. Tanzimat ve Islahat fermanları gibi önemli adımların atıldığı bu çağda, gayrimüslim tebaanın statüsü ve hakları da gündeme gelmiş ve bu sayede bölgedeki Rum toplumunun yaşamı doğrudan etkilenmiştir. Ayrıca, 19. yüzyılda filizlenen milliyetçilik akımları ve Yunan bağımsızlık mücadelesi de bölgedeki Rumların konumunu derinden sarsmıştır.

Bu tez çalışması, söz konusu siyasi ve toplumsal dönüşümlerin yanı sıra, bölgenin ekonomik yapısındaki değişimlerin de Rum toplumuna yansımalarını irdelemiştir. Ticaret, ziraat, sanayi gibi alanlardaki gelişmelerin ve dış etkenlerin Rumların geçim kaynaklarına, ekonomik faaliyetlerine ve refah düzeylerine nasıl yansıdığı ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Osmanlı arşivleri, seyahatnameler, yerel araştırmalar ve diğer birincil kaynakların yanı sıra güncel akademik literatür ışığında hazırlanan bu doktora tezinde Rumların, bölgedeki diğer topluluklar ile etkileşimlerinin ve çok kültürlü Osmanlı toplumundaki konumlarının ayrıntılı bir analizi de sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rum, Batı Anadolu, Küçük Asya, Aydın Vilayeti.

ABSTRACT

The 19th century was one of the most turbulent and challenging periods of the Ottoman Empire. In this century, the empire underwent major transformations in the political, economic and social spheres. These transformations manifested themselves in different ways across regions and ethnic groups and had various consequences.

This study aims to reveal the social, political and economic effects of this turbulent period on the Greek community in Western Anatolia within the framework of the "Asia Minor debates". At the same time, this study attempts to shed light on the relations of the Greeks among themselves as well as their relations with the Turks and other ethnic communities.

The period in question (1821-1908) was a time of intensified Westernization efforts and reforms in the Ottoman Empire. In this era, when important steps such as the Tanzimat and Islahat edicts were taken, the status and rights of non-Muslim subjects were also brought to the agenda, which directly affected the life of the Greek community in the region. Moreover, the nationalist movements that emerged in the 19th century and the Greek struggle for independence shook the position of the Greeks in the region.

In addition to these political and social transformations, this thesis also examines the reflections of the changes in the economic structure of the region on the Greek community. It examines in detail how developments in trade, agriculture, industry, and other fields, as well as external factors, affected the livelihoods, economic activities, and welfare levels of the Greeks.

Drawing on Ottoman archives, travelogues, local research and other primary sources, as well as current academic literature, this dissertation provides a detailed analysis of the interactions of Greeks with other communities in the region and their position in the multicultural Ottoman society.

Keywords: Ottoman Empire, Greek, Western Anatolia, Asia Minor, Aydın Province.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
TABLolar LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM HAYALİ COĞRAFYA: “KÜÇÜK ASYA”

1.1.“Küçük Asya” Kavramı	8
1.1.1. Tarihi Devirlerde “Küçük Asya”	14
1.1.1.1 Eski Hellen Döneminde “Küçük Asya”	14
1.1.1.2. Hellenistik Dönemde “Küçük Asya”	19
1.1.2. “Küçük Asya”da Eski Yunan Kent Devletleri: Polis	20
1.2. 19. Yüzyılda “Hellenizm” ve “Philhellenizm” Açısından “Küçük Asya”	23
1.2.1. Yunan Milliyetçiliği ve “Küçük Asya”	23
1.2.2.Philhellenizm (Filhellenizm) ve Philhellen (Filhellen) Komiteleri	26
1.2.2.1 Philhellenizm (Filhellenizm)	26
1.2.2.2. Philhellen (Filhellen) Komiteleri	33
1.2.3. Bir Philhellenizm Coğrafyası: Seyyahların Gözünden “Küçük Asya”	34
1.2.4. Yunanistan’ın “Küçük Asya” Macerası: İşgal ve Katastrof	43
1.3. Türklerin Bölgeye Yaklaşımı: “Batı Anadolu” mu “Küçük Asya” mı?	46

II. BÖLÜM TARİH SAHNESİNDE RUMLAR: BAĞIMSIZLIĞA GİDEN YOL

2.1. Coğrafya, Din ve Etnik Adlandırma Açısından “Rum” İsmi	51
2.1.1. Rumların Türk Hâkimiyetine İlk Girişleri	54
2.1.2. Osmanlı Hâkimiyeti Altında Rumlar	55
2.1.3. Bağımsız Bir Devlet Olarak Yunanistan’ın Ortaya Çıkışı	59

III. BÖLÜM

19. YÜZYILDA BATI ANADOLU RUMLARI

3.1. 19. Yüzyılda Aydın Vilayeti.....	72
3.1.1. İdari Yapılanma ve Nüfus	72
3.1.2. Sosyo-Ekonomik Yapı.....	76
3.2. Aydın Vilayetinde Rumlar	79
3.2.1. İzmir Sancağında Rumlar	79
3.2.1.1. Levant'ın İncisi İzmir'de Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Yaşam.....	80
3.2.1.1.1. Çifte Malikli Bir Uygulama Örneği.....	85
3.2.1.2. Bir Rum Hayırseveri: Mihaliki Alisomaki Efendi'nin Mülklerinin Üzerine Yapılan Dinsel Yapılar ve Bakımları.....	90
3.2.1.3. İzmirli Rum Eğitim Dernekleri ve Faaliyetleri.....	93
3.2.1.4. İzmir'de Demografik Dönüşüm: Mekânsal Bir Değerlendirme.....	98
3.2.1.5. Düzeni Bozanlardan: Katırcı Yani (Yanni) nam-ı diğer Postacı John	102
3.2.2. Saruhan Sancağında Rumlar	104
3.2.2.1. Manisa Rumlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Belleği: Meslekler, Ticaret ve Toplumsal Yapı.....	105
3.2.2.2. Saruhan Sancağı'nda İbadet ve Ritüeller.....	107
3.2.2.3. Manisa'da Eğitim Hayatı: Rum Okulları, Öğretmenler ve Öğrenciler	109
3.2.2.4. Demografik Değişimin Kaynağı: Midilli Adası.....	111
3.2.2.5. Asayiş Perspektifi: Manisa Örneği.....	115
3.2.3. Aydın Sancağında Rumlar	117
3.2.3.1. "Berat"lı Rumlar ile Köyün Bankeri, Sarrafı ve Esnafı Olan Rum Bakkallar: Haksız Kazancın Toplumsal Huzuru Bozma Örneği.....	121
3.2.3.2. Aydın Sancağı'nda Dinî Hoşgörü ve Çeşitlilik: Arşiv Belgelerinden Yansıyanlar.....	126
3.2.3.3. Söke Rum Mektebi Lisan-ı Türki Muallimi: Odif Oğlu Sotiri Efendi	129
3.2.3.4. Ortak Coğrafyada Kardeşçe Yaşam: Müslüman Türkler ve Ortodoks Rumlar	132
3.2.3.5. Aydın Sancağı'nda Suç ve Ceza: Asayişin Bozulmasına Neden Olan Faktörler ve Alınan Tedbirler	136

3.2.4. Denizli Sancağında Rumlar	138
3.2.4.1. Demografik Değişimin Etkisinde Denizli Sancağı Nüfusu	142
3.2.4.2. Denizli Sancağı'nda Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Dokuya Yolculuk: Gelenekler, Değişim ve Toplumsal Bağlar	145
3.2.4.3. Denizli Sancağı'nda Din ve İnanç: Geleneksel ve Modern Dinamikler	153
3.2.4.4. Denizli Sancağı'nda Asayiş Sorunları: Suçun Nedenleri ve Nitelikleri	156
3.2.4.5. Denizli Sancağı'nda Rumların Eğitim Serüveni: Okullar, Ayrıcalıklar ve Değişim	158
3.2.5. Menteşe Sancağında Rumlar	160
3.2.5.1. Menteşe Sancağı'nda Nüfusun Demografik Özellikleri: Etnik ve İdari Yapı	161
3.2.5.2. Menteşe Sancağı'nda Ekonomiye Yön Veren Rum Aileler: Barutçular, Dimestoklular ve Hacıpetrolar	164
3.2.5.3. Eğitimde Yenilikçi Yaklaşımlar: Menteşe Sancağı'nda Politikalar ve Uygulamaları	167
3.2.5.4. Modernleşme Sürecinde Menteşe Sancağı'nda Asayiş Sorunları	172
3.2.5.5. Din ve Toplum: Menteşe Sancağı'nda İnanç ve Ritüellerin Rolü	173

IV. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'E DEĞİN BATI ANADOLU'DA TOPLUMLAR ARASI İLİŞKİLER

4.1. Toplumsal Dinamikler ve İlişkiler	176
4.2. Değişime Ayak Uyduramama: Asayiş Sorunları	178
4.2.1. Batı Anadolu'da Modernleşme Sürecine Bir Tepki: Eşkıyalık ve Çetecilik Faaliyetleri	180
4.2.1.1. İsyan ve İtaat: Eşkıya	180
4.2.1.2. Rum Eşkıyalar Geliyor!	183
4.3. Modernleşme Çabalarının Sonu: 1908 Sonrası	189
4.4. Büyük Yenilginin Faturası: Mütareke Yıllarında Yunanistan ve Adalardan Rum Göçü	193
SONUÇ	200
KAYNAKÇA	210
EKLER	237
ÖZ GEÇMİŞ	250

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: 1821 Yunan ihtilalinde hayatını kaybeden philhellenistler	33
Tablo 2: 19. yüzyıl'da Aydın Vilayeti'nin kazaları	73
Tablo 3: 19. yüzyıl başından 1860'lara kadar İzmir'de Rum nüfus dağılımı	100
Tablo 4: 1860-1902 yılları arasında İzmir'de Rum nüfus dağılımı	101
Tablo 5: Manisa Kazası'nda Rum nüfus (Aydın Vilayet Salnamelerine Göre)	114
Tablo 6: 1840-41 yıllarında Söke Kazası'nda Rum nüfusu.....	120
Tablo 7: Aydın Sancağı kaza merkezinde Rumlara ait okul ve öğrenci sayısı (1891)	131
Tablo 8: 1831 nüfus sayımına göre Aydın Sancağı	132
Tablo 9: 19. yüzyıl sonlarında Aydın Sancağı'nda nüfus	133
Tablo 10: H.1301-M.1883/1884 tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne göre sancak nüfusu	144
Tablo 11: H.1304-M.1888/1889 tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne göre sancak nüfusu	145
Tablo 12: 1831 nüfus sayımına göre Menteşe Sancağı nüfusu.....	164
Tablo 13: H. 1326-M. 1908 Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre Menteşe Sancağı'nın yıllık geliri	167
Tablo 14: Bodrum Kazası'nda bulunan Rum mektepleri.....	171
Tablo 15: Meğri Kazası'nda bulunan Rum mektepleri	171
Tablo 16: Milas Kazası'nda bulunan Rum mektepleri	172

KISALTMALAR

APIKAM	Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi
ATASE	Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
bkz	Bakınız
BOA	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi
CTAD	Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
çev.	Çeviren(ler)
ÇTTAD	Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi
der.	Derleyen(ler)
Ed.	Editör(ler)
haz.	Hazırlayan(lar)
M. Ö.	Milattan önce
M. S.	Milattan sonra
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
t.y.	Tarih yok
TTK	Türk Tarih Kurumu
YKY	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

19. yüzyıldan itibaren ulus devletlerin oluşmaya başlamaları ve güçlenmeleri siyasi gelişimin en temel niteliğini ortaya koymuştur. Bu süreçte etkili olan diğer bir gelişme ise ulusal bir hayalin yaratılıp anlatılması olacaktır. Böylelikle ulus adına bir devlet yaratıldıktan sonra, yeni devlete meşruluk kazandırmak için kültür ön plana çıkacaktır.

“Küçük Asya”da 19. yüzyıl süresince toplum ile devlet arasındaki etkileşim çok taraflı bir işleyişi ifade etmektedir. Bu kadim topraklarda, Osmanlı Devleti’nin cemiyet yapılanmasından kaynaklı olarak birbirinden çok farklı toplumsal kesimlere ait ve çeşitli ekonomik çıkarları yansıtan bireylerin meydana getirdiği, temelleri din olarak tanımlanmış olan birçok farklı kültürel cemaat yaşamaktaydı.

19. yüzyıl “Küçük Asya” Rum dünyasında yaşanan gelişmeler, nüfus kaynaklı değişimler ile bu coğrafyada yüzyıllardır süregelen insan yerleşim tiplerini belirlemiş coğrafi etkenler bağlamında değerlendirilmelidir. Bu geniş çaplı etkenler, Rum topluluğunun ve onların ortaya çıkardığı sosyal kurumların gelişiminin meydana geldiği sürecin perde arkasını oluşturmaktadır.

“Küçük Asya” adıyla anılan bu coğrafyada, yüzyıllardır geleneksel otokratik devletlerin himayesi altında birden çok halk yaşamıştır. Bu yapıdaki imparatorlukların uygarlıkları genellikle yönetici sınıfın damgasını taşırdı. Yöneticiler ister Bizanslı ister Osmanlı olsun; siyasi gücün kaynağı ister merkezileşme tarafındaki kent kaynaklı bürokratik hükümetlerden gelsin, isterse vilayetlerdeki toprak sahipleri arasında bölüşülmüş bulunsun yönetilen ile yöneten arasındaki ilişki temelde yüzyıllardır aynı kalmıştır. Halklar, gereksinimlerini kendi bireysel kaynaklarından ve yerel cemaatlerinden faydalanarak karşılamışlar ve yine bu yerel cemaatleri sayesinde kendi farklı ve yaygın kültürlerini yaratmışlardır. Bu şekilde “Küçük Asya” Rumları, temelinde kendine ait beşerî ve fiziksel ortamlar barındıran yöresel nitelikte kültürler geliştirmişler ve bu durum onları değişik coğrafyalarda yaşayan Yunanlardan farklı kılmıştır.¹

¹Gerasimos Augustinos, **Küçük Asya Rumları**, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite, çev. Devrim Evcı, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s. 22.

“Rum” kelimesi Türkçe’de oldukça geniş ve çok yönlü bir anlam taşımaktadır. Tarihsel süreç içerisinde farklı coğrafi ve kültürel bağlamlar bu kelimeye değişen anlamlar yüklemiştir.

İlk olarak, “Rum” tabiri, Bizans İmparatorluğu’na ve buradaki Ortodoks Hristiyan halka işaret etmekteydi. Dolayısıyla bu tabir, dini bir kimlik taşıyordu ve Bizans’ın yıkılmasından sonra da Osmanlı coğrafyasındaki tüm Rum Ortodoks tebaa için kullanılmaya devam etmişti. Bu anlamda evet, “Rum” dini bir unsur ifade ediyordu ancak aynı zamanda “Rum”, coğrafi bir anlam da taşımaktaydı. Özellikle Anadolu topraklarında yaşayan yerli halka “Rumlar” deniyordu. Bu, sadece dinsel bir ayrım değil aynı zamanda etnik ve kültürel bir tanımlamaydı. Dolayısıyla “Rum” tabirinin, oranın yerli halkını, kültürünü ve coğrafyasını da genişleterek “Romalıları” da kapsadığı da söylenebilir. Çünkü Doğu Roma (Bizans), kendini Roma’nın devamı olarak görüyordu. Bu açıdan bakınca “Rum” tabiri, Akdeniz havzasını ve onun klasik medeniyetini sadece dini bir kimlik olarak değil aynı zamanda yine onun geniş coğrafyasını, kültürünü ve medeniyetini de temsil etmektedir. Dil üzerinden kavramları incelerken bu çok katmanlı manaları da göz ardı etmemek gerekir. Bir kelime hem yerel hem de evrensel boyutlara sahip olabilir. İşte “Rum” tabiri de bunun güzel bir örneğidir.

Çalışmada, 19. yüzyılda eski Aydın Vilayeti olarak isimlendirilen Aydın, İzmir, Manisa (Saruhan), Muğla (Menteşe) ve Denizli sancakları özelinde yaşamış topluluklardan biri olan Rum cemaatinin sosyal, ekonomik ve siyasal döngünün içinde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm ele alınmıştır.

Bahsedilen bu alanda, kapsamlı bir çalışmanın yapılmamış olması ya da başka bir deyişle Rum nüfusunu etnik bir halk olmaktan çok bireyler üzerinden ön plana çıkarıp, soyuttan somuta geçiren bir araştırmanın henüz ortaya konulmamış olması ve bunun yanında kültürel, idari ve askeri değişimlerin olduğu 19. yüzyılda Batı Anadolu coğrafyasında, büyük bir topluluk halinde yaşamış olan bu cemaati ve günümüz dünyasında da (Yunanistan, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya’da) etkin olan bir “Rum diasporası”nı anlatan bir eserin de olmaması bizim bu tezi yapmamızın öncelikli nedenlerini oluşturmaktadır.

Rumlarla alakalı yapılan araştırmalar incelendiğinde, bunların büyük çoğunluğunu yüksek lisans tezlerinin oluşturduğu görülmektedir. İsmail Keskin’in “19. Yüzyılda

Osmanlı Rum Aydınlarının Tarih, Memleket ve Coğrafya Üzerine Fikir ve Çalışmaları", Hamit Sarı'nın "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde ve 20. Yüzyılın Başlarında Gümüşhane Sancağı'nda Rumlar", Tülay Dinçel'in "XIX. Yüzyılda İzmir'deki Rum Okulları", Meral Metin'in "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Aynaroz Adası, Aynaroz Ruhbanları ve Rum İsyanları", Fatih Tayfur'un "Osmanlı Belgeleri Işığında 1821 Rum İsyanı ve Buna Karşı Oluşan Tepkiler", Rahşan Demir Kerimoğlu'nun "Osmanlı'nın Son Yüzyılında İzmir'deki Rum Tebaa (1823-1923)", Arzu Yoğurtçuoğlu'nun "Rum İsyanı ve Yunanistan Devleti'nin Kuruluşu (1821-1830)" başlıklı yüksek lisans çalışmalarının yanında, Maria Ntısılı'nın "Osmanlı Yönetimi ve Rum Tebaa: Selanik Örneği (1876-1913)" isimli doktora tezi buna örnek gösterilebilir.

Bu çalışmaların haricinde Rumlarla ilgili antropoloji², arkeoloji³, siyasal bilimler⁴, sosyoloji⁵, uluslararası ilişkiler⁶ gibi farklı alanlarda yüksek lisans ve doktora tezleri de yapılmıştır.

Çalışmada öncelikle Batı Anadolu coğrafyasının sosyo-ekonomik durumunu içeren araştırmalar incelenmiştir. Yapılan incelemede Batı Anadolu coğrafyasında yaşayan Rumlar ile ilgili referans kaynaklar olarak *Gerasimos Augustinos*, *Charles Texier*, *William John Hamilton*, *Michel Bruneau*, *Ari Çokona*, *Molly Greene*, *Haris Eksertzoğlu* ile *Ayşe Ozil*'in eserleri taranmıştır. Bunun yanında, Osmanlı arşiv

² Ceren Acun, **Diasporanın Sembolik Sermayesi: Atina'da Yaşayan İstanbullu Rumların Aile Fotoğrafları**, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2021.

³ Sarah Osen Aldrich, **The Connectedness of the Rum Seljuks and the Kingdom of Georgia: A Framework for Artistic Exchange in the Thirteenth Century**, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015.

⁴ Burcu Taşkın, **Political representation of Minorities: A Comparison of Greek-Orthodox Minority of Istanbul and Muslim-Turkish Minority of Western Thrace**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014; Meltem Hamit, **Turkish Cypriots and their others: An analysis of Narratives about Greek Cypriots and Türkiyeliler**, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008.

⁵ Mert Kaya, **1919-1925 Yılları Arasında Anadolu Rumlarının Müslümanlaştırılması Üzerine Bir Bellek Çalışması**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017; Konstantia Samara, **Identity Issues of the Ottoman Greeks in the Age of Nationalism as Reflected in the Educational Policies of the Greek Community of Istanbul (1895-1915)**, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007.

⁶ Koray Yaşar, **Türk-Yunan İlişkileri Ekseninde Türkiyeli Rumlar ve 1964 Kıbrıs Krizi Bağlamında Türk Basınının Rumlara Bakışı**, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2018; Almıla Tunç, **Greek Cypriot Rearmament 1974-1998: An Assessment**, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999.

kaynaklarına dayalı araştırmalar da büyük önem arz etmektedir. Bunlar arasında, *Olcaý Pullukçuoğlu Yapucu* ile *Aysun Saribey Haykıran*'ın doktora çalışmaları oldukça değerli çalışmalar arasındadır.

Bu çalışmada arşiv kaynakları önemli bir yer tutmaktadır. Batı Anadolu coğrafyasında yaşayan Rumların sosyal, kültürel, ekonomik ve idari anlamdaki durumlarının tespiti amacıyla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na bağlı arşivde araştırma yapılmıştır. Bunun neticesinde bazı konularda onlarca belgenin aynı konuya kaynaklık ettiği görülmüş, bu yüzden asıl düşünceyi desteklemek amacıyla bu birbirini tekrarlayan belgeler çalışmanın içinde verilmemiştir. Osmanlı Arşivi içinde özellikle *Dâhiliye Nezareti Mektubi (DH.MKT.)*, *Şifre Kalemleri (DH.ŞFR.)*, *Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri (A.DVN.)*, *Emniyet-i Umumiye Kalemi (DH.EUM.)*, *Asayiş Kalemi (AYŞ.)*, *Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Islahat Evrakı (DH.T.MIK.S.)*, *Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.T.MIK.M.)*, *İdare-i Umumiye Evrakı (İ.UM.)*, *Adliye (İ.AZN.)*, *Dosya Usulü (İ.DUİT.)*, *Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*, *Hariciye (İ.HR.)* ve *Maliye Evrakları (İ.ML.)*, *Hatt-ı Hümayun (HAT.)*, *Cevdet Adliye (C.ADL.)*, *Maliye (ML.)*, *Hariciye (HR.)*, *Bahriye (BH.)* ve *Zabtiye (ZB.)* kalemleri, *Hariciye Nezareti (HR.) Mektubi (MKT.)* ve *Siyasi (SYS.)* kalemleri, *Maarif Nezareti (MF.) Mektubi Kalemi (MKT.)*, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, *Meclis-i Vala Evrakı (MVL.)*, *Sadırazam Kamil Paşa Evrakı-Yıldız Esas Evrakına Ek (Y.EE.KP.)*, *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.)*, *Teşrifat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği)-Manastır Evrakı (TFR.I.MN.)*, *Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayet (Y.PRK.UM.)*, *Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.)*, *Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ.)*, *Orman Ma'adin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ.)*, *Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi Kalemleri (Y.PRK.MYD)*, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)*, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)*, *Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS.)*, *Sadaret Mektubi Kalemi (A.}MKT.)*, *Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.)*, *Babialı Evrak Odası Evrakı (A.}MKT.BEO.)*, *Deavi Evrakı (A.}MKT.DV.)*, *Müteferrik Evrakı (A.}A.M.)*, *Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL.)*, *Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT.UM.)*, *Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Kalemi (A.}DVN.)* *Mühimme Evrakı (A.}DVN.SMHM.)* gibi kataloglarda Batı Anadolu Rumları ile ilgili idari, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlara ilişkin pek çok bilgi bulmak mümkündür.

Yine, *Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATESE)* arşivi içinde *İstiklal Harbi Kataloğu (İSH.)* da çalışmamız için önemli arşiv belgelerini içermektedir.

Bunların dışında Osmanlı Devleti'nin resmi yayınlarından olan *Aydın Vilayet Salnameleri (H.1296, 1300, 1301, 1304, 1307, 1308, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1319, 1320, 1322, 1325, 1326)* ile *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (H.1316, 1318, 1320)* lerden faydalanılmıştır.

Bütün bunların yanında basından da yararlanılmıştır. Özellikle döneme ait *Hizmet, Ahenk, Hülasa* ve *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri incelenmiş, Batı Anadolu Rumları ile ilgili haberler toplanmıştır.

Çalışma giriş, toplam dört bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmuştur. Giriş'te çalışmanın yapılış sürecinden, yönteminden, sınırlılıklarından ve bu konuda yapılmış olan çalışmalardan söz edilmektedir.

“*Hayali Coğrafya: Küçük Asya*” başlıklı birinci bölümde, Antik Yunan'da ortaya çıkmış olan “Küçük Asya” tabirinin neden 19. yüzyılda yeniden canlandırılmaya çalışıldığı konusu tartışılmış ve sonuçta, Yunanistan'ın buradaki amacının Batı Anadolu topraklarında hak iddia etmek olduğu kanısına varılmıştır. Gerçekte olmayan bir memleketin sınırlarını belirleyen Yunanlar, aslında Aydın Vilayeti'nin coğrafi sınırlarını tarif etmişlerdir. Bu bölümde ayrıca, “Küçük Asya” kavramı ayrıntısıyla irdelenmiş ve tarihi devirlerde “Küçük Asya”nın durumu ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, Yunanla ilgili her şeye koşulsuz sevgi besleyen philhellenistler (Yunan seviciler) ile onların kurmuş oldukları komiteler ve onların faaliyetlerine de yer verilmiştir. Seyyahların da uğrak mekânlarından olan adı geçen toprak parçasına Türklerin yaklaşımı ne olmuştur? Bu sorunun cevabı da bu bölümde verilmiştir.

“*Tarih Sahnesinde Rumlar: Bağımsızlığa Giden Yol*” başlıklı ikinci bölümde, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik durumu ile ilgili genel bir portre çizilerek, “Rum” adının ortaya çıkışı ile dini, coğrafi ve etnik açıdan anlamlarının üzerinde durulmuştur. Ardından Rumların, Türk hâkimiyetine ilk girişleri ve devamında Osmanlı yönetimindeki değişim ve dönüşümleri ele alınmıştır. Batı Anadolu'nun Yunan milliyetçiliği için ne ifade ettiğinin ayrıntılı olarak ortaya konulduğu bu bölümde son olarak Yunanların bağımsızlığa giden süreçteki adımları incelenmiştir.

“19. Yüzyılda Batı Anadolu Rumları” isimli üçüncü bölümde, Batı Anadolu’nun neresi olduğunun üzerinde durulmuş, devamında eski Aydın Vilayeti (İzmir, Aydın, Manisa/Saruhan, Muğla/Menteşe ve Denizli sancakları) olarak bilinen bölgenin genel olarak idari yapılanması ve nüfus özellikleri ile sosyo-ekonomik yapısına değinilmiştir. Sonrasında ise bu vilayete bağlı olan sancaklarda yaşıyan Rum topluluğun idari, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

“II. Meşrutiyet’e Değin Batı Anadolu’da Toplumsal İlişkiler” başlıklı tezin dördüncü ve son bölümünde ise, toplumsal dinamikler ve ilişkilerin gelişimi ile dönüşümü üzerinde durulmuştur. Batı Anadolu’da modernleşme çabalarının olumsuz bir sonucu olarak ortaya çıkan “eşkıyalık” ve “çetecilik” faaliyetleri ile Rum eşkıyaların asayiş bozan hareketleri ve bu hareketlerin altında yatan sosyal, ekonomik ve toplumsal nedenler dikkate alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Son olarak da II. Meşrutiyet (1908)’in ilanından mütareke yıllarına kadar geçen süre zarfında çoğunlukla Yunanistan ve adalardan Batı Anadolu’ya doğru yapılan göç ve bu göçün ortaya çıkardığı sosyal, kültürel ve ekonomik sonuçlar irdelenmiştir.

I. BÖLÜM

HAYALİ COĞRAFYA: “KÜÇÜK ASYA”

“Küçük Asya” terimi, kökleri Antik Yunan’a dayanan coğrafi bir ifadedir. Antik Yunan döneminde “Küçük Asya” tabiri, “Anadolu Yarımadası”nı tanımlamak için kullanılmaktaydı. Yunan kolonistlerin Anadolu’ya yerleşmesiyle birlikte, bu bölgeye yönelik ilgi ve etkileşim artmıştır. “Küçük Asya” tabiri, Anadolu’nun Yunan kültürüne yakınlığı ve bölgedeki Yunan kolonilerinin varlığını vurgulamak amacıyla kullanılmıştır.

Ancak 19. yüzyılda bu terimin Yunanistan tarafından yeniden canlandırılması ve kullanılması, basit bir coğrafi tanımlamanın ötesinde politik ve ideolojik amaçlara hizmet etmektedir. Bu adlandırma, Yunan milliyetçiliğinin yükselişi, “Megali İdea” konsepti ve Osmanlı İmparatorluğu’nun zayıflaması gibi faktörlerle yakından ilişkilidir.

Yunanlar tarafından hayali bir coğrafyanın sınırları çizilip buna da “Küçük Asya” adı verilmiştir. Tamamen politik bir çaba olan bu girişim, aslında hatalı bir ifadeyi barındırmaktadır. Yunanistan’ın “Küçük Asya” kavramını siyasi amaçlar doğrultusunda yeniden yorumlaması tarihsel, sosyolojik ve kültürel gerçekliklerle uyuşmamaktadır. Onların Aydın Vilayeti’ni “Küçük Asya” olarak sınırlandırmaları, bölgenin gerçek coğrafi ve demografik yapısını yansıtmamaktadır. Bu girişim, Anadolu’daki Yunan nüfusu ve kültürünün abartılı bir biçimde sunulması anlamına gelmektedir.

Bu tabirin kullanılması, kısa vadede Yunanistan’ın ulusal kimlik inşasına ve toprak taleplerine hizmet etmiş olsa da uzun vadede bölgede ciddi çatışmalara, nüfus hareketlerine ve kalıcı gerilimlere yol açmıştır. Özellikle Türk Kurtuluş Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler, “Küçük Asya” tabirinin ve onunla ilişkili politikaların trajik sonuçlarını gözler önüne sermiştir.

Günümüzde, “Küçük Asya” tabiri artık aktif bir politik araç olarak kullanılmasa da bu terimin tarihsel kullanımı ve etkileri, Türk-Yunan ilişkilerinin karmaşık doğasını anlamak için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu tarihsel deneyim, bölgesel barış ve istikrar için, tarihi iddiaların ve milliyetçi retoriğin ötesine geçmenin önemini vurgulamaktadır.

Bu tabirin 19. yüzyılda deyim yerindeyse tekrar hortlamanın altında yatan sebepleri irdelemek gerekirse bunları şu şekilde açıklayabiliriz: Yunan milliyetçiliğinin

yükselişi, “Megali İdea” (Büyük Düş) fikrinin ortaya çıkışı, Batı’da Yunan tarihi ve kültürüne olan ilginin artması, “Hasta Adam” olarak nitelendirilen Osmanlı’nın durumu ve Yunanistan’ın genişleme fırsatı olarak gördüğü koşullar bu nedenlerdendir. Bunun yanında, Yunanistan’ın Antik Yunan mirasına dayandırılan toprak talepleri, Bizans İmparatorluğu’nun devamı olma iddiası, bölgedeki Yunan nüfusun varlığı, Batı Anadolu kıyılarının ekonomik potansiyeli ve yine bahsedilen bölgenin jeopolitik önemi gibi sebepler de bu isimlendirmenin altında yatan diğer önemli argümanlardır. Bunların ortaya çıkarmış olduğu sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir: büyük güçlerin bölgeye olan ilgisinin artmasıyla birlikte Yunanlar ile Osmanlı İmparatorluğu’nun arasındaki ilişkilerin de gerilmesi 1897 Osmanlı-Yunan savaşının çıkmasına neden olmuş, bu gerilim kendisini önce Balkan savaşlarında ardından da I. Dünya Savaşı’nda göstermiştir. Bu büyük harbin sonrasında ortaya çıkan Yunan işgaliyle başlayan göçler (mübadele) ve günümüzde de devam eden anlaşmazlıklar bu durumun ortaya çıkarmış olduğu sonuçlardandır.

Aslında Yunanistan, Anadolu’daki Yunan nüfusunu ve kültürel varlığını referans alarak, bölgeyi kendi siyasi-coğrafi hedeflerine uygun şekilde yeniden tanımlamaya çalışmıştır. Böylece, “Küçük Asya” tabiri, Yunanistan’ın Anadolu üzerindeki iddialarını meşrulaştırmak için kullanılmıştır diyebiliriz.

1.1. “Küçük Asya” Kavramı

Asya kıtasının güneybatı kesiminde yer alan Anadolu coğrafyası, stratejik konumu ve verimli toprakları sayesinde uzun yıllar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış ve bunun yanında, kavimlerin geçiş güzergâhı konumunda da olmuştur. Yunanca kökenli “Anatoli/Αλαηνίη” kelimesi “doğu”, “şark”, “doğma”, “şafak” ve “tanyeri” anlamına gelmektedir.⁷ Bu bölge, Asya kıtasına tabiliğinden ötürü yüzyıllardır “Anadolu” adının dışında “Küçük Asya” ya da “Asya Minör” gibi kelimelerle de ifade edilmiştir. Ancak, “Küçük Asya” sözcüğü, aslında Türklere yabancı bir sözcüktür. Hâlbuki “Küçük Asya” (Mikrasia) adı Yunanistan’da “Anadolu”dan daha çok yaygındır. Bunun asıl sebebi, Anadolu’nun “şarkiyatçılık”ı (Doğu’yu) çağrıştırmasıdır.⁸

⁷ “Κεντρο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμού, “Ελληνοτουρκικό Λεξικό”, ç. 56. (Doğu Dilleri ve Uygarlığı Merkezi, “Yunanca Türkçe Sözlük”, s. 56.)

⁸ Selin Süar, **Yunanistan Sinemasında Küçük Asya Sorunsalı**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2011, s. 6.

“Küçük Asya”nın şekil olarak ortaya koyduğu özelliğine şaşırmmamak için onun haritasına göz gezdirmek yeterli olacaktır. Yer kürenin hep büyük yarımadaı ile bütün burunları (Ümit Burnu, Horn Burnu gibi) ve örneğın İtalya ile Yunanistan ya da Hindistan yarımadaı hep güney kutbuna doğru yönelirken sadece “Küçük Asya” doğudan batıya doğru çıkmıştır. Bütün kıyıları, genişlik ve doğal durumlarıyla biri diğerine benzemeyen üç denizle çevrilidir. Kısacası bu yarımadaının yer şekilleri, dağlarının uzanış biçimleri ve yönleri, sanki Asya’nın bu parçasını diğer kısımlarından farklı bir yer yapmak için bir araya toplamışlardır.

Günümüzde “Küçük Asya” ismiyle tanımlanan bu toprak parçasının kuzeyde Karadeniz (Pont-Euxin), Marmara Denizi (Propentide) ve İstanbul Boğazı’na kıyısı mevcutken, aynı zamanda bahsedilen bu coğrafya, Ege Denizi’nin batı sahilini de içine almaktadır. Güney kısmı ise Akdeniz’le (Rodos ya da Kilikya Denizi) sınırdır.

“Küçük Asya”nın doğu sınırları çok değişken ve belirlenmesi zordur. Strabon ve Apollodore’nin görüşlerine göre Samsun (Amisus) dan İssus’a ya da Samsun’dan İskenderun (Scanderoun) a bir hayali çizgi çizilince bu çizginin doğu tarafı yarımadaıdan sayılmaz. O halde Trabzon ve çevresi bu alanın dışında kalır. Erastosthene’nin hesabına göre bu noktalar arasındaki mesafe 3 bin stade ve derece ile 700’dür ki 554 kilometre ve 865 metre eder. Fakat bu yüzölçümü doğru olmaktan uzaktır.

Yarımadaının genel şekli, yeryüzünün katmanlarının farklı jeolojik zamanlarda dağ oluşumu hareketleri görmüş ve geçirmiş olduğuna işaret eder. Bununla beraber bütün yeryüzünde, yer altındaki magmanın etkisi de büyük rol oynamıştır. Yine olumsuz tahriplerini bugün görmekte olduğumuz depremin etkisine rağmen ve eski geleneklere dayanan bazı jeologların görüşlerinin tersine, deniz havzalarındaki ani deprem boğazları ile Cebel-i Tarık Boğazı, yapısal elementleri yönüyle şu anki jeolojik zamana aittir.⁹

“Küçük Asya” olarak bilinen Anadolu Yarımadaı, tarih boyunca birçok devleti ve milleti içinde barındıra gelmiştir. Topraklarının üzerinde birçok kaynağa sahip olan ve stratejik olarak birden fazla yolun üzerinden geçtiği bu toprak parçasının özellikle batı kısımları, elverişli iklimi ile verimli topraklarıyla Eski çağdan beri medeniyetin temelini oluşturmuştur. Romalıların işgalinden önce bu topraklar, Yunan ve Ege (Kyklad)

⁹ Charles Texier, **Küçük Asya**, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, çev. Ali Suad, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Cilt: 1, Ankara, 2002, ss. 26-27.

adalarında geniş bir hareket alanı bulan Romalı tüccarlar ve onlara ait ticari gemiler ile dolup taşmıştır. “Küçük Asya” eyaletinin farkına varılmasıyla bu tüccarlar ve satıcılar, kendi iş kollarına uygun verimli topraklar bulmak amacıyla bu coğrafyaya gelmiş ve kuzey-güney yönünde yayılarak tesir alanlarını genişletmişlerdir. Bu şekilde, Roma’nın ticari faaliyetleri de şekillenmiştir denilebilir.¹⁰

Fransız gezgin Charles Texier’in aktardığına göre; “Asya” adı önce yarımadaanın batı kısmına, yani Romalıların “Asya Eyaleti” dedikleri yere veriliyordu. Ona göre, Doğu’nun o geniş sahasına ait olan bu kelimenin aslı yine onun tarafından şöyle ifade edilmiştir:

“Yunanlıların aktardığına göre, Asya Kıt’asına Promete’nin karısı Asie (Asya) nun adı verilmiştir. Ama Lidyalılar (Lydiens) Asya adının, kendilerinden verildiğini iddia ederek gurur duyar ve bu adın Promete’nin karısından değil, Kotis (Cotys) in oğlu ve Manes’in torunu Asias’tan çıktığında ısrar ederler. Ancak Batı bölgelerindeki kavimlerin çatıştığı bu ad, bu sınırlardan başlayarak ötelere yayılmıştır. Çünkü Heredotos’un bize bildirdiğine göre, Fırat’ın doğusundaki ülkeler de Asya adını taşıdılar. Asurlular (Assyriens), 520 yıldan beri bütün Yukarı Asya’nın hâkimiydiler. Sonra Medler (Medes) gelerek bu hâkimiyet bölgesini ilk kez daraltmaya başladılar.”¹¹

Yine Texier’e göre “Küçük Asya”, eski tarihçiler tarafından hiç bilinmiyordu. Roma İmparatorluğu döneminde bu bölge, “Asya” adını almıştı ve kuzeydeki bölgelere, yani Toros Dağları’ndan yukarı kısma işaret ediyordu. Üstelik çeşitli isimleri de yoktu. Bu bölgeyi Strabon, bütün Asya kıt’asından ayırmak için, “Chersonnese” diye adlandırmıştır. “Küçük Asya” adı, ancak Bizans İmparatorluğu zamanına ait tarihlerde görülür. Buraya, o zamanlar “Küçük Asya” denilmiştir. Bu eyaletin, idari bölümlere (theme) bölünmesi sürecinde İmparator Konstantin Porfirogenet (Constantin Porphyrogenete), “Anadolu” (Anatolie) adını, birçok haritada yazılı olarak yer alan “Natolie”den esinlenerek verdimiştir. Bu son iki ad, kullanımdan düşmeye başlamış ve “Küçük Asya” adı ise genellikle “Asya Yarımadası” (Chersonnese d’Asie) nı kastetmek için kabul edilmiştir.¹²

¹⁰ F. Mehmet Berk, “Küçük Asya”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, Cilt: 12, Sayı 1-2, Konya, 2014, s. 263.

¹¹ Texier, Cilt: 1, ss. 11-12.

¹² Texier, Cilt: 1, s. 13.

Küçük Asya'nın Çeşitli Dönemlerdeki İdari Birimleri;

Anlaşıldığına göre yarımadayı yaklaşık iki eşit bölüme ayıran “Halys”, yani Kızılırmak Nehri'nin yatağı, gerek ırk ve gerek arazi bakımından bu bölgenin ilkel bir şekilde genel bölümlere ayrılmasını sağlıyordu. En eski dönemlerde “Leucos-Syrie” adını alan ve bunların doğu tarafında kalan kısım, bu bölünme ile “Küçük Asya”nın bir parçası oluyordu. Nehrin batı tarafında kalan kısım ise Pelasglar (Pelasges), Lelegler (Lelegs) ve arasıra gelerek bir karış yer için çarpışan adaların sakinleri gibi başıboş kavimlerin insafına kalmış haldeydi. İşte M.Ö. 5. ve 6. yüzyıllarda, bu dönemden itibaren oldukça kalıcı bir şekil ortaya koyan “Küçük Asya”nın coğrafi bölümleri hakkında yeterli belgeler elde edebiliyoruz. Bu bölümler, sayıları 24'e varan “Pontique Asiatique” adlarından önce iki büyük sahaya bölünerek, kuzeyden güneye doğru konumları bakımından aşağıda olduğu gibi 24'e ayrılırlardı. Bunlar:

Kuzeydekiler:

Bitinya (La Bithinie)

Paflagonya (La Paphlagonie)

Pont (Le Pont)

Honoriya (L'Honoriade)

Hellenopont (L'Hellènopont)

Pont Polemoniyak (Le Pont Polèmoniaque)

Bunlardan son üçü kuzeyden ayrılmıştır.

Batıdakiler:

İki Misya (Les Deux Mysies)

Truva Ülkesi (La Troade)

Eolya (L'Æolide)

İyonya (L'İonie)

Dorya (La Doride)

Karya (La Carie)

Güneydekiler:

Likya (La Lycie)

Pamfilya (La Pamphylie)

Taşlık Kilikya (La Cilicie Trachée)

Zirai Kilikya (La Cilicie Champetre)

Ortadakiler:

Galatya (La Galatie)

Frigya Epiktet (La Phrygie épictète)

Büyük Frigya (La Grande Phrygie)

İsaurya (L'Isaurie)

Doğudakiler:

Kapadokya (La Cappadoce)

I. Armeniya (L' Armenie 1)

II. Armeniya (L' Armenie 2¹³)

¹³ Texier, Cilt: 1, ss. 14-16.

Küçük Asya'nın Osmanlı Yönetimi Altındaki İdari Bölümleri;

Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Selçuklu beyleri, değişik şehirleri bölerek her biri kendine düşen paya adını vermiştir. Bugün Türkler tarafından kullanılan adlar bunlardır ve eski bölümler bugünkü paşalıklara oranla pek az kalmıştır. Her bir arazi bölümü "sancak" adını taşır. Bunlar:¹⁴

Bitinya (La Bithynie)	→	Hüdavendigâr Sancağı
Misya (La Mysie)	→	Karesi Sancağı
Lidya (Lydie)	→	Saruhan Sancağı
Mayonya (Maeonie)	→	Aydın Sancağı
Karya (Carie)	→	Menteşe Sancağı
Likya (La Lycie) – Pamfilya (La Pamphylie)	→	Teke Sancağı
Pisidya (Pisidie) – İsaurya (İsaurie)	→	Hamid ili Sancağı
Likonya (Lycaonie) – Kapadokya (Cappadoce)	→	Karaman Sancağı
Kapadokya (Capadoce)	→	Konya Sancağı
Frigya (Phrygie)	→	Germiyan Sancağı
Paflagonya (Paphlagonie)	→	Kastamonu Sancağı
Pont	→	Amasya Sancağı

¹⁴ Texier, Cilt: 1, s. 26.

1.1.1. Tarihi Devirlerde “Küçük Asya”

1.1.1.1 Eski Hellen Döneminde “Küçük Asya”

Batı Anadolu, “Hellenistik” dönem öncesinde birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Bunlar:

Karia; Anadolu’nun güneybatısında konumlanmıştır. Batısında ve güneyinde Ege Denizi, kuzeyinde Menderes (Maiandros) Irmağı ile Aydın (Messogis) Dağları, doğusunda Kızılıhisar-Acıpayam Ovası yer alır.

Karialıların kimliklerine dair kesin bilgiler mevcut değildir. Leleg ve Pelasglar’la beraber Karialılar’ın da Eski Yunanlılar tarafından, Anadolu’nun en kadim halklarından biri olduğu ifade edilir. Herodotos’a göre Karialılar, Anadolu’ya adalar tarafından gelmişlerdir. O, “*Adalarda (eski Leleg) Minos’un uyruğunda oturan Karialılar vergi vermezler. Sadece Minos vergi isterse onun karşılığı olarak Minos’un gemilerinde çalışacak adam gönderir*” der. Çok iyi savaşçı oldukları söylenen Karialıların, icatlarından da söz edilir. Bu icatlar, önceden bir kayışla boyuna geçirilen bir kalkana kulp takılması ile miğfere sorguç takılmasından ibarettir. Karialıların savaşçı yapılarıyla alakalı olarak Herodotos şunu söyler: “*Karialılar, Lidyalılar ve Mısırlılar’dan çok daha fazla fenadır.*”¹⁵

Kendilerine ait dilleri günümüzde hala çözülememiş olan Karialıların, Fenike Alfabesine benzeyen sembollerden oluşan 30-37 harflik bir alfabeleri mevcuttur. Homeros’a göre Karialılar: “*Priamos’a Truva Savaşı’nda destek veren halk*” ve “*Yüksek tepeli Mykale’nin eteğinde, Maiandros kıyılarında oturan ve konuşmaları kaba olan halk*” olarak ifade edilmektedir.¹⁶

Yunanistan’dan Anadolu’nun batı sahillerine doğru yapılan göçler neticesinde Karialılar, bölgenin daha çok iç kısımlarına doğru çekilmişlerdir. M.Ö. 6. yüzyıl süresince Lydia Krallığı’nın egemenliğinde kalan Karia, yine bu yüzyılın ortalarında, Lydia Kralı Kroisos’un Pers Kralı Kyros’a yenilmesiyle birlikte çok fazla mukavemet göstermeden Batı Anadolu’nun tamamıyla beraber Pers hâkimiyetine geçmiştir. Karia şehirleri, Pers

¹⁵ Burak Çınar, **Helenistik Dönemden Roma İmparatorluk Çağının Başlarına Kadar Batı Anadolu ve Mısır İlişkileri**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2019, s. 27.

¹⁶ Veli Sevin, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, TTK Basımevi, Ankara, 2001, s. 105.

kralına hem vergi ödüyorlar hem de gerektiği zaman ona gemi ve asker sağlıyorlardı. Perslerin destekledikleri “Tiran” veya yerli beylerle yönetilen ve otonom bir yapıya sahip olan bu şehir devletleri, M.Ö. 466’da Attika-Delos Deniz Birliği’ne katılmış, M.Ö. 333’te Büyük İskender’in bölgeye girmesiyle Pers hâkimiyetinden çıkmıştır.¹⁷

İskender’in ölümünün ardından bölge, Ptolemaioslar ve Seleukoslar arasındaki mücadeleye sahne olmuştur. Seleukos Kralı III. Antiokhos’un saldırgan tavırları neticesinde Karia şehirleri, bağımsızlıklarını korumak amacıyla Roma ile ittifak kurmuşlardır. Roma’nın Seleukoslar’ı yenilgiye uğratmasıyla da bölge, Roma’nın “Asia” Eyaleti’ne bağlanmıştır.¹⁸

Aioller; kuzeyde Edremit Körfezi’nden, güneyde İzmir Körfezi’ne dek uzanan sahil şeridinde şehir devletleri şeklinde hâkim olan Aioller’in bölgeye M.Ö. 1. bin yılın ilk yıllarında Yunanistan taraflarından geldikleri düşünülmektedir. Onlar, Troas yöresinden başlayarak Smyrna’nın güney kesimlerine doğru yerleşmişlerdir. Aiollerin ilk yerleşmeleri incelendiğinde, temel geçim kaynaklarının tarım, balıkçılık ve şarapçılık olduğu görülecektir.¹⁹ Lidya bakısına M.Ö. 7. yüzyılın başlarından itibaren girmişler ve M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında ise tamamıyla Lidya hâkimiyetini kabul etmişlerdir.²⁰

Aiol kentlerini “Killa”, “Neonteikos”, “Kyme”, “Larissa”, “Aigiroeesa”, “Myrina”, “Temnos”, “Notion”, “Smyrna”, “Pitane”, “Aigaia” ve “Gryneia” olarak kayda geçiren Herodotos’a göre “Smyrna” kenti daha sonra İonların bir kenti olacaktır.²¹ En büyük yerleşkesi “Kyme” olan Aioller, Lidya’nın yıkılmasının ardından Perslerin hâkimiyetine girmişler ve M.Ö. 478’te Attika-Delos Deniz Birliği’ne katılmışlardır.²²

İonlar; İzmir’den itibaren, güneyde Miletos’un güney kesiminde yer alan kuzey Karia sınırına (Poseidon Burnu) kadar uzanan bölgeye yerleşmiş olan İonlar,

¹⁷ Çınar, s. 28.

¹⁸ Kevser Taşdöner, “Karia Kenti Halikarnassos: Helenistik Dönem ve Öncesi Siyasal Tarihi”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1/I, s. 105.

¹⁹ Recep Yıldırım, **Uygarlık Tarihine Giriş: İlk Çağ Tarihi ve Uygarlıkları**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 142.

²⁰ Sevin, s. 74.

²¹ Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev. M. Ökmen-Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, ss. 141-151. Detaylı bilgi için bkz. Yıldırım, s. 142.

²² Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası Geographika: XII-XIIIIV, XIII/I, XIII/II**, çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 67-68.

yerleşmelerinin çoğunluğunu yarımadalar üzerine kurulmuşlardır. Bunun sebebi, bu coğrafyanın hem denizcilik faaliyetleri hem de savunma kolaylığı yönünden avantajlı bir konumda olmasıdır. Bu uygarlığın koloni temelli olduğunun en önemli kanıtı, Batı Anadolu'nun en uç kısmında ve kıyı şeridinde yer almasıdır.²³

Deniz ticaretinde oldukça etkin rol oynamış olan İon uygarlığını oluşturan 12 adet kent, M.Ö. 800'lerde "Panionion" ismiyle işaret edilen ve dini temellere dayalı bir topluluk oluşturmuştur.²⁴ Bu kentler:

Miletos (Balat),
Myus (Avşar Köyü),
Priene (Güllübahçe),
Ephesos (Selçuk),
Kolophon (Değirmendere),
Teos (Sığacık),
Lebedos (Gümüldür),
Erythrai (İldırı),
Klazomenai (Urla),
Phokaia (Foça),
Samos (Sisam Adası),
Khios (Sakız Adası) dir.

Lidya; Kökenleri Hint-Avrupa olan bir halktır. M.Ö. 13. yüzyıldan sonra Batı Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardır. İlk başta Frigya egemenliğinde yaşayan Lidyalıların başkenti Sardes (Manisa-Salihli) şehridir. Coğrafi konumu gereği Lidya, önemli ticaret yollarının geçiş noktasında yer alıyordu. Zengin maden yataklarına da sahip olan²⁵ ve yöneticiliğin babadan oğula geçtiği Lidya'da, ülke yönetiminde etkin olan diğer bir sınıf (yöneticilik belli bir aileye tabi idi) ise tüccar sınıfıydı.²⁶

²³ Hülya Boyana, "İonialılar ve İonia'daki Kabile Teşkilatlanması" **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 26/I, s. 45.

²⁴ Çınar, s. 30.

²⁵ Hüseyin Metin ve Mustafa Lamba, "Hititlerden Roma İmparatorluğuna Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı", **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 27/XII, s. 161.

²⁶ Sevin, s. 270.

Lidyalılar M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında icat ettikleri “sikke” ile tarihte önemli bir yere sahiptir. Sikke, ilk başlarda, “elektron”²⁷ olarak basılmıştır. Lidya sikkelerinin, erken dönem elektronlarındaki figür “arı” iken; daha sonra basılanlarda ise “aslan”dır. Bu aslan figürü, Lidya krallarına özgü bir figürdür.²⁸

Perslerin Anadolu’yu istilaya başlamaları üzerine Lidyalılar, komşuları İonlar ve Ege coğrafyasının diğer kısmında bulunan Yunan kent devletleriyle (Atina, Sparta, Delphoi gibi) ittifak kurmak istemişler fakat M.Ö. 547’de Perslere karşı duramayarak onların hâkimiyetlerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu tarihten itibaren, İskender’in Anadolu’yu almasına kadar geçen süre zarfında (M.Ö. 330) Lidya, Perslere bağlı bir satraplık olarak kalmıştır.²⁹

Likya; Teke Yarımadası’nın dağlık kesimlerine ve Karia bölgesinin güneyine yerleşmiş olan Likya uygarlığı, şehir devletleri halinde hüküm sürmüştür. Batısında Karia, güneyinde Akdeniz ve doğusunda Pamfilya ile komşu olan Likya’nın şehir devletleri kendi içlerinde M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında merkezi “Patar” şehri olan federatif bir yapı meydana getirmişlerdir. Bu birlikteliğin en önemli şehirleri “Ksanthos”, “Myra”, “Olympos”, “Patar”, “Arykanda” ve “Pinara”dır.³⁰

Hitit kaynaklarında “Lukka Ülkesi” olarak bahsedilen Likya’nın adına, Mısır medeniyetlerine ait kaynaklarda da rastlanmaktadır. Bahsedilen Likya’nın, “Amarna” yazılı kaynaklarında adı geçen “Luku” topluluğu olduğu sanılmaktadır. Burada, Hititlerin ittifakının bir parçası olan Lukulardan da bahsedilmektedir.³¹

Bütün Anadolu, Lidyalıların M.Ö. 546’da Perslere karşı kaybetmesi sonucunda Pers egemenliğine geçmiştir. Likyalıların gücü Perslere yetmemiştir. Sadece Ksanthoslular, Perslere karşı büyük bir mücadele göstermiş olsalar da yine Perslere karşı kaybetmekten kurtulamamışlar ve esaret yaşamamak için hep birlikte intihar etme yoluna gitmişlerdir. Bu şekilde sırayla tüm Likya kentleri Pers hâkimiyetine geçecektir.³²

²⁷ İmalatında %40 oranında gümüş ve ham altın kullanılan bir sikke türü.

²⁸ Çınar, s. 32.

²⁹ Hasan Bahar, **Eskiçağ Uygarlıkları**, Kömen Yayınları, Konya, 2010, s. 249.

³⁰ Çınar, s. 33.

³¹ Ekrem Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi**, TUBİTAK Yayınları, Ankara, 2005, s. 299.

³² İlhan Akşit, **Işık Ülkesi: Lykia**, Akşit Kültür ve Turizm Ticaret Ltd. Şti., İstanbul, 2000, s. 10.

Troas; ismini “Truva” şehrinden almış olan Troas Uygarlığı, batı ve güneyinde Ege Denizi (Adalar Denizi), doğusunda Mysia, kuzeyinde de Marmara Denizi ile Çanakkale Boğazı (Hellespontos) ile çevrili bir coğrafyada hâkim olmuştur.³³

Tarihte, İskender’in Pers kuvvetlerini bozguna uğratarak Doğu Seferi’ni başlattığı yer olarak kabul edilen Granikos (Kocabaş) Çayı, Troas Uygarlığı’nın kuzeyinde yer alır. İskender’in seferi sonucu Makedonya’nın kontrolüne geçen bu bölgede bulunan Troas şehirlerine askeri, sosyal ve siyasal tesisleri Makedonyalılar tarafından henüz çok da bilinmediği için dikkatle yaklaşılmış ve bunlar bir “sözde polis kenti” olarak tanınmıştır. M.Ö. 311’de Troas’da “synaikisis” (birleştirme) politikasını takip eden Antigonos Monophtalmos’tur. Buna göre, Troas’da bulunan 6 şehir birleştirilmiştir. Birleştirilen bu şehirler “Neandria”, “Hamaxitos”, “Skepsis”, “Kebren”, “Koloniae” ve “Larisa”dır. Bu şehirlerin ahalileri göçe zorlanmış ve önceleri adı “Antigonia” olan ve daha sonra ise “Alexandria Troas” adıyla anılan yapay şehirlere yerleştirilmişlerdir.³⁴

Mysia; Anadolu Yarımadası’nın kuzeybatısında, güneyde Lydia, kuzeyde Bithynia ve Propontis, batıda Ege Denizi ve doğuda Phrgia ile sınırlanmaktadır. Strabon’un ifadesine Mysia, Lidya dilinde “kayın ağacı” (gürgen ağacı olarak da geçmektedir) manasına gelmektedir.³⁵

Troia Savaşı’nda para karşılığı askerlik yaptıkları düşünülen Mysialıların, Ege göçleri sırasındaki durumları ile ilgili bilgi yoktur. Fakat isimleri M.Ö. 1. bin yıldaki Asur kaynaklarında geçen Mysialılar ile Muşkililerin aralarında bir ilişkinin varlığından bahsedilirse, bunların yurtlarını bırakıp daha doğuya yöneldikleri söylenebilir.³⁶

³³ Sevin, ss. 57-58.

³⁴ Ayşe Gül Akalın, “Troia Bölgesi Antik Kıyı Şehirlerinde Tarihi Coğrafya Çalışmaları”, **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 6, s. 3.

³⁵ Çınar, s. 36.

³⁶ Cemil Bülbül, “M.Ö. 2. Bin yılda Mysia Bölgesi ve Mysialılar”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 20/1, s. 5.

1.1.1.2. Hellenistik Dönemde “Küçük Asya”

Hellenistik dönem, Makedonya Kralı Büyük İskender’in ölümünün ardından (M.Ö. 323) başlayarak, Makedonya İmparatorluğu’nun parçalanması ve ardından Hellenistik krallıkların kurulduğu dönemi ifade eder. Bu dönemde, eski Yunan kültürü ve etkisi birçok farklı bölgeye yayılmıştır.

İskender’in vefatının ardından ülkenin toprakları, yine İskender’in komutanları arasında hâkimiyet kurma çatışmalarına sahne olmuştur. Bu mücadeleler sonucunda Mısır’da Ptolemaioslar, Batı Anadolu’dan Hindistan’a kadar olan bölgede Seleukoslar ve Makedonya’da da Antigonoslar hâkimiyetlerini ilan etmişlerdir. Bu sayede oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan ülke toprakları, birden çok ulusu tek bir bayrağın gölgesinde biraraya getirmeyi başarmıştır. Ancak İskender’in ölümünün ardından bu farklı unsurları birlik içinde tutabilecek bir otorite kalmamıştır. Bu şekilde, sayıları düzinelerle ifade edilen beylik ve kent devletlerinden oluşan siyasi yapı sürüp gitmiştir. Bunlardan “Küçük Asya” coğrafyasında kurulanlar ise şunlardır:

Bergama Krallığı; Anadolu coğrafyasının kuzeybatısı kısmında, Ege Bölgesi’nin Bakırçay (Kaikos) havzasında kurulmuştur. Yönetim ve yürütme açısından monarşik bir yapıya sahip krallıkta, krallar sonsuz yetki ile donatılmıştır.

İskender imparatorluğunun parçalanmasından sonra kurulan krallıklar içerisinde yaklaşık olarak 150 yıl hüküm süren Bergama Krallığı sanat, edebiyat ve bilime verdiği önemle tanınır. Bunun yanında krallık, Anadolu’daki devletler arasında bolluk, servet ve bayındırlık alanlarındaki gelişmelerle de ün yapmıştır. Bergama kralları, ticaretin yanında tarımsal faaliyetlere de büyük önem vermişlerdir.³⁷

Galatya Krallığı; önceleri Balkanlar ve Batı Anadolu’da yaşayan (M.Ö. 280-274 yılları arasında) ardından Yozgat, Çorum ve Ankara taraflarına yerleşmiş olan Orta Avrupa menşeli Kelt kavmine mensup olan Galyalıların hâkim oldukları bölgeye verilen isim, Antik Çağ’da, “Galatya”dır.³⁸

³⁷ Çınar, ss. 74-75.

³⁸ Çınar, s. 112.

Pontos Krallığı; Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi'nde (M.Ö. 302-M.Ö. 64) kurulan Hellenistik krallıklardan birisi olan Pontos Krallığı'nın kurucusu *I. Mithridates Ctistes*'dir.³⁹

Kapadokya Krallığı; batıda Kızılırmak (Halis)'tan, doğuda Fırat'a; kuzeyde Karadeniz'den, güneyde Toroslara kadar olan coğrafi sahaya "Kapadokya" ismi verilmiştir (M.Ö. 4. yüzyıl). "Kapadokya", 215 yıl Ahamanişler'in idaresinde kalmıştır. Bölgesinin stratejik ve ticari açıdan önemli bir konumda olması onun, Pers İmparatorluğu için çok önemli bir toprak parçası olduğunun kanıtıdır. Pers asilzadelerine çok sayıda malikânelerin verildiği Kapadokya'da, Pers kültürünün yerleşmesi amacıyla yoğun çalışmalar yapılmıştır.⁴⁰

Bithynia Krallığı; M.Ö. 3. yüzyılın başları, kuzeybatı Anadolu'da aniden ortaya çıkan bir krallığa işaret etmektedir. M.Ö. 301'deki İpsos Savaşı'nın sonuçlarını ve İskender'in ölümüyle ortaya çıkan kargaşayı iyi değerlendiren Zipoites tarafından kurularak Sakarya, Bursa, Düzce, İzmit Körfezi ve İstanbul arasında kalan bölgede hâkim olmuş olan Bithynia Krallığı, M.Ö. 73'te Pontos tarafından ele geçirilmiştir.⁴¹

Greklerin bu topraklara göç etmeye başlamalarının altında yatan düşünce, zengin olmaktır. Bunun neticesinde Grekçe, doğuda etkin dil olan Aramice'nin yerini almıştır. Batıdan gelen Grek kültürü ile doğu kültürünün biraraya gelip birbirinin içine geçtiği yaklaşık 300 yıllık bu sentez dönemi "Hellenizm Çağı" olarak isimlendirilmiştir.⁴²

1.1.2. "Küçük Asya'da Eski Yunan Kent Devletleri: Polis

Etimolojik araştırmalar, antik Yunanca'daki "Polis" kelimesinin kökeninin "sığınak ya da korunaklı yer" (kale) olması gerektiğini ifade eder. Bu çalışmalar sayesinde elde edilen veriler bunu desteklemektedir. Arkaik ve Klasik çağların hem epigrafik hem de yazılı kaynaklarını incelediğimizde "polis" terimi, genellikle "akrapol"

³⁹ Çınar, s. 114.

⁴⁰ Demir Kumanoğlu, "Cesur Kralların, Barışçı Devleti; Kapadokya Krallığı", *Nevşehir Kültür ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 4, Aralık 2005, s. 45.

⁴¹ Ali Bora, "Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bithynia Krallığı'nın Sınırları ve Gelişimi", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt: 1, Kocaeli, 2017, ss. 129-137.

⁴² Bahar, s. 380.

kelimesinin eş anlamlısı olarak yerleşmiş ve İngilizce'deki "citadel" terimiyle ilişkilendirilmiştir.⁴³

"Polis", yurttaşlarına gelenekler, kültür, seremoniler, semboller ve bazen de ortak bir köken, kurucu bir mit üzerine temellendirilmiş ortak bir kimlik duygusu sağlıyordu. Bir Yunan vatandaşı için "polis", gerektiğinde onun için canını vermesi gereken bir vatandı. "Polis" içinde siyasal kimlik, etnik kimlikten tamamen farklıydı. Yurttaşlar, etnik kimliklerini (dil, din, kültür ve tarih) diğer şehir devletlerinin yurttaşlarıyla paylaşıyordu; buna karşın siyasal kimliğe karşı duyguları (vatanseverlik dâhil) şehir merkezliydi ve şehri bütün komşularından ayırıyorlardı.⁴⁴

Avrupa medeniyeti günümüzde dünya için ne denli önem arz ediyorsa, Yunan medeniyeti de Avrupa için o derecede önem taşımaktadır. "Yeni Dünya"nın keşfedilmesi, Sanayi Devrimi sonrasında başlayan kolonileştirme süreci ile modern çağ felsefe akımları, geçmişin izleriyle daha aktif bir hal alarak uzun süredir Avrupa'nın liderliğinde Dünya'yı yönlendirmeye devam etmektedir. Batı'nın bugünkü şeklini almasında hiç kuşkusuz ona tanrıçasının adını (Europa) veren Yunan medeniyetinin rolü inkâr edilemez.

Yunanistan'ın kuzeyinden yeni bir istila dalgasıyla gelen Dorlar, Mykene Uygarlığı'nın gücünü önemli ölçüde ezdiler. Bunun yanında, Dorlarla birlikte hareket eden ve demir kullanan savaşçılardan oluşan kabileler, savaş arabalı güçlü aristokrat takımını yendi. Bu istilacılar, daha verimli tarla ya da çayır bulabileceklerini düşündükleri her yeri istila etmeye başladılar. Bu sayede yurtlarından sökülüp atılan ve özellikle Yunanistan topraklarından gelen göçmenler, gemilerle Ege Denizi'ni aşarak "Küçük Asya" kıyılarında bir takım küçük yerleşim birimleri kurdular. Bu bölge, daha sonraları "İyonya" olarak adlandırılacaktır. Yunan yerleşimleri, bulundukları yörelerin yerli halklarına karşı kendilerini savunmak için, kolay müdafaa edilir bölgelerde toplandı. Bu şekilde coğrafya değiştiren göçmenler, geçmişten getirdikleri ve herkes tarafından kabul edilen kurallara sahip olmadıkları için, yeni yurtlarında etkin bir kurallar dizisi ve bir

⁴³ Mehmet Özgönül, **Antik Yunan'da Polisin Ortaya Çıkışı**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2019, ss. 33-34.

⁴⁴ Michel Bruneau, **Küçük Asya'dan Türkiye'ye**, Azınlıklar, Etnik-Milli Homojenleştirme, Diasporalar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 70.

yönetim sistemi oluşturmak zorundaydılar. Bu sayede de Yunan kent devletlerini kurdular.⁴⁵

Dorlar'ın önünden kaçan Akhalar tarafından Batı Anadolu kıyıları, Kıbrıs Adası ve Ege adaları işgale uğramıştır. Ephesos, Priene ve Miletos M.Ö. 1050 yıllarında, Batı Anadolu'daki ilk yerleşim yerleri olmuştur.⁴⁶ Yunanlılar bu şekilde, kıyılara hâkim olmayan güçlü bir Anadolu devletinin olmayışından ötürü “Küçük Asya”nın farklı bölümlerine yerleşmişlerdir. Batı Anadolu kıyılarının orta bölümleri ile Ege adalarına İonlar, kuzeybatı Anadolu, Kıbrıs ve Lesbos'a Aioller, Anadolu'nun güneybatı kıyıları, Ege Denizi'nin güneyinde yer alan adalar ve Girit'e ise Dorlar yerleştiler.⁴⁷ Gerek İonia gerekse Aiolia, ilk dönemler tarım bölgeleri konumundaydılar. Bunların, genellikle yarımadalar üzerinde ve deniz kıyılarında ele geçirdikleri veyahut yeniden inşa ettikleri kentleri, Ön Asya'dan gelen büyük ticaret yollarıyla kesiştiğinden, oldukça fazla gelişmiş bir uygarlığın merkezleri olmuştur.⁴⁸

“Küçük Asya”da antik dönemde birçok önemli Yunan kent devleti bulunmaktaydı. Bu kent devletleri genellikle M.Ö. 1. bin yıldan itibaren Anadolu'nun batı kıyılarına ve çevresine yerleşmişlerdir. Önemli antik Yunan kent devletleri şunlardır:⁴⁹

İyonya Kentleri: İyonya, Batı Anadolu'nun kuzeydoğu kıyılarında yer alan bir bölgedir. İyon kolonileri, M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren bu bölgeye yerleşmişlerdir. Önemli İyonya kentleri arasında Miletos, Efes, Priene, Teos ve Klazomenai bulunmaktadır.

Eol Kentleri: Eol kentleri, antik Yunan dünyasında özellikle Batı Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer almıştır. Eol kolonileri arasında Kyme, Myrina, Assos ve Adramyttion gibi şehirler bulunmaktadır.

⁴⁵ William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, çev. Alaeddin Şenel, İmge Yayınevi, 6. Baskı, Ankara, 2002, s. 147.

⁴⁶ Ahmet Gözlü, “Batı Anadolu Polislerinin (Kent Devletlerinin) Jeopolitiği ve Oluşumu”, **Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/Edebiyat Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 89, Yıl: 2017, s. 34.

⁴⁷ Bülent İplikçioğlu, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları II**, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul, 1994, s. 16.

⁴⁸ Arif Müfid Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 90.

⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz: Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, İmge Yayınevi, Ankara, 1994; Leonardo Benevolo, **Eskiçağ Dünyasında Kentin Ortaya Çıkışı, Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. Nur Nirven, Afa Yayınları, İstanbul, 1995; Ian Morris, “Kent ve Devlet Olarak Erken Polis”, **Antik Dünyada Kırsal ve Kent**, Ed. John Rich, çev. Lale Özgenel, Homer Kitapevi, İstanbul, 2000; R. E. Wycherley, **Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?** çev. Nur Nirven, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.

Dor Kentleri: Dor kenti Halikarnassos (Bodrum), antik dönemde Dor kolonisi olarak bilinir. Dorlar, M.Ö. 2. bin yılın ortalarında Ege Denizi çevresine yerleşmişlerdir.

Frigya: Frigya, Anadolu'nun iç bölgelerine hâkim olan bir halktı. Frigya'nın başkenti Gordion, ünlü Kral Midas'ın hüküm sürdüğü yerdir.

Lydia: Lydia, Batı Anadolu'da yer alan bir diğer önemli antik krallıktı. Başkenti Sardis olan Lydia, zenginliğiyle tanınmıştır. Altın ve gümüş işçiliği, Lydialıların öne çıkan becerilerindendi.

Bu kent devletleri, Hellenistik dönem boyunca çeşitli siyasi ve kültürel değişimlere uğramışlardır. Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu fethetmesi ve ardından diğer Hellenistik krallıkların kurulmasıyla bu bölgelerdeki güç dengeleri değişmiştir.

1.2. 19. Yüzyılda “Hellenizm” ve “Philhellenizm” Açısından “Küçük Asya”

1.2.1. Yunan Milliyetçiliği ve “Küçük Asya”

Yunan milliyetçiliği, Yunanistan'da ve Yunan etnik kökenine sahip topluluklar arasında ortaya çıkan politik, kültürel ve toplumsal bir harekettir. Yunan milliyetçiliği, genellikle tarihsel bir perspektife dayanmakta olup, antik Yunan dönemi ve Bizans İmparatorluğu gibi dönemlere vurgu yapmaktadır. Yunan milliyetçiliği, tarih boyunca farklı dönemlerde farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Günümüzde Yunan milliyetçiliği, çeşitli siyasi, kültürel ve toplumsal hareketlerde etkili olabilir ancak bunların niteliği ve etkisi zaman içinde değişebilir.

Osmanlı Devleti, bulunduğu coğrafyanın kültürel çeşitliliği sayesinde köklü bir devlet geleneği kurabilmiştir. Bunun yanında onların, göçebelik ile yerleşiklik öğelerini harmanlayan dünya görüşleri sayesinde katı toplumsal ve kültürel engellemelerden uzak bir devlet meydana getirmeleri de bu sayede mümkün olmuştur.

Avrupalıların “Grek” terimiyle adlandırdıkları Yunanların ulus-devleti, 19. yüzyıl'da Antik Yunan coğrafyasında bulunmaktaydı. Buna rağmen klasik yönetimin, modern devletin öncülü olduğu iddiasının yanında yüzyıllarca süren Osmanlı etkisinin de göz ardı edilemeyeceği kesindir. Antik Yunan'ın devamlılığı, ulusal bir öğreti olarak

Hellenizme bağlanabilir. Hâlbuki Hellenizm, Hellenlerin kendilerinden değil, Osmanlı yönetimi altında ortaya çıkmıştır.⁵⁰

Grekler, Romalıların bölgeyi hâkimiyetlerine almasıyla birlikte “Roma” kelimesinden türetilen “Rum” adını almışlardır. Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra (Doğu ve Batı olarak) halkı da Ortodoks ve Katolik olarak iki ayrı anlayışa bölünmüştür. Doğu Roma’nın başkenti İstanbul, Batı Roma’nın ise Roma olmuştur. Bu nedenle Rumlar, geçmişten gelen kültür mirasıyla temellerini Ortodoksluğa dayandırmışlardır. Ortodoksluğun esas ilkelerinin belirlenmesi ve diğer din ve mezheplerden kopması Doğu Roma döneminde gerçekleşmiştir. Rum halkı Rumca konuştuğundan, Doğu Roma’da Rumca, resmi dil olmuştur. Osmanlı Devleti, Rumların dini düşüncelerine hiçbir zaman karışmamıştır. Hatta İstanbul Rum Patrikhanesi’nin Ortodoks mezhebinin merkezi olmasını Fatih Sultan Mehmet istemiştir.

18. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti’nin ekonomik ve askeri yönlerden gerilemeye başladığı aşikârdır. Bu gerileyiş devleti, Avusturya ve Rusya gibi dış tehditlere karşı daha da zayıf duruma getirmiştir. Kısaca diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti’nin siyasi ve ekonomik bütünlüğü 17. yüzyılın sonlarında temelinden sarsılmıştır. Yeniçerilerin sebep olduğu disiplinsizliğin ortaya çıkarmış olduğu karmaşa, imparatorluğun geniş yerleşim alanları üzerindeki eyaletlerin bazılarında bağımsız yöneticiler gibi davranmaya başlayan kişilerin ortaya çıkması ile aynı zamanda gerçekleşmiştir.⁵¹

Yunan özgürlük hareketini oluşturan Yunan burjuva sınıfı ve aydınlarının milli bilinci, düzensiz durumdaki ihtilal kuvvetlerini teşkilatlandırarak, onları belli bir olgunluk seviyesi ve saflığına ancak 19. yüzyılda getirebilmiştir. Yunan milliyetçiliğinin ideolojik olarak yurt dışında örgütlendiği doğrudur. Yunanlılar Rönesans’tan itibaren, Avrupa’nın çoğu merkezine yerleşerek ticaretle meşgul olmuşlar ve bu sayede Balkan coğrafyasının ilk burjuvallaşan halkı durumuna gelmişlerdir.⁵²

⁵⁰ Filiz Çoban ve Aslı Fatma Burulday, “Yunan Milliyetçiliğinin ve Mütakabiliyet İlkesinin Yunanistan’daki Müslüman-Türk Azınlığın Haklarına Etkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 38, Haziran 2015, s. 344.

⁵¹ Richard Clogg, **Modern Yunanistan Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 34.

⁵² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 77.

Ayrıca, Avrupa'daki gelişmeler de milliyetçilik akımlarını körüklemiştir. Fransız İhtilali (1789) sayesinde monarşi ile yönetilen halk, ileride tüm Avrupa devletlerine tesir edecek olan eşitlik ve özgürlük gibi fikirlerin yayılmasına neden olmuştur ki bu etki “Küçük Asya”da da kendini iyice belli edecektir. Bunun sebebi “Küçük Asya”nın, devletin ticaret yolları üzerinde bulunan yerleşim alanlarında, Yunan nüfusunun yoğun olarak yaşamasıdır.

19. yüzyılın ilk yıllarında Rum toplumu da milliyetçilik akımından etkilenmeye başlamıştır. Avrupa’da eğitim görmüş olan Rigas Velestinlis (1757-1798) ve Adamantios Korais (1748-1833) gibi Yunanlı aydınlar, hareket içinde aktif rol oynamışlardır.⁵³ 1798’de Osmanlı’ya karşı ayaklanma sürecini başlatan Rigas Velestinlis’in öldürülmesi, Rum gençlerinin ayaklanmasına neden olmuş⁵⁴, Mora’da başlayan ayaklanma kısa sürede bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür. Bu aydınlar, antik Yunanlar ile çağdaş Yunanların ayrılmazlığını kültürel ve dilsel anlamda desteklemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nun bir topluluk içinde geçirmiş olduğu evrimi doğru tahmin eden ve bu nedenle imparatorluğun federatif bir yapıya dönüşmesi gerektiğini savunan görüşü benimseyen Yunan aydını Rigas Velestinlis’tir. O, yerel dilde kaleme aldığı eserlerinde, Anadolu ve Balkanlar’da oturan bütün cemaatlerin Osmanlı’ya isyan etmesi gerektiğini savunmuş, buna yönelik siyasi teşekküller oluşturmak için gayret sarfetmiştir. 1797’de yayınlamış olduğu haritasında yer verdiği bölgelerin topyekün hepsi padişaha karşı isyan etmeli ve imparatorluk, seküler (resmi bir dini bulunmayan, laik) bir cumhuriyete dönüşmeliydi.⁵⁵

Adamantios Korais (Yunan devletinin kuruluş yıllarında Batıcı düşünce yapısının en önemli öncülerinden biri), klasik Yunanistan’ı modernitenin temeli olarak görmüş, buna karşın Osmanlı Devleti’ni ise Rumlara karşı olan bir güç olarak tanımlamıştır. O, Yunanların, Antik Yunandaki atalarının ortaya koymuş olduğu kültürlerinin Fransa ve İngiltere’deki aydınlanmacı yazarlar arasında saygıya değer kabul edildiği için çok özel bir niteliğe sahip olduğunu da belirtmekteydi. Yine ona göre, Yunan ulusal bağımsızlığı

⁵³ Esra Özsüer, *Türkokratia Avrupa’da Türk İmajı*, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 137.

⁵⁴ Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 102.

⁵⁵ Spyros A. Sofos and Umut Özkırmı, “Nationalism in Greece and Turkey: Modernity, Enlightenment, Westernization”, *Nationalism in the Troubled Triangle Cyprus*, Greece and Turkey, Ed. Ayhan Aktar, Niyazi Kizilyürek and Umut Özkırmı, New York, Palgrave Macmillan, 2010, pp. 78-79.

için en önemli detay saf Yunan değerlerine dönüşten geçmekteydi. Korais, Fransız Devrimi’ni “şeytan icadı” olarak tanımlayan Ortodoks patrikhanesinin “Pederler Öğretisi”ni ortaya koymasına üzerine; Osmanlı’yı ise “Kardeşler Öğretisi”nde gaddar, zalim ve hak yiyen olarak eleştirmiş ve Patrikhaneyi ise “Türklerin bir kölesi olmaktan rahatsızlık duymayan Türk Dostu” olarak nitelendirmiştir.⁵⁶

1.2.2.Philhellenizm (Filhellenizm) ve Philhellen (Filhellen) Komiteleri

1.2.2.1 Philhellenizm (Filhellenizm)

Yunanca’da “Filos=Dost” ve “Ellinas=Hellen-Yunan” sözcüklerinin birleşmesiyle oluşturulmuş olan ve Türkçe’de “Yunanseverlik” ya da “Yunanperver” olarak isimlendirilen “Philhellen” sözcüğü, başta Yunan’a ve onun ardından Yunanla ilişkili her şeye koşulsuz sevgi duyan şahısları ifade etmek için kullanılmıştır.

Philhellenizm (Φιλέλλην), özellikle Avrupalıların Yunan kültürüne, tarihine, sanatına ve düşüncesine olan hayranlık veya ilgidir. Bu terim, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Batı’da yaygın hale gelmiştir. Philhellenizm, genellikle antik Yunan medeniyetinin güzellikleri, demokrasi anlayışı, felsefesi ve sanatı gibi unsurlara olan hayranlıkla ilişkilidir.

Yunanların milliyetçilik duygularına yönelik olarak ortaya çıkmış olan bu tabir, Romantik akımla birlikte kullanılmıştır. Batılı yazarlar Yunanistan’ın bağımsızlığını yazdıklarıyla savunmuşlardır. Bu bağlamda, Mora Yarımadası’ndaki isyan, ilk işlenendir. Bu eserlerden en önemlileri: Eugène Delacroix’nın “Sakız Adası Katliamı” ve “Mesolongi Yıkıntılarındaki Yunanistan” isimli tablolarıdır. Edebiyatta ise Victor Hugo’nun “L’Enfant”, “Canaris” ve “Navarin” şiirleri bu akımı destekleyen eserlerdendir. Bir diğer Philhellenist İngiliz şair Lord Byron’dur (bkz: EK-1). O’nun 19. yüzyılın başında, Osmanlı Devleti’ne ve devletin hâkimiyetinde olan Arnavutluk ve Yunanistan’a doğru yapmış olduğu yolculuk üzerine kaleme aldığı yazılar, Batılı romantik yazarların dikkatlerinin Antik Yunan’a kaymasına neden olmuştur. Lord Byron’un, bağımsız Yunanistan’a ait düşüncelerinin temelini Aydınlanma Çağı’nın ulus-devlet anlayışı oluşturmaktadır. O, Yunanistan’ın bağımsızlık özlemini birçok şiirinde

⁵⁶ Merve Acar, “Yunan Milliyetçiliğinin Oluşumu ve Modern Yunanistan’da Milliyetçi Tarih Yazımı”, *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, Yıl: 2018, s. 51.

dillendirmiştir. Bu doğrultuda, Fransız ve İngiliz yazarların yanında Yunan yazar ve şairleri de onun şiirlerinden etkilenmişlerdir.⁵⁷

“Hellen” terimi, 1. yüzyıldan itibaren, Akdeniz’in doğu havzasında Bizans ve Greklerin hâkim oldukları sahada yaşayan ve tarih, kültür, dil gibi anlamlarda geçmişleri ortak olan topluluklar için kullanılmıştır.⁵⁸

Bu terim, önceleri sadece Yunanistan’ın kuzeyini işaret etmek için kullanılmışsa da daha sonraki zamanlarda Yunanistan’ın tümünü tasvir etmiştir. Yine “Hellen” terimi, Greklerin Perslerle (Batı’nın ifadesi ile barbarlarla) mücadelesi karşısında farklı bir anlam ifade etmiştir. Bu doğrultuda, “Barbar” kelimesinin zıttı olarak “Hellen” terimi kullanılmaya başlanmış da diyebiliriz. Batı ile Doğu’nun mukayesesinde Asya’nın karşısına Avrupa’nın konulduğu gibi barbarların karşısına da Hellenler çıkarılmıştır.

1821’de başlayan ve başlangıçta Yunanlıların bağımsız olma amacıyla başlatmış oldukları bir mücadele olarak görülen Mora İsyanı’nın ait olduğu bu dönem aynı zamanda, Avrupa’da philhellenizmin bir akım olarak en etkili durumda olduğu dönemdir. Bahsedilen bu dönemde “Yunan Meselesi”⁵⁹’ne (Elliniko Zitima) gösterilen sevginin derinliği ile ona verilen maddi/manevi her türlü destek, philhellenizmi temelden besleyen faktörler olarak nitelendirilebilir.

Kökleri milattan önceki döneme kadar uzanan “philhellenizm” terimine benzeyen farklı tanımlamalar geçmişte de olmuştur. Bunlara örnek olarak; “Filoromeos” (Romaperver), “Filopersis” (Persperver), “Filoturkos” (Türkperver), “Fılolakon”

⁵⁷ Ece Yassıtepe Ayyıldız, “Maurice de Guérin’in La Bacchante Adlı Eserinde Bakkhalar, Dionisos ve Anadolu Kültürüne Dair Bir İnceleme”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 46, 2021, s. 316.

⁵⁸ Mustafa Kaymakçı, “Oryantalizm, Filhellenizm ve Türkokratia”, **Yunan Algısında Türk İmgesi (Kökenleri ve Dostluk İçin Kültürel Çıkış Yolları)**, Ed. Prof. Dr. Mustafa Kaymakçı, Doç. Dr. Cihan Özgün, Doç. Dr. Nilüfer Erdem, Eğitim Yayınevi, Konya, 2021, ss. 63-64.

⁵⁹ Millet Sistemi, Osmanlı Devleti’nde, etnik kimlikten çok dini kimliği esas alan bir sistemdi. Bu sebeptendir ki Osmanlı kimliği içerisinde Yahudi, Ermeni ya da Yunan tebaanın hepsi genel bir ifade ile “gayrimüslim” olarak isimlendiriliyordu. Fransız Devrimi’nin ortaya koymuş olduğu etnik kimlik temelli ulus bilinci, imparatorlukların çöküşünü hızlandırdı. Bu nedenle Yunanlar, kendilerini artık diğer Ortodoks cemaatlerden farklı görmeye başlamışlar ve etnik kimliklerini ön plana çıkarmışlardır. Bu, Yunanların bağımsızlıklarını kazanmak için yaptıkları bir hazırlıktır aslında. Rigas Feraios ve Adamantios Korais gibi Yunan aydınlanmacılarının liderliğinde başlayan 1821 isyanıyla birlikte Yunan dili, Ortodoks dini ve Yunan milli kimliği üçlemesiyle temellenen özgür bir Yunanistan düşüncesi, Yunan tarihini konu alan eserlerde *Elliniko Zitima/Yunan Meselesi* olarak ifade edilmektedir (Esra Özşüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 26, Sayı: 2, İstanbul, 2016, s. 330). Detaylı bilgi için bkz: Ioannis S. Kaliopoulos, **To elliniko zitima (1797-1821)**, University Studio Press, Atina, 2011.

(Spartaperver), “Filomakedon” (Makedonperver) ve “Filorosos” (Rusperver) verilebilir. Ancak bunların hiçbirisi, tarihte “philhellen” teriminin ortaya çıkarmış olduğu etkiye sahip olamamıştır. Bu kavram, antik çağdan itibaren, Yunanların kendileri için veya Yunanistan’a karşı büyük bir sevgi duyan yurtsever yabancılar için de kullanılagelmiştir. Ayrıca, nüfusu Yunan olmayan ülkelerin kralları da “philhellen” olarak tanıtılmıştır. Yunan’a karşı büyük bir sevgi duyan bu krallar, kendilerini “Yunan gibi” hissetmişlerdir. Mesela, M.Ö. 479’da Yunanlar ile Persler arasında geçen Plataea Savaşı’nda Sikelia, Makedonya ve Thrak kralları, Yunanların yanında yer almıştır. Hatta Heredotos, Mısır Firavunu Amasis’i, Yunanlar ile hiçbir kan bağı olmamasına rağmen, Yunanların dostu ve koruyucusu olarak tanımlamış ve onun bir “philhellen” olduğunu belirtmiştir. Bu şekilde “philhellen” kelimesi ilk kez, yabancı biri (Yunan olmayan) için de kullanılmış oluyordu.⁶⁰

Antik Yunan kültürü hayranı bir başka philhellen ise, Heredotos’un ifadesine göre, Pers Kralı Kyros’dur. M.Ö. 4 yüzyıla gelinceye dek “philhellen” kavramı yalnızca Yunan kültürüne sevgi duyan yabancılar için kullanılıyor iken M.Ö. 4. yüzyıldan sonra yurtsever Yunanlar için de kullanılmaya başlanmıştır. Buradaki amaç, Pers saldırılarına birlikte karşı koymak için, site/şehir devletlerinden (Megara, Sparta, Atina, Argos ve Korint) oluşmuş olan Yunanistan’ı tek bir coğrafya olarak görerek, bu sayede ayakta kalabilmektir. Antik Yunan döneminin önemli yazarlarından olan Atbuğrai Ğsokratis, Pers saldırıları karşısında başarılı bir şekilde direnen Atinalıları, “Panigiriko” ve “Panathinaiko” adlı eserlerinde “philhellen” olarak tasvir etmiştir. Ğsokratis, diğer eseri “Evagoras” da ise Fenikelileri, Yunan kültürü ve eğitimini kabullenmiş olan philhellenler olarak işaret eder. Yunan şehir devletlerinin birlikte olmalarının gerekliliğine inanan Platon, bunun zorunluluğu birçok ifadesinde dile getirmiştir. Bunu da “philhellen ruhu”yla açıklamıştır. Yunan alfabesini ve sanatını korumuş olan Asya ve Mısır ülkelerinin krallarına da “philhellen” denmiştir. Büyük İskender’in ölümünün ardından gelen krallar, kendilerinin bastırdıkları paraların üzerlerine yine kendilerine ait resimler ekletmişler ve yine bu paralara büyük harflerle *FİLELLİN* (*ΦΙΛΕΛΛΗΝ*) ifadesini

⁶⁰ Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, ss. 330-331.

yazdırmışlardır. Bunun nedeni ise, bu ifadenin o dönemde hüküm süren krallara üstünlük sağlayan bir sıfat olarak görülmesidir.

Hellenistik dönemin sona ermesiyle başlamış olan Roma döneminde de “philhellen ruhu” etki alanını korumuş ve hatta genişletmiştir. Antik Yunan kültüründen etkilenmiş bir kültür olan Roma’da kralların çoğu, Yunan eğitimi görmüş olmalarından dolayı bu kültürün etkisi altında kalmışlardır. Bu nedenle onlar da bazı kaynaklarda “philhellen” olarak işaret edilmektedirler. Roma’nın eski bir imparatoru olan Marcus Aurelios, Yunan tesirinin izlerini yoğun bir şekilde üzerinde taşımıştır.

Fransız İhtilali’yle tekrardan alevlenen ve liberte (özgürlük), fraternite (kardeşlik), egalite (eşitlik) gibi kavramları yeniden hatırlatan antik Yunan kültürü, despot yönetimlere karşı insanları artık daha çok etkilemeye başlamıştır. Bu sayede Avrupa’da “philhellen duyguları” yeniden canlanmıştır. İtalya, Britanya, Almanya ve Fransa gibi dönemin süper güçleri 1821 isyanına, yalnızca maddi destek vermemiş, aynı zamanda bu davayı Avrupa’nın tamamına yaymak için de büyük çaba harcamışlardır. Bunun yanında, Yunan aydınlanma döneminde sunduğu bilimsel ve ekonomik destekle bilinen Yunan akademisyen ve yazar İosipos Moisiidakas, 1781’de Viyana’da neşredilen “Theoriatıs Geografias” (Coğrafya Teorisi) isimli eserinde Selanik, İstanbul ve İzmir gibi büyük sahil bölgelerinde ikamet eden Yunanların İngilizlerle yapmış olduğu silah ticaretini yine İngilizlerin ifade ettiği şekilde “philhellenizm ruhu” ile açıklamıştır.⁶¹

Özetleyecek olursak, 1750’li yıllardan itibaren Avrupa için artık eski düzen siyasi rejimler tehdit altındadır. Bu isyanların altında yatan temel faktör özgürlük isteğidir. Ancak bu istek, sosyal bir söylemden çok Fransız İhtilali ile başlayan sürecin politik bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hatta E. J. Hobsbawm ekonomik, sosyal ve politik farklılaşmaların yoğun olduğu 18. yüzyılın son çeyreğinden 19. yüzyılın ilk yarısına dek geçen dönemi bir “Devrim Çağı” olarak nitelendirmiştir.⁶² Aslında Yunan aydınlanmasının en özgün özelliği, kurdukları okullar ile hem çeviriler hem de özgün

⁶¹ Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, ss. 331-332.

⁶² Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, s. 326. Detaylı bilgi için bkz: Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı**, Avrupa 1789-1848, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.

eserler olmak üzere yaptıkları yayınlardı. Bunları mali açıdan destekleyen tüccarlar da ticaret merkezlerinden çıkıyordu.⁶³

Fransız Devrimi, diğer ihtilallerden ayrı bağımsız bir olgu olarak değerlendirildiğinde, düşünce yapısı üzerinde de önemli bir değişime fırsat vermiştir. Uluslaşma sürecinin 19. yüzyıldaki tetikleyici unsuru olan bu devrim sonunda artık özgürleşme, insan hakları gibi kavramlar değer kazanmış ve bunlar, aydınlanma çağının ortaya koyduğu rasyonalizm (akılcılık) ile kaynaşarak yeni dönemin temel ilkesi haline gelmiştir. Aynı zamanda düşünsel farklılıkların da çok yoğun olarak yaşandığı bu yüzyılda felsefi, siyasi ve edebi akımları da tesiri altına alan “romantizm” ve “pozitivizm” akımları doğmuştur. Sonuç olarak denilebilir ki Fransız Devrimi, diğer devrimlerin yaratmış olduğu özgürlük ve hak denklemindeki son bilinmeyeni de ortaya koyarak, 19. yüzyılda pek çok isyanın başlamasına neden olmuştur.⁶⁴

Yunan dostluğunu teşvik eden ve Avrupa halklarını derinden etkileyen unsurlar şunlardır:

1789’da ortaya çıkan radikal ve özgürlükçü fikirler, Avrupalıların antik Yunan uygarlığına duydukları hayranlık ve Yunan savaşçıların kahramanlık hikâyeleri. Avrupalı entellektüeller kendi siyasi ve kültürel temellerini antik Yunan’da bulmuşlar ve ayaklanan Yunanlara destek olarak bir anlamda minnettarlıklarını sergilemişlerdir. 1821 isyanının başlangıcından itibaren Yunanistan’ın özgürlüğünü amaç edinen ve bu amaç doğrultusunda mücadele eden philhellenistlerden bazıları savaşta aktif rol almışlar, bazıları da Münih ve Paris gibi kentlerde kurulan komitelerde isyanın sözcülüğünü yapmışlardır. Bu şekilde isyanı desteklemeleri için kendi devletlerine tesir etmeye çalışmışlardır.

En önemli philhellenist 1824’te Mesologgi’de ölen İngiliz şair Lord Byron’dur.⁶⁵ O, Yunan bağımsızlık savaşının bir simgesi olurken, diğer önemli philhellenistler ise şunlardır:

⁶³ Molly Greene, **Osmanlı Devleti ve Rumlar (1453-1768)**, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 215.

⁶⁴ Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, s. 328.

⁶⁵ Bilge Ustaoglu, **Yunanistan’da Panhellenik Sosyalist Hareketin (PASOK) Kuruluşu, Gelişimi ve Dış Politikası (Andreas Papandreu Dönemi)**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2020, s. 16.

Victor Hugo: Fransız oyun yazarı ve şair.

Adolf Hitler: Alman politikacı.

Friedrich Hölderlin: Alman lirik şair.

Wilhelm von Humboldt: Alman filozof, dilbilimci ve devlet adamı.

Charles Nicolas Fabvier: Fransız general.

Mısırlı Davussi:⁶⁶ Bir Müslüman.

Percy Bysshe Shelley: İngiliz şair

Thomas Moore: İrlandalı şair, besteci ve yazar.

Voltaire: Fransız yazar ve filozof.

Johann Gottfried von Herder: Alman şair ve filozof.

Friedrich Nietzsche: Alman filolog ve filozof.

François-René de Chateaubriand: Fransız diplomat, yazar ve politikacı.

Johann Wolfgang von Goethe: Alman şair ve yazar.

Victor Eugene Delacroix: Fransız ressam.

Friedrich Schiller: Alman şair ve filozof.

Thomas Gordon: İngiliz yazar ve asker.⁶⁷

Philhellenistlerden biri olan Friedrich Schiller, “philhellenizm”i şöyle tanımlamıştır: “*güzelliğe tapan, modern dünyanın bozuk düzeninden ve engellemelerinden bağımsız olarak güzel bir yaşamı olan.*”⁶⁸ Bu philhellenistler, uygar Yunanlıların antik Greklerle aynı kuşaktan (kültürel ve biyolojik yönden) geldiğine inanıyorlardı. Ayrıca, Batı medeniyetinin temellerini atanların Grekler olduğunu iddia ediyorlardı.⁶⁹

⁶⁶ 1821 Mora İsyanı’na katılan Memluklu philhellenlerden bir Müslüma’dır. Bu kişinin Napolyon’un bir askeri olduğu Yunan kaynaklarında geçmektedir. Napolyon Savaşları’nın sonunda Mısır’a geri dönmüş ve daha sonra ailesiyle miras anlaşmazlığı yaşadığından dolayı Fransa’ya gitmiştir. 1821 ayaklanması başladığında Yunanlara destek olmak amacıyla katılmış olduğu Peta Muharebesi’nde ölmüştür. Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, s. 340.

⁶⁷ Özsüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”.

⁶⁸ Suzanne L. Marchand, **Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany (1750-1970)**, Princeton University Press, Princeton, 2003, s. 4.

⁶⁹ Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, **Jakob Philipp Fallmerayer’in Seçme Eserlerinde Bizans-Osmanlı Doğusu İmgesi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trabzon, 2016, s. 40.

“Philhellen” kavramı 19. yüzyılda, Avrupalı güçlü devletler tarafından Osmanlı yönetimi altındaki Yunanlıların ayaklanmalarına destek vermeleri manasında kullanılmıştır. Bu destek insan gücü, para ve askeri malzeme gibi yöntemlerle olduğu gibi sadece moral vermek amaçlı da yapılmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa’da resim, edebiyat ve müzik çalışmalarında “Hellen temaları” ön plandadır.⁷⁰ Avrupa’nın Yunan hayranlığını şiddetle eleştiren sosyolog Cemil Meriç’tir. Ona göre: “19. yüzyılda, philhellenizm bayrağı altında biraraya gelmiş olan Türk düşmanları, Yunan’ı överken Osmanlı’yı düşmanlıkla bağdaştırmışlardır. Avrupa’da yayılan philhellenizm düşüncesi sayesinde Alman’la Fransız, İngilizle de Rus kaynaşmıştır.”⁷¹

19. yüzyılın ortalarına doğru philhellenistler Yunanları, düşündükleri gibi bulamamışlar onlar, Yunanistan’a geldiklerinde atalarına hiç de benzer olmayan bir topluluk ile karşı karşıya kalmışlardır. Ancak, uygar Yunanların Doğulu karakteristik özellikler taşıdıklarını görmüş olan Yunanistan kökenli philhellenistler, bunun sebebini de Türklerin “bozucu etkisine” bağlamışlardır.⁷²

Avrupalıların bu philhellenizm hayranlıkları, onları Yunanlar ile savaşmaya kadar götürmüştür. 1821 ihtilalinde Yunan kardeşleriyle birlikte aynı safta çarpışıp hayatını kaybeden philhellenistlere ait tablo aşağıdadır:

⁷⁰ K. E. Fleming, “Philhellenism”, *Encyclopedia of the Romantic Era 1760-1850*, Ed. C. J. Murray, Taylor&Francis Books, London, 2004, s. 872.

⁷¹ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 10.

⁷² Birgül Koçak Oksev, “Yunan Mitinden Yansıyan Türk İmgesi: 19. Yüzyıl Avrupası’nda Oryantalizm ve Hellenseverliğin İttifakı”, *Doğu Batı: Mit ve Masallar*, 18-71, (2014-15), ss. 132-133.

Millet	Savaşa Katılım Sayısı	Ölü Sayısı
Alman	342	142
Fransız	196	60
İtalyan	137	42
İngiliz	99	21
İsviçreli	35	11
Polonyalı	30	11
Hollandalı/Belçikalı	17	3
Amerikalı	16	3
Macar	9	6
İsveçli	9	4
Danimarkalı	8	3
İspanyol	9	4
Diğerleri	33	3
Toplam	940	313

Tablo 1: 1821 Yunan ihtilalinde hayatını kaybeden philhellenistler⁷³

1.2.2.2. Philhellen (Filhellen) Komiteleri

Philhellenizm'in bir sonucu olarak birçok yabancı kişi, "philhellen komiteleri" veya "philhellen cemiyetleri" adı altında örgütlenmiş ve Yunan bağımsızlık mücadelesine destek sağlamıştır. Bu philhellen komiteleri, Yunan bağımsızlık savaşında Yunan halkına moral, maddi destek ve uluslararası dikkat sağlamıştır. Bu sayede Yunan bağımsızlığının kazanılmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Özellikle Fransız İhtilali sayesinde Avrupa'da kültürel ve siyasi yapı değişmiştir. Bunun yanında, romantik akımının da tesiriyle philhellen duyguları yeniden canlanmıştır. Diğer Avrupa toplumlarında da (başta Fransa olmak üzere) ihtilalin ortaya koyduğu özgürlükçü düşünce yapısı etkinliğini arttırmış ve özgürlük olgusunun önünde duran her türlü engele karşı bir başkaldırı olmuştur. Ayrıca Avrupa'yı tam anlamıyla etkisi altına almış olan romantik akımıyla birlikte toplumun her kesimi, 1821 Mora Ayaklanması'nda Yunan halkına maddi veya manevi destek vermiştir. Romatizmin içinden çıkan millet olma bilinci sayesinde ressam, şair ve heykeltıraşlar ile 1821 isyanını konu alan eserleriyle her biri farklı siyasi partilere mensup siyasiler verdikleri siyasi demeçlerle, aristokrat kadınlar da dokudukları Yunan bayraklarıyla "philhellen ruhunu" yaşatmaya çabalamışlardır. Yine gazetelerde ihtilalcı kimliğe sahip olan ve 1821 isyanında yer alan

⁷³ Konstantinos Paparrigopoulos, *İstoria Tou Ellinikou Ethnous 1800-1821*, Cilt: XIX, National Geographic Society Yayınları, 2009, s. 323.

kişilerden –ki bunlar başta Rigas Velestinli olmak üzere Diakos, Androuços, Makrigiannis, Nikitaras, Kolokotronis, Andrutsos, Papaflessas, Katsantonis, Zaharias’dır– övgü ile bahsetmişlerdir.

Birçok Avrupa ülkesinde (Almanya, Britanya, Fransa, İsviçre), Amerika’da ve hatta Hindistan’da dahi Yunanistan’a destek amaçlı komiteler kurulmuştur. Bu komitelerde yardım amaçlı paralar toplanmıştır. Paris’te *Filanthropiki Íper ton Ellinon* (Yunanları Destekleyen Yardımseverler) ismiyle kurulmuş olan bir philhellen komitesi Yunanistan’a yüklü bir miktarda (1.630.505 frang) maddi destek vermiş, yine Yunanistan’daki mücadeleye destek vermesi için tüm Hristiyan halklarına yönelik bir bildiri de yayımlamıştır. Bunun yanında, merkezi Hollanda’da olan diğer bir philhellen komitesi, 7 bin Hollanda guldenini destek amaçlı olarak Yunanistan’a yollamıştır. Özetleyecek olursak, her millet ve her dinden kişiler bu komitelerin üyeleri olmuşlar ve ona destek vermişlerdir. Aslında bu komiteler yalnızca Yunanistan’ı destekleme amacıyla değildir. Aynı zamanda, onun özgürlüğünü Osmanlı egemenliğinden koparacak bir Yunanistan’ın geleceği için de mücadele etmişlerdir.⁷⁴

1.2.3. Bir Philhellenizm Coğrafyası: Seyyahların Gözünden “Küçük Asya”

“Küçük Asya”, tarih boyunca birçok seyyahın ilgisini çekmiş ve farklı kültürlerden, coğrafi bölgelerden gelen gezginler tarafından ziyaret edilmiştir. Bu seyyahlar, “Küçük Asya” ile ilgili çeşitli imalarda bulunmuşlardır. Ancak her seyyahın deneyimleri ve gözlemleri farklı olabilir, bu nedenle genellemeler yaparken dikkatli olmak önemlidir. Nitekim seyyahların “Küçük Asya”ya dair imaları geniş bir yelpazede değişiklik gösterir ancak genelde kültürel çeşitlilik, antik tarih ve doğal güzellikler bu imalarda sıkça gözlenmektedir. Yaygın temalar ve imaları şöyle özetleyebiliriz:

Antik Tarih ve Mitoloji: “Küçük Asya”, antik tarih ve mitolojiyle sıkça ilişkilendirilir. Birçok seyyah antik Yunan, Roma ve Hitit medeniyetlerinin izlerini takip etmiş ve bu bölgelerdeki antik kalıntıları keşfetmiştir.

⁷⁴ Özşüer, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, ss. 333-335.

Çeşitli Kültürler ve Etnik Gruplar: “Küçük Asya”, tarihsel olarak farklı kültürlerin etkileşimine sahne olmuştur. Gezinler, bölgede farklı etnik grupları ve kültürleri tanımış, bu çeşitliliği gözlemlemiş ve belgelemiştir.

Tarihsel ve Stratejik Önem: “Küçük Asya”, tarih boyunca birçok medeniyetin egemenliği için stratejik bir bölge olmuştur. Bu nedenle seyyahlar, sıklıkla bölgenin tarihi ve stratejik önemine vurgu yapmıştır.

Doğal Güzellikler: “Küçük Asya”nın coğrafi özellikleri, dağları, nehirleri ve sahilleri gezginler için çekici bir etki olmuştur. Bölgedeki doğal güzellikler, birçok seyyahın yazılarında ve resimlerinde önemli bir temayı oluşturmuştur.

Efsanevi Yerler (Mit): “Küçük Asya”da, mitolojik veya efsanevi olaylara dayanan birçok yer bulunmaktadır. Seyyahlar, bu yerlere ilgi göstermiş ve bu yerlerin hikâyelerini kaydetmiştir.

Dini Yapılar: “Küçük Asya”, farklı dönemlerde çeşitli dinlerin ve kültürlerin merkezi olmuştur. Seyyahlar, bu bölgedeki tapınakları ve manastırları kısacası dini yapıları ziyaret etmiş ve bunlara dair gözlemlerini paylaşmışlardır.

Dünyanın bilinmeyen kısımlarının keşfi, mesafe olarak çok uzak olan ülkeleri “merak” duygusu ile insanlar, yeni yerleri farklı amaçlar sayesinde tanıma gereği duymuş, seyahatnameler de bu ihtiyacı karşılamıştır. Bunun yanında seyahatnameler, iletişim imkânlarının sınırlı olduğu devirlerde kültürel gelişmelerin bir nevi aktarıcısı işlevini görmüştür.⁷⁵ Yine seyahatnameler, muhtevaları açısından çok da güvenilir olmamakla birlikte coğrafya, sosyoloji ve tarih bilimlerini besleyen belgeler olarak da değerlendirilebilir.⁷⁶

Arapça “gezmek, gezi” anlamlarına gelen “seyahat” ile Farsça olan “name” kelimelerinden meydana gelen “seyahat-name”nin manası “gezi eseri, gezi mektubu” demektir. Seyahatnameler, onları kaleme alanların yurt içi ve dışında yaptığı gezilerde gördükleri yerlerin farklı olan, ilgi çeken yönlerini sade bir anlatımla ifade ettiği

⁷⁵ Sedat Maden, “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi yazıları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 37, Erzurum, 2008, s. 148.

⁷⁶ Baki Asiltürk, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/1, Kış, 2009, ss. 912-913.

yazılardır. Bu eserlerde seyyah, bir toplumun yaşam tarzını, gelenekleri ile göreneklerini, farklı açılardan aktarmaya çalışır.

Özellikle 16. yüzyıldan itibaren, Avrupalı ülkelerin insanları için yaşadıkları yerlerin doğusunda kalan coğrafya ilgi odağı olmuştur. Bu ilginin odağında ise Osmanlı İmparatorluğu vardır. Avrupalıların Türk topraklarına yaptıkları geziler, çeşitli amaçları içerisinde barındırmıştır. En baştaki amaç, Doğu’yu keşfetme merakı iken, Uzakdoğu’ya dek uzanan ticaret güzergâhlarının Anadolu topraklarında yer alması da bu topraklara olan merakın diğer bir sebebini oluşturmuştur. Bu seyahatler neticesinde gezginler, gezi hikâyelerini not etmişler ve bunların çoğu günümüze dek ulaşmıştır. Yolculuk edenler arasında sadece seyahat gayesi dışında olup, Hristiyanlık dinini yaymak için gayret eden misyonerler, amaçları inceleme yapmak olan bilim adamları ve görevli olarak seyahat eden diplomat, asker, doktor gibi kişiler de vardır. 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu’nu tanıma ve inceleme merakı daha çok artmıştır. Batılılar, keşfedilmemiş yeni yerler keşfetme, bilinmeyen bulma ve bunu dünyaya yayma hedefiyle Osmanlı toprakları üzerine yönelmiştir. Özellikle Batı Anadolu toprakları, birçok seyyahın iştahını kabartacak derecede gizemlidir.⁷⁷

19. yüzyıl seyyahlarının Anadolu’daki Yunan topluluklarını tanımlamaları düzenli, dine dayalı belli bir hiyerarşik ve toplumsal kuruluş çerçevesinde enerji ve canlılık dolu yaşamları olduğu izlenimini veriyordu. Yunanların yaşam biçimlerinin temeli, Osmanlı Devleti’nin Rum milleti için belirlemiş olduğu sınırlar içinde olabildiğince kendi kendini yöneten bir topluluk olma düşüncesine dayanıyordu.⁷⁸

“Küçük Asya” da denilen Anadolu toprakları, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma dönemini de kapsayan 19. yüzyılda, birçok devletin ilgisini çekmeye devam etmiştir. Bahsedilen dönemde bazı kurum ve kuruluşlar ile bireyler, Osmanlı topraklarına karşı merakla yaklaşmışlar ve oldukça çekici hale gelen bu toprakları keşfetmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Batı Anadolu ise bu meraktan payını fazlasıyla almış ve bu bölgeye pek çok Avrupalı seyyah gelmiştir.

⁷⁷ Buğra İnal, **19. Yüzyılda İngilizce Yazılmış Seyahatnamelere Göre Anadolu’da Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat**, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2023, s. 11.

⁷⁸ Michael Llewellyn Smith, **Anadolu Üzerindeki Güz**, çev. Halim İnal, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978, s. 37.

Gezginlerin ellerinde seyahate çıkmadan evvel edinilmiş bir ferman bulunurdu. Bu fermanda, ziyareti yapılacak olan bölgelerin idari yöneticisinin seyyahların güvenliği için gerekli tedbirleri alma zorunluluğu yer almaktadır. Bu durumu Henry F. Tozer şu şekilde ifade etmiştir: “*Yerel otoriteler, ellerinde ferman bulunan seyyahların güvenlikleri için hiçbir ücret talep etmeden koruma hizmeti vermekle görevlidirler. Seyyahlar sadece kendileri isterse bir miktar bahşış verebilir. Korumalara verilen bu bahşışın 1 şilin olduğunu öğrendik.*”⁷⁹ Buna rağmen, Batı Anadolu’ya geldikleri dönemde seyyahlar, özellikle Rum eşkıya ve çetelerinin rahatsız edici davranışlarına şahit olmuşlardır. Böyle durumlarda seyyahlar, padişahlardan almış oldukları fermanları göstererek yollarına devam etmişlerdir. Seyyah Arundell, Denizli’den sonra Honaz’a vardıklarında burada ağanın olumsuz tavrından söz etmiştir: “*Ağa, bir adamı vasıtasıyla gezginlerin izinlerini sormuş, fakat İzmir paşasının tezkiresi ile fermanı kabul etmediğini bildirerek seyyahların köyü hemen terk etmelerini istemiştir.*”⁸⁰ İnal’ın kaydına göre, Arundell, benzer bir durumla Uşak yakınlarındaki bir köyde de karşılaştığını belirtmiştir. Gezginin yanında bulunan tercümanın İzmir’den alınan tezkereyi (izin tezkeresi örneği için bkz: EK-2) Sirge Karyesi’nin ağasına gönderdiği ve bunun kabul edilmediğini belirtmiş, bunun üzerine padişah fermanının ağaya sunulduğunu ve bunun kabul edildiğini bildirmiştir.⁸¹

19. yüzyılda Batı Anadolu’ya gelmiş olan Avrupalı gezginler Richard Chandler (1738-1810), John Bacon Sawrey Morritt (1772-1843), Robert Walsh (1772-1852), William Martin Leake (1777-1860), Francis Vyvyan Jago Arundell (1780-1846), Grenville Temple (1799-1847), Charles Mac Farlane (1799-1858), Charles Fellows (1799-1860), George Thomas Keppel (1799-1891), Charles Boileau Elliot (1803-1875), James Emerson (1804-1869), William John Hamilton (1805-1867), William Francis Ainsworth (1807-1896), Charles Felix-Marie Texier (1802-1871), Richard Burgess (1796-1881), Charles Thomas Newton (1816-1894), Carl Von Scherzer (1821-1903), Henry Charles Barkley (1837-1903), Hans Barth (1862-1928), J.M. Tancoigne, Joseph

⁷⁹ Henry Fanshawe Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Longmans Green and Co. London, 1881, s. 14.

⁸⁰ Francis Vyvyan Jago Arundell, **A Visit to the Seven Churches of Asia with An Excursion into Pisidia**, Published by John Rodwell, London, 1828, s. 96.

⁸¹ İnal, ss. 80-81.

François Michaud ve Jean-Joseph Poujoulat, Henry Christmas, R.T. Claridge, T.H. Usborne, John Murray, John Griffiths, E.C.C Baillie, Francis Collins'dir (bu seyyahlar ve eserlerine ait bilgiler için bkz: EK-3).

John Carne (1789-1844) Türkiye'de bulunduğu dönemde şahitlik ettiği ve sözde Rum bağımsızlık mücadelesi olarak isimlendirilen direnişle ilgili Rumlarla Türklerin birbirlerine karşı uyguladığı şiddete seyahatnamesinde değinmiştir.⁸²

Grenville Temple (1799-1847), *Travelling to Greece and Turkey, 1836 Yunanistan ve Türkiye'ye Seyahatler, 1836* isimli eserinde Rumlardan hoşlanmadığına, tersine Türkleri ise takdir ettiğine dair söylemlere sıklıkla yer vermiştir.⁸³

William Turner (1792-1867), *A Journal of A Tour of the Levant* isimli çalışmasında özellikle Türk ve Rumların giyim tarzları, batıl inançları, dil dağılımları ve nüfuslarıyla ilgili çalışmalar yapmıştır.

Charles Felix-Marie Texier (1802-1871), *Asie Mineure, Description Geographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d'Asie* (Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, Çev. Ali Suat) isimli eserinde "Küçük Asya"nın tarihi coğrafyası ve arkeolojisi üzerine araştırmalar yapmıştır.

Hans Barth (1862-1928), *Unter Südlichem Himmel* (Güney Göğü Altında) isimli eserinde, Türkiye bölümü 4 yazıdan oluşur:

- 1- İzmir
- 2- İzmirli kadınlar
- 3- Küçük Asya'da Bir Köy: Cumaovası
- 4- Doğu'da Bira Üzerine İncelemeler

Davis'in ifadesine göre, "bu yörede (Batı Anadolu'da) eşkiyalık, bir süre için de olsa tümüyle bastırılmıştı. İki yıl kadar önce, şefleri Manuli ile Adalar'dan gelen yedi kişilik Rum eşkiya çetesinin umutsuzca direnişi Türk birlikleri tarafından kırılmış ve kesilen kafaları İzmir'e (Smyrna) gönderilmişti."⁸⁴ der.

⁸² İnal, s. 57.

⁸³ İnal, s. 49.

⁸⁴ E. J. Davis, *Anatolica, 19. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Pisidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, çev. Funda Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 22.

Seton Lloyd ise:

“...Hellenistik terimi üzerinde durmak gerekir. Bu terim, ilk olarak M.I. Rostovtzeff’in bu dönem üzerine yazdığı büyük eserde yeterince açıklanmıştır. Ona göre bu terim, İskender’in Doğu’yu fethederek yarattığı dünyanın onun ölümünden sonra parçalanmasıyla ortaya çıkan devletlerin, siyasal bağımsızlıklarını muhafaza ettikleri zaman içinde Yunanların hayatın her alanında lider rol oynadıkları döneme uygulanması gereken bir sıfattır. Bu da aşağı yukarı İskender’in zamanından Augustus zamanına dek geçen süreyi ifade etmektedir. Aynı konuda daha kısa yazmış olan W. Tarn, zamanla ilgili olarak bu terimi destekler. Tarn, öteki yazarlar gibi, Hellenistik sıfatının isim biçimi olan Hellenizmi uygun bir sözcük olarak kabullenip çözümlerken, çağdaş insanın ortak mirası olan ve Attika Yunancasıyla birliğe kavuşmuş “uygar insanın oturduğu dünya” manasına gelen “oikumene” sözcüğünden bu kavramın nasıl meydana geldiğini gösterir...”⁸⁵ der.

“Küçük Asya” daki Yunan kentlerinin tarihleri, kuruldukları günlerden başlayarak gözden geçirildiğinde, insan en çok bunların siyasal birliğe hiç heveslenmemiş olmalarından etkilenmektedir. Kentlerin istisnasız hepsi, askeri güvenlikle ilgili işlerde bile, komşularıyla yakın ilişkiye girmekte hiç istekli davranmayan, tümüyle bağımsız toplumlar olarak görülüyordu. Ancak bunlar, dağılmaya pek yatkındı. Önemli bir askeri yenilginin ertesinde pek azı varlığını sürdürmüştür.⁸⁶

Smyrna (İzmir); günümüzdeki şehir Hellenistik devirde, “küçük bir nehrin ağzında, sonradan ismini vermiş olduğu derin körfezin en içteki girintisinde” kurulmuştu. “Daha büyük bir nehir olan Gediz (Hermos), sularını körfezin kuzeyinde denize dökerken, kentin karşısındaki kıyıda da alüvyonlu çamurdan bir burun oluşturunuyordu.” Geçen yüzyılın sonunda, gemi trafiğinin yolu yavaş yavaş daralmış ve kent, denizle bütün bağlantısını yitirip göl kıyısında kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Sonunda, 1886’da Gediz’in yatağının değiştirilmesinin gerektiği anlaşıldı ve nehrin yarımadaının kuzeybatı yanında Ağrıa Koyu’na dökülmesi sağlandı.⁸⁷

Mirza Ebu Taleb Han, İzmir’i şöyle tasvir eder (Ekim 1802):

“...İzmir çok güzel konuma sahip bir şehir ve nüfusu Rumlarla Müslümanlardan oluşuyor. Ayrıca şehirde ticaretle uğraşan bir miktar da Hristiyan yaşıyor. İzmir, bütün gemilerin ve Akdeniz limanlarının kesişme noktasıdır. İzmir ve çevresi sebze ve meyve bakımından çok zengin; karpuzlar, karpuzlar her yerde dağ

⁸⁵ Seton Lloyd, **Türkiye’nin Tarihi**, Bir Gezginin Gözünden Anadolu Uygarlıkları, çev. Ender Varinlioğlu, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1989, s. 167.

⁸⁶ Lloyd, s. 179.

⁸⁷ Lloyd, ss. 180-181.

gibi yığılıydı. Ayrıca üzüm, nar ve benim daha önce hiç görmediğim bir tür ayva bol miktardaydı...”⁸⁸

W. J. Hamilton’un İzmir’i ise şu şekilde anlam bulur (1835-36):

“... Küçük Asya’ya gittikten kısa bir süre sonra, o güne kadar yapılmış haritaların yanlışlığı hemen dikkatimi çekti. Bu yüzden, kendimi zaman baskısı altına almadan, mesafe ve istikametleri günlüğüme özenle not ettim; yaptığım astronomik gözlemlerin de yardımıyla Küçük Asya Yarımadası’nın haritasını yapabileceğimi düşünüyordum. Bu nedenle özel günlük tutmak yerine, elimde pusula olduğu halde yolculuk sürelerini not ettim; saatte yirmi-yirmi beş defa yön değiştiren yolları tam olarak çizdim ve ülkenin doğal yapısı üzerine notlar aldım...”⁸⁹

“...Tam bu sırada bir Rum’un öldürülmesi, İzmir sokaklarında dikkat çeken bir hareketliliğe yol açtı ve aynı zamanda Rumların ne kadar intikamcı olduklarının yeni bir kanıtını ortaya koydu. Bundan tam bir yıl önce, Spiro adında bir Rum, sarhoş kafayla bir arkadaşını bıçaklayarak öldürmüştü ve kendisini kovalayanlardan kurtulmak için Frenk tüccarlardan birinin evine korunmak amacıyla sığınmış. Frenk tüccar da kendisine sığınan adama acıyıp, onu almaya gelen Türk görevlilere vermek istememişti; çünkü Frenkler hukuki olarak kendi konsolosluklarına karşı sorumludurlar. Tüccarın evi de bir İngiliz’in evi değil de bir Hollandalı’nın evi olduğu ortaya çıkınca, iş işten geçmiş ve katil, adalardan birine kaçmış. Olay maktulün ailesi tarafından bir süre sonra unutulmuş ve katil altı ay kadar sonra tekrar İzmir’e dönmüş; fakat maktulün kuzenlerinden bir tanesi, bir yıl içinde intikam almak için yemin etmiş; olaydan tam bir yıl geçtikten sonra, aynı gün, aynı saat ve gecede ve aynı yerde zavallı Spiro bir ceset olarak yatıyormuş...”⁹⁰

Heinrich Schliemann Troia, Mykenai ve Tirynos kazılarına başlamadan önce Çanakkale ve civarını tek tek gezer, yerli halkla konuşur, camileri, kiliseleri, Kaz Dağları’nı inceler ve notlar alır. Notlarını Troas’ta Yolculuk adı altında yayınlar. Aldığı notlar arasında döneme dair ilginç bir tanıklık vardır:

Yıl 1870,

“...Durumu ne olursa olsun Anadolu Rumları arasında Yunanistan’a bağlılık çok sıklıkla. Anavatan diye Yunanistan’dan söz ederken akan gözyaşları insanın içini sızlatır. Hem de Yunanistan’ı hiç görmedikleri halde bu durum böyledir. Hemen hepsi kaderin bir gün döneceğini umut ediyorlar ve Anadolu’nun Yunanistan’a ilhak olacağı anı ipele çekiyorlar ve bugünün pek de uzak olmadığını düşünüyorlar. Çoğu Rum’un ağızından düşmeyen şöyle bir şey var: Biz Rumlar çalışkan insanlarız. Türkler ise tembeldir ve bunun için de hep ihtiyaç halindedirler. Biz de onlara arazilerini ipotek ederek borç veririz. Onlar da ipoteği kaldıramadıkları için arazileri bizim olur. Böylelikle Türklerin arazileri bizim olur. Ayrıca Türklerin nüfusu hızla azalmaktadır. Örneğin, İzmir’de 35 yıl öncesine kadar 80.000 Türk, 8.000 Rum nüfus vardı. Bugün ise burada 23.000 Türk, 70.000 Rum nüfus vardır.

⁸⁸ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir*, 19. Yüzyıl-2, Akademi Kitabevi, İzmir, 1996, s. 6.

⁸⁹ Pınar, s. 7.

⁹⁰ Pınar, s. 149.

Diğer şehirlerde de durum pek farklı değildir. Türkler, köylerde bile azalmaktadır; ne var ki şehirdekine göre daha yavaş.”⁹¹

Ephesos (Efes); Kent olarak Ephesos’un öyküsü, özellikle bu bakımdan alışılmışın çok dışındadır. Bugün kent yıkıntıları, Kaystros (Küçük Menderes) un eskiden denize döküldüğü yerdedir. Daha M.Ö. 4. yüzyılın başında Ephesos büyük bir metropol olmuş, Artemis Tapınağı’nın ünü ve görkemi aynı oranda artmıştı. Büyük İskender’in doğduğu M. Ö. 356’de, tapınak yanıp kül olmuştu. Ephesoslular bunu, tanrıçanın felaket anında doğum yapan Olympias’ın başında bulunmasa bile, olayla ilgilenmesine yormuşlardır.⁹²

Pergamon (Bergama); Kentin kendisi oldukça içeride, Kaikos (Bakırçay) Nehri’nin bir kolu üzerinde, hemen hemen tümü yüksek dağlarla çevrilmiş doğal yaşam alanının ortasındadır.⁹³

Priene (Güllübahçe); Priene’nin küçük bir kent olması bir yana, inceliği kadar Bergama ile arasındaki üslup karşıtlığı da keskindir. Priene de deniz kentleri arasında sayılır. Kentin maddi durumu, temelinde daha iddialı komşularının durumundan pek az farklı olmuştur. 10. yüzyılda Karlara karşı verilen mücadelenin ardından, kentin kurulmasından Büyük İskender’in zamanına dek, Priene’nin tarihi konusunda bilinenler çok azdır. Kent yeniden kurulduğunda, yer olarak Mykale Dağı’nın birkaç yüz metre yükseklikte çıkıntı yapan omuzu seçilmişti. Bu yere egemen olan kayalıklar, dikine yükseliyordu. Nüfus o zamanlar 4-5 bini zor geçiyor, surların çevrelediği alan bu nüfus için gerekli yeri ancak sağlıyordu.⁹⁴

Miletos (Milet); Bahar taşkınları Miletos’un dört eski limanını doldurur; Alman arkeologların kazdığı alanı kaplayıp yapmış oldukları çalışmaların izlerini kahverengi

⁹¹ Heinrich Schliemann, *Troya’dan İda Dağına Troas’ta Yolculuk*, çev. İlhan Pınar, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s. 41.

⁹² Lloyd, s. 181.

⁹³ Lloyd, s. 185.

⁹⁴ Lloyd, ss. 189-190.

balçık örtüsüyle gözlerden gizler. Murray'ın rehberinde buranın “sıtma yuvası; burada kesinlikle uyumaya gelmez” diye anlatıldığını anımsıyorum.⁹⁵

Didyma (Didim); Didyma, tepesi Ege'nin en görkemli manzarasına egemen yüksek bir burnun ortasında kurulmuştur. Samos (Sisam), Patmos ve Leros adaları buradan çok uzakta değildir, görülebilir; Bodrum Yarımadası ise güneye doğru uzak kalır. Didyma'ya kutsal ziyaretler, geleneksel olarak deniz yoluyla gerçekleşir.⁹⁶

Halikarnassos (Bodrum); Heredotos'un doğum yeri olan Halikarnassos (Bodrum), 15. yüzyıl başlarında Rodos şövalyelerinin Aziz Petros'a adadıkları tablo güzelliğindeki kalesiyle Karia'nın en büyük ve en güçlü kentlerinden biriydi.⁹⁷

Bunun yanında, Fransız seyyahlar ise Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Rum topluluğun dinsel yaşamları, ritüelleri, din adamları, cenazeleriyle ilgili törenleri, kabristanları ve batıl inançları ile alakalı şu bilgileri vermişlerdir:

Ünlü Fransız seyyah Du Camp Rumlar için şöyle der: “*menşeleriyle gururlanan, kentin öteki insanlarıyla samimi olmayı seven, kölelerinin prens ismiyle niteledikleri, ecdadlarına nazaran yozlaşmış bir topluluktur.*”⁹⁸ Ona göre Aziz Dimitri'de, ayrılıkçı Rumlar bulunmakta ve burada farklı batıl inançlar hâkim durumdaydı. Bunlardan biri, mahallede bulunan bir çeşmeden su içenlerin hastalıklarının geçtiği, paralarını kaybetmişlerse bulup zengin oldukları ve uzun bir ömür sürdüklerine inanılmasıydı.⁹⁹

Bir diğer Fransız seyyah Mathieu'nun ifadesiyle Rumların dini törenlerini yapmalarındaki amaç: “*Tanrı'dan ve şeytandan korunmak idi. Onlar kendilerini dünyevi olandan soyutlamaya çabalıyorlardı. Ona göre şeytan çıkarma ayinleri toplumda o kadar yayılmış ki insanlar bu nedenle kendilerini eğitime ve geliştirme fırsatı bulamıyordu.*”¹⁰⁰

⁹⁵ Lloyd, s. 192.

⁹⁶ Lloyd, ss. 193-194.

⁹⁷ Lloyd, ss. 194-195.

⁹⁸ Onur Hangül, **Fransız Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Dini Yaşam**, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2022, s. 84.

⁹⁹ Maxime Du Camp, **Souvenirs et Paysages d'Orient**, Édition Arthus Bertrand, Paris, 1848, s. 287.

¹⁰⁰ Henri Mathieu, **La Turquie et ses différents peuples**, Cilt: 2, Édition Dentu, Paris, 1857, s. 108.

1.2.4. Yunanistan'ın “Küçük Asya” Macerası: İşgal ve Katastrof

19. yüzyıl, mevcut modern öncesi yapılanmanın çözülmeye başladığı bir asırdır. Fransız Devrimi ile Yakınçağ'ın ortaya çıkardığı doktrinler ve buna bağlı olarak oluşan farklı Dünya görüşü, siyasi ve idari yapılanma ile yaşam biçimini ortaya çıkarmıştır. Bu zaman diliminde Güney Amerika'da İspanya karşıtı Napoli Ayaklanması ortaya çıkmıştır¹⁰¹. Aynı zamanda, Kuzey Amerika'da başlayan İngiliz karşıtı bağımsızlık mücadeleleri de bu fotoğrafa eklenebilir. Tüm bu mücadeleler, toplumların bağımsızlığa olan inançlarını arttırmış ve onları harekete geçirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlardan sonra en kalabalık etnik topluluk Ortodoks Rumlardır. “Millet-i Rum” da denilen bu topluluk, dini bakımdan bir bütünlük oluşturmalarına karşın toplumsal manada sınıf ve tabakalara bölünmüştür. İstanbul'un fethiyle tüm Ortodoks reaya Fener Patriği'ne bağlanmıştır. Bu sayede Rumlar, diğer Ortodoks topluluklara üstünlük sağlamıştır. Sonuçta Dünya Ortodokslarının merkezi Fener Patrikliği olmuştur. Osmanlı, “millet sistemi” içerisinde bu topluluğu kontrol etmek için bu cemaatlerin dini liderlerini kendisi atamıştır.¹⁰²

18. yüzyılda Osmanlı sınırları içerisinde ya da dışında oluşan varlıklı tüccar sınıfının aktif etkisi, Rumların ulusal hareketinin gelişiminde önemli bir unsurdur. Bunun sonucunda ortaya çıkan kentli burjuva sınıfı ile orta sınıftan bürokratlar, yazarlar ve avukatlar da bu etkinin diğer tetikleyicileri olmuşlardır.¹⁰³

Ayrıca, İstanbul'da yaşamlarını sürdüren Fenerli Rumlar Racine, Voltaire ve Montesquieu gibi Fransız aydınlarının kitaplarından çeviriler yapmışlar, Avrupa'ya öğrenci göndermişler ve bu sayede oradaki fikir adamlarıyla sürekli iletişim halinde olmuşlardır. Bu sayede Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rum topluluk, Avrupa'daki milliyetçi rüzgârların tesirinde kalmıştır.¹⁰⁴

¹⁰¹ 1819'da “Küçük İspanya” adı verilen Napoli şehrinde ayaklanma çıkmıştır. Ayaklananlar, Cumhuriyetin ilanını talep ediyorlardı. Burada asker ve subaylar da devlete karşı isyan etmişlerdir. Konu ile detaylı bilgi için bkz: Kamil Paşa, **Tarih-i Siyasi Devlet-i Aliyye-yi Osmaniyye**, Cilt: 3, Matbaa-yı Ahmet İhsan, İstanbul, 1235, ss. 63-65.

¹⁰² Filiz Yaşar, **Yunanistan'ın Kuruluşu Sürecinde Sakız Adası (1821-1829)**, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin, 2004, ss. 8-9.

¹⁰³ Millas, s. 61.

¹⁰⁴ M. Murat Hatipoğlu, **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 5.

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan Yunanlar, 1821'de başlayan Mora İsyanı'na ya da kendilerinin ifade ettikleri gibi “Bağımsızlık Savaşı”na kadar defalarca ayaklanmışlar ancak başarısız olmuşlardır. “Turkokratia” olarak adlandırdıkları Osmanlı boyundurluğundan kurtulmak için, özellikle 18. yüzyıldan beri kendileri gibi Ortodoks olan Rus Çarlığı ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. “Kuzeyden gelecek sarı ırk” olarak adlandırdıkları Rusların, kendilerini Osmanlı hâkimiyetinden kurtaracaklarına dair düşünceleri, bu dönemde güçlüdür. Nitekim Rus Çarlığı da bu dönemde Yunanların isyanlarını desteklemiştir.¹⁰⁵

16. yüzyıldan başlayarak eğitim konusunda daha çok çaba harcamaya başlayan Yunanlar, aydınlanmanın da tesiriyle kültür ve eğitim alanında büyük gelişmeler sağlamıştır. Bunun yanında Yunan aydınlarının basit bir dille yayınladıkları eserleriyle bilinçlendirilmiş olan halk, isyana teşvik edilmiştir. Osmanlı Devleti'nden alınan özel izinlerle (imtiyazlarla) Yunanlar, ticaretle de gelişerek -özellikle adalarda- ciddi ekonomik güce sahip burjuva sınıfları bile oluşturmuşlardır.¹⁰⁶

Eleftherios Venizelos'un iktidar olmasıyla izlenen Yunan politikası yayılmacı bir kimliğe bürünmüştür. Bu doğrultuda Yunanistan, “Megali İdea” (Büyük Düş) ışığında “Küçük Asya Macerası”na atılmıştır. Anadolu'da 1919-1922 yılları arasında verdikleri mücadeleyi Yunanlılar, *Küçük Asya Felaketi (Mikrasiatiki Katastrofi)* adıyla nitelerler. General Victor Dousmanis, Kütahya-Eskişehir ile Sakarya Muharebeleleri'nde Yunan Genelkurmay Başkanı olarak görev yapmıştır. General Anastasios Papoulas ise Kasım 1920-Mayıs 1922 döneminde *Küçük Asya Ordusu (KAO)* nun komutanlığını yapmıştır.¹⁰⁷

Liberal Parti'nin resmi yayın organı olan Patris (Vatan) Gazetesi'nin 15 Mayıs 1919 tarihli baskısında manşet *Yaşasın Yunan Halkı!* dir. Haberin devamında ise *İyonya'nın güzel başkentine (İzmir) Yunan ordusunun çıkarma yaptığını, oradaki asıl amacın da bağımsızlığı kazanmak olduğunu* belirtmiştir. Bunun yanında *Yahudi, Müslüman, Yunan hangi milletten olursa olsun bütün ahaliye karşı adil davranılacağına* dair ifadeler kullanılmış; *Yunan ordusunun boş yere burada olan bir işgal kuvveti*

¹⁰⁵ Paparigopoulos, ss. 34-44.

¹⁰⁶ Nikos Svoronos, **Çağdaş Helen Tarihine Bakış**, çev. Panayot Abacı, Belge Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 21-23.

¹⁰⁷ Şaduman Halıcı, “Yunan Anılarında Küçük Asya Felaketi”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 48, İstanbul, 2022, s. 50.

olmadığına, bölgeye mutluluk ve özgürlük getirdiklerine, hiç kimsenin kanının dökülmeyeceğine dikkat çekilmiştir.

Bernard Lewis, *komşu ve eski tâbi bir ulusun Türk Anadolu'nun kalbine itilmesinin Türklerin milliyetçi duygularını kamçıladığına* işaret ederken, Margaret Macmillan ise Yunanistan'ın “Küçük Asya Seferi” ile ilgili: “*Yunanistan kendini gereğinden çok daha fazla zorlamıştı. Bu şekilde davranmaları da Türk milliyetçiliğinin gücünü uyandırmıştı*”¹⁰⁸ demiştir.

1921 Haziran'ında Anadolu'nun iç kısımlarına doğru yapılan hamlelerin kolaylıkla başarılı olması, bunları planlayan Yunan askeri yöneticiler tarafından da umulmadık bir durum meydana getirmiş ve onlarda düşmanın son derece düzensiz ve zayıf olduğu duygusunu uyandırmıştır. Ancak Mustafa Kemal, yetenekli bir general ve lider olarak ve Anadolu'da oluşturulan milis kuvvetlerin de desteğiyle saldırıları bertaraf etmiştir. Büyük Taarruz, Yunanlıların “Küçük Asya Seferi” ni felakete sürükleyen son halkadır. Anadolu'daki askeri çabaların başarısız olması, İngiltere'de Yunanistan'a daha fazla sermaye aktarımının riskli olacağı fikrini ortaya çıkarmış ve böylece sözü önceden verilmiş olan ekonomik destekler de kesilmiştir. Bu sayede Yunanistan, ekonomik anlamda zor bir sürece girmiştir.¹⁰⁹

Ekonomik nedenin yanında Yunanlılar, bu felakete sürükleyen başka nedenler de vardır. Onlar, iç politikada siyasileri hatalı kararlar almakla ve orduyu siyasallaştırmaya çalışmakla suçlanmışlardır. Bu siyasallaşmanın bir sonucu olarak da ordu komutanları ve kurmay subayların sevk ve idaredeki yetersizlikleri belirtilmiştir. Ayrıca “Küçük Asya”nın coğrafi yapısından kaynaklanan nedenleri ile iase sorunlarını da yenilginin sebepleri arasında görmüşlerdir.

Sonuçta, Lloyd George'nin güdülemeleri ve Venizelos'un hırsı sonucu İzmir'e çıkan Yunanlar, “Megali İdea” (Büyük Düş) ülküsünün gerçekleşmesinin önünde duran en büyük iki engeli farkedememiştir. Bunlardan birincisi, Yunanlarda ordu ve devlet geleneğinin tam anlamıyla daha oturmamış olması, ikincisi de bu geleneği yüzyıllardır yaşatan Türklerin Anadolu'daki hâkim durumudur. Bu felaketi yaşamalarına rağmen

¹⁰⁸ Özgür Rençberler, **Küçük Asya Felaketi'nin Yunan Siyasetine Etkisi (1919-1922)**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014, ss. 28-29.

¹⁰⁹ Rençberler, ss. 45-46.

Yunanlar, “Küçük Asya Harekâtı”nın boşuna olmadığını, bu harekâtın tohumlarının bir gün yeşereceği ve büyük bir ağaç gibi gelişeceği umundadır. Bunun gibi düşünceler aslında, Türkiye’ye yönelik emperyalist emellerini her dönem canlı tutmayı hedefleyen Yunanistan’ın asıl amacını da ortaya koyan kanıtlardan birisidir.¹¹⁰

1.3. Türklerin Bölgeye Yaklaşımı: “Batı Anadolu” mu “Küçük Asya” mı?

Türklerin “Küçük Asya”ya bakışları genellikle tarihî, kültürel ve siyasi bağlamda ele alınmalıdır. Günümüzde Türkiye, “Küçük Asya” toprakları üzerinde egemenlik kurmuş bir ülkedir ve bu coğrafya, Türk milletinin tarihinde önemli bir yer tutmaktadır; ancak tarih boyunca bu bölgeye yönelik bakış açıları, farklı dönemlerdeki siyasi ve kültürel dinamiklere bağlı olarak değişiklik göstermiştir.

Genel olarak bakılırsa Batı Anadolu, Türkiye’nin batısındaki coğrafi bölgeyi işaret ederken, “Küçük Asya” ise Antik Yunan döneminde ortaya çıkmış olan gerçekte var olmayan bir coğrafyayı işaret eder. Bu tabirle keşedilen yer aslında tüm Anadolu toprakları özelinde Aydın Vilayeti’dir.

Ortaylı’nın aktarımına göre; “Anatolia” Yunancada “Doğu” anlamındadır. Yunanlar “Küçük Asya”yı yine kendi ifadeleriyle “Büyük Asya”nın bir uzantısı olarak adlandırırlar.¹¹¹ Aslında, “Asya” isminin önce Ege Denizi’nin doğusunda bulunan sınırlı bölgeye verildiği, daha sonra ise tüm kıtayı ifade ettiği belirtilmiştir. Fakat Herodotos, bu ismin, bugünkü manada Asya kıtasının bütününe ifade edecek biçimde geliştirildiğini belirtmiştir. Aradan geçen zaman sonunda şimdiki Asya kıtasının Akdeniz ile Karadeniz arasında uzanan yarımada kısmına “Küçük Asya” denilmeye başlanmıştır.¹¹²

Hristiyan rahip ve tarihçi Orosius, M.S. 5. yüzyıldaki “Küçük Asya” ile ilgili şunu söylemiştir: “*Her tarafı denizlerle kaplı olan Küçük Asya’nın, sadece Kapadokya ve Suriye’ye uzanan doğu bölümünün denizle irtibatı yoktur. Batısında Marmara Denizi ve Ege Denizi, Kuzeyinde Karadeniz, güneyinde ise Akdeniz bulunmaktadır.*”¹¹³ Coğrafi

¹¹⁰ Halıcı, ss. 86-88.

¹¹¹ İlber Ortaylı, **Türklerin Tarihi**, Orta Asya’nın Bozkırlarından Avrupa’nın Kapılarına, İstanbul, 2020, s. 19.

¹¹² Mehmet Önal, “Jeopolitik ve Jeofilozofik Açından Anadolu”, **Geçmişten Geleceğe Küçük Asya Anadolu**, Ed. Mustafa Aça-Mehmet Ali Yolcu, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2022, s.3.

¹¹³ Elmar Schwertheim, **Antikçağ’da Anadolu**, çev. Nuran Batu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 2.

olarak bu şekilde tarifi yapılan Anadolu Yarımadası aslında günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin ülkesi olan coğrafyayla birebir aynıdır.

11-20. yüzyıllar arasında “Küçük Asya” da uzun bir Müslümanlaştırma ve Türkleştirme süreci uygulanmıştır. Bunun neticesinde “Küçük Asya”, “Türkiye” haline gelmiştir. Asya ve Avrupa arasında sıkışmış olan bu alan, çok uzun yıllar etnik ve siyasi bakımdan çoğulcu bir yapının sergilendiği bir toprak parçası olmuştur. Önce Hellen kökenli Rumlar, sonra da Türkler mevcut etnik çoğulculuğu asla ortadan kaldırmadan uzun yıllar birlikte yaşamayı başarmışlardır. Bu durum, Balkan coğrafyasında bu şekilde gerçekleşmemiştir. Çatışmalar yoluyla çok sayıda ulus-devlet ortaya çıkarken, Küçük Asya” (Anadolu) da ise bu durum tam tersine gerçekleşmiştir. Toplumları derinden sarsan katliamlar gibi oluşumlarla coğrafyanın tümü üzerinde, yakın tarihi döneme kadar kültürel, dini ve siyasi bir homojenliğin dayatıldığı görülmüştür.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra “Küçük Asya” (Anadolu) tümüyle Türkleşmiştir. Türkiye'ye dönüşen “Küçük Asya” (Anadolu) ya Türklerin bakış açısı ise yabancılara göre farklıdır. Onların “Küçük Asya” olarak adlandırdıkları fiziki coğrafyaya Türkler, “Anadolu” demişler ve tarih boyunca bu şekilde bu söylemi kullanmışlardır.

Osmanlı'nın bölgeyi fethetmesinden sonra buralarda görevlendirilen idareciler, bu toprakların kalbinde kalan eyalete “Anadolu” adını vermişlerdir. Tanzimatla ortaya çıkan vilayet reformu sonucunda “Anadolu” kavramı yönetsel manasını kaybetmiş ve Türkler için yarımada'nın ismi durumuna gelmiştir. Buna karşılık Yunanlar ise Ege'den Kafkaslara kadar uzanan coğrafyayı ifade etmek için “Mikra Asia” (Küçük Asya) ifadesini kullanmışlardır.¹¹⁴

¹¹⁴ Augustinos, s. 29.

II. BÖLÜM

TARİH SAHNESİNDE RUMLAR: BAĞIMSIZLIĞA GİDEN YOL

Osmanlı İmparatorluğu adına 16. yüzyılın sonlarında başlayan toplumsal bozulma ve çözülme, ilerleyen dönemlerde giderek daha hızlı bir hal alacaktır. 1683 Viyana Kuşatması'nın başarısız olması, Osmanlı ve Avrupa tarihi için büyük önem ifade eder. Kuşatmanın başarısızlığı, yaklaşık yüz yıldan beri fakirleşen Osmanlı için sürpriz değildir. Bu yenilginin Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkardığı sosyal ve ekonomik çözümlerin faturası, ilerleyen yıllarda ödenecektir. Kısaca denilebilir ki, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'da yaşanan değişim ve dönüşüm, Osmanlı üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır.¹¹⁵

19. yüzyılın başlarında gerek toprak ve gerekse nüfus bakımından dünyanın en büyük devletlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurum ve kuruluşları bu büyüklüğü taşıyabilecek güce sahip değildir. Sırbistan, Mısır, Bosna-Hersek, Yunanistan, Eflak, Kıbrıs, Boğdan, Bulgaristan birer birer kaybedilmiştir. Tüm bu kayıplara rağmen imparatorluğun sınırları bir hayli geniştir. Bahsedilen süreçte Osmanlıların sosyal, ekonomik ve siyasi hayatında istisnai değişiklikler meydana gelmiştir. “Hasta Adam” artık eski uluslararası geçerliliğini kaybetmiştir. Bu hızla toprak kaybedilmesine rağmen imparatorluğun, hala ayakta kalmasının en başta gelen nedeni Osmanlı ile Avrupa'nın uluslararası bürokraside siyasi ve ekonomik açıdan ortak menfaatlerinin bulunmasıydı. Büyük devletler, mali imtiyazlarına müdahale edilmediği sürece Osmanlı'nın ayakta kalıp direnmesine ses çıkarmadılar. Avrupalı tüccarlar Osmanlı ekonomisine çeşitli yollarla katılabiliyorlardı. Ancak Yunanistan, Sırbistan, Eflak ve Boğdan gibi eyaletlerde karışıklıkların ortaya çıkması ve bunların kontrol altına alınamaması bu tüccarların pazarlarına darbe vurmuştur. Bunun üzerine büyük devletler, bu ülkelerdeki Osmanlı tebaasının imparatorluktan ayrılma hareketlerine destek vermişlerdir. Ancak buna rağmen İstanbul bürokrasisinin amacı, Osmanlı hâkimiyetindeki eyaletlerde bu pazarları açık tutmaktır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen yok olması, Batılıların ekonomik gayelerine hizmet etmezdi. Bu sebeple büyük devletler, Osmanlı merkez

¹¹⁵ Mustafa Karabulut, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”, **Mecmua**, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, Güz 2016, s. 49.

teşkilatına destek verilmesi taraftaydı. İmparatorluğun pazarlarında elde edilmiş olan ayrıcalıklara sahip olmak onların işlerine geliyordu.¹¹⁶

Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihinde dönüm noktası niteliğinde bir dönemi ifade eden 19. yüzyıla girerken devlet, uzun süredir devam eden askeri ve ekonomik krizlerin etkisiyle ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. Önce 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'ya kaybedilmesi, ardından 1787-1792 Osmanlı-Avusturya-Rus savaşları ile toprak kayıplarının yaşanması imparatorluğun gücünü derinden sarsmıştır.

Bu yüzyılın ortalarında devlet, çeşitli reform çabalarına girişmiştir. 1807'de III. Selim tarafından "Nizam-ı Cedid" adıyla bir dizi reformlar başlatılmış, ancak Yeniçeri Ocağı'nın muhalefeti sebebiyle bu reformlar, istenilen seviyede ilerleyememiştir. 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle bahsi geçen bu reformlar hız kazanmış; fakat Kabakçı Mustafa İsyanı ile yine sekteye uğramıştır. 1826'da II. Mahmut tarafından Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve yerine "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla modern bir ordunun kurulması, Batılılaşma hareketlerinin en önemli adımlarından biri olmuştur.

1839 Tanzimat Fermanı ile Osmanlı tebaasına eşit haklar, can, mal ve namus güvenliği getirilmeye çalışılmıştır. 1856 Islahat Fermanı da Hristiyan tebaaya yeni haklar tanımış, gayrimüslimlerin imparatorlukta istihdamını kolaylaştırmıştır. Fakat bu fermanların uygulanması kolay olmamış, azınlıkların Avrupalı devletlerin de müdahalesiyle taleplerini artırması, Osmanlı yönetimini zor durumda bırakmıştır. Yine bu reform hareketleriyle Osmanlı toplumunda eşitlik, adalet ve modernleşme hedeflenmiş; ancak bu adımların tam anlamıyla uygulanamaması nedeniyle özellikle Hristiyan nüfus bu süreçten olumsuz etkilenmiştir.

Nitekim yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile bir dizi savaşa girmiş ve özellikle Kırım Savaşı (1853-1856) Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmıştır. Bu dönemde Batı Anadolu'da yaşayan Rumlar, savaşlar ve çatışmalar nedeniyle toplumsal anlamda zorluklar yaşamışlardır.

1878 Berlin Antlaşması ile topraklarının büyük bölümünü kaybeden imparatorluk, istikrarsızlık dönemine girmiştir. II. Abdülhamid (1876-1909), bu ortamda

¹¹⁶ Nevin Memiş, **19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2008, s. 20.

“Panislamizm” ve “Osmanlıcılık” siyasetleri izleyerek birliği sağlamaya çalışmış; ancak büyük toprak kayıpları, ekonomik sorunlar ve azınlık isyanları imparatorluğu daha da yıpratmıştır. 1908 Jön Türk İhtilali ile iktidara gelen ittihat ve Terakki Cemiyeti, merkezi bir ulus devlet kurmak amacıyla “Türkçülük” akımını benimsemiştir.

Yüzyıl ortalarında “Milliyetçilik” hareketlerinin yükselmesi ile Osmanlı Rumları, bağımsızlık ideallerini gerçekleştirmek ve Yunanistan’la birleşmek amacıyla faaliyete geçmişlerdir. Bu doğrultuda Batı Anadolu coğrafyasında yaşayan Rumların etkinlikleri oldukça fazladır. Osmanlı Devleti’nin bunu engellemek ve “millet sistemi” içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Rumları tabir yerindeyse “avucunda tutma” gayretleri çok da başarılı olamamıştır. Bunda imparatorluğun çöküş sürecine girmesi de etkindir.

Osmanlı’nın “millet sistemi” içinde Rumların durumu ne idi? Bu sorunu burada ayrıntısıyla tartışmak yerinde olacaktır: Rumlar, Ortodoks Hristiyan cemaati olarak “Millet-i Rum” adıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda ayrı bir millet statüsüne sahipti. Patrik tarafından yönetilen ve İstanbul merkezli olan Rum milleti, imparatorluğun en kalabalık gayrimüslim topluluğunu oluşturunuyordu. Patrik, sadece dinî lider değil aynı zamanda milletin etno-dinî temsilcisi ve idarecisiydi. Osmanlı merkezi yönetimi tarafından tayin edilen patrik, Rumların hukukî, idarî, malî ve eğitim işlerini yürütürdü. Bunun yanında Rum milletinin kendine ait mahkemeleri, okulları, hastaneleri, vakıfları gibi kurumları vardı. Rumlar kendi dinî ve kültürel işlerini bu kurumlar aracılığıyla özerk bir şekilde yönetiyorlardı. Ancak Müslümanlar gibi ayrıcalıklı bir konumları yoktu. Ekonomik olarak ise Rumlar ticaret, zanaat ve tarımda önemli rol oynuyorlardı. Özellikle gayrimüslimlere ait vakıflarda çalışan Rumlar, bu sayede varlıklı bir sınıf oluşturabilmişlerdi. “Millet-i Rum”un merkezî yönetimle ilişkisini incelediğimizde onların Osmanlı padişahları tarafından çıkarılan ahitnamelerde haklarının güvence altına alınmış olduğunu görebiliriz. Buna karşılık Rumlar da Osmanlı’ya sadık olmakla yükümlüydüler. Ayrıca cizye ve diğer vergileri ödemek zorundaydılar. Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı tecrübesindeki bu çoğulculuk modeli, farklı toplulukların bir arada yaşamasını mümkün kılmıştır.

19. yüzyılda Rumeli ve Anadolu kıtalarının en kalabalık gayrimüslim toplulukları Ortodoks Rumlardı. Arab, Doğu Anadolu ve Mezopotamya’da ise bu durum farklıydı. Rumeli kıtasında meslekleri çiftçi olan Ortodoks Rumlardan yine meslekleri armatör olan

Ortodoks Rumların daha pek çok meslek dalında faal oldukları ve buna bağlı olarak da yoğun yerleşme bölgelerine sahip oldukları görülmektedir. Ancak aynı şey Anadolu’da yaşayan Ortodoks Rumlar için geçerli değildir. Anadolu’daki Ortodoks Rum nüfus göreceli olarak az olup, burada Yunan propagandası için de uygun şartlar yoktur. Çünkü bu bölgedeki Ortodoks Rumlar, çevrelerindeki farklı etnik kökene sahip komşularıyla tam bir uyum içerisinde yaşıyorlardı. Rumeli’de ise Ortodoks Rumlar, komşuları olan diğer etnik gruplarla hem sosyal hem de ekonomik nüfuz mücadelesi içindeydi.¹¹⁷

2.1. Coğrafya, Din ve Etnik Adlandırma Açısından “Rum” İsmi

Türklerin Anadolu’ya göç ettiği dönemde, bu bölgede yaşayan Hristiyan nüfus genellikle Bizans kültürünün etkisi altında kalmıştır. Türkler, bu nüfusu “Rûm” olarak adlandırmıştır. Dolayısıyla “Rûm” kelimesi, etimolojik olarak Arapça kökenli olup, Bizans İmparatorluğu’nu ifade etmek için kullanılmış ve zaman içinde özellikle Anadolu’da yaşayan Hristiyan nüfus için genel bir terim haline gelmiştir.

“Romaio” isminin (Roma’ya ait, Romalı) Arapça’ya geçmiş şekli olan bu tabir, Arap-İslam literatüründe Roma, Bizans ve Müslüman coğrafyasında ikamet eden Rumlar için kullanılmıştır. Yine “Rûm” ismi, Arab menşeli kaynaklarda, daha çok Bizans İmparatorluğu’nu işaret etmek için kullanılırdı. Bahsedilen dönemde henüz Bizans-Roma ayrımı olmadığından bu terim, hem Roma hem de Bizanslıları ifade etmektedir. Sâid el-Endelûsî’ye göre insan toplulukları yedi gruba ayrılır ve beşinci sırada Romalılar/Rumlar vardır. O hem Roma hem de Bizans için “Rûm” terimini kullanmasına rağmen, aslında Roma’dan Bizans’a geçişi betimlemektedir. “Rûmi” kelimesi ise “Bizanslı, Bizans’a ait” manalarına gelirken, aslında kökeni Rum olanları işaret etmektedir. Bu şekilde ifade edilen “Rûm” ismi, etnik bir kimlik olarak Rum asıllıları tanımlarken, aynı zamanda Slav, Bulgar, Ermeni ve diğer unsurlardan oluşan Bizans İmparatorluğu için de kullanılmaktaydı.¹¹⁸

Ortaylı’ya göre “Rûm” tabiri, “Romalı” anlamına gelen “Romanioi” sözünden türemiştir. İnançları Rum-Ortodoks olan bu topluluk “Hellenes” konuşmaktadır. Ama bu

¹¹⁷ İlber Ortaylı, “Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Makaleler I, 2. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004. s. 357.

¹¹⁸ Casim Avcı, “Rum”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, 2012, s. 222.

durum, onların hepsinin Hellen asıllı oldukları anlamına gelmez. Bu zümre Bulgar, Yunan ve de Romen milliyetçiliğine ilgisi olmayan, eski Roma-Bizans toplumunun karışmışlığı altında “Osmanlı” olmayı kabullenen kişilerdir. Rumlar, Osmanlıca’yı çok iyi öğrenirler ve eğitim için Avrupa’yı tercih ederlerdi.¹¹⁹

“Rum” terimi, aynı zamanda bir etnik kimliği de işaret eder. Bizans İmparatorluğu’nun mirasçısı olan ve Ortodoks Hristiyan inancını paylaştan halk, kendilerini “Rum” olarak tanımlamıştır. Bu etnik kimlik dil, kültür, gelenek ve görenekleri kapsayan bir bütünlüğü ifade eder. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Anadolu ve Balkanlar’daki Ortodoks Hristiyan nüfus “Rum milleti” olarak tanınmış ve bir millet statüsünde kabul edilmiştir. Bunun yanında “Rum” terimi, genellikle Yunan halkını ifade eder. Bu etnik kimlik, antik dönemlerden itibaren Yunanistan ve çevresinde yaşayan halkları tanımlar. Bu kapsamda, “Rum” kelimesi, sadece etnik bir tanımlama değil, aynı zamanda bir dil, kültür ve tarih birlikteliğini de ifade etmektedir.

Coğrafi açıdan “Rum” terimi oldukça geniş ve kapsamlı bir anlam taşımaktadır. Bu terim, kökenini Anadolu’nun batı kesimlerinde yer alan eski Bizans topraklarından almaktadır. Tarihsel süreç içerisinde, “Rum” adlandırması çeşitli coğrafi bölgeler ve halklar için kullanılmıştır. Öncelikle, Anadolu’nun batısındaki eski Bizans toprakları “Rum” olarak anılmıştır. Buradaki Hristiyan halk da “Rumlar” şeklinde isimlendirilmiştir. Bizans İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra, Anadolu’daki Rumlar, Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve Osmanlı tebaası haline gelmişlerdir.

Bununla birlikte, “Rum” terimi sadece Anadolu’daki Hristiyanları değil, aynı zamanda Balkanlar’daki Ortodoks Hristiyan halkları da kapsamıştır. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve diğer Balkan ülkelerindeki Ortodoks Hristiyanlar da “Rum” olarak adlandırılmıştır.

Hatta “Rum” terimi, Akdeniz havzasındaki diğer Ortodoks Hristiyan topluluklarını da kapsayacak şekilde genişlemiştir. Kıbrıs, Rodos, Girit ve diğer Ege adalarındaki Ortodoks Hristiyanlar da “Rum” olarak anılmıştır. Ayrıca, “Rum” terimi, bazen İstanbul’daki Patriklik kurumuna da atfedilmiştir. İstanbul Rum Patrikhanesi,

¹¹⁹ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 84-85.

Ortodoks Hristiyanların ruhani lideri olarak kabul edilmiş ve tüm Ortodoks Hristiyanları temsil etmiştir.

Din açısından “Rum” teriminin kullanımı Hristiyan dünyasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu terim, Ortodoks Hristiyanlığı ile yakından ilişkilidir ve Ortodoks mezhebinin kökenleriyle bağlantılıdır. Hristiyan geleneğinde, Ortodoks mezhebi Doğu Kilisesi ile özdeşleşmiştir. Doğu Kilisesi Kudüs, Antakya ve İskenderiye patriklikleri etrafında şekillenmiştir. Ancak daha sonraları, İstanbul’daki patrikliğin önem kazanmasıyla, “Rum” terimi Ortodoks Hristiyanlığı ile özdeşleşmeye başlamıştır.

İstanbul, eski Roma İmparatorluğu’nun başkenti olduğundan, buradaki patriklik “Rum Ortodoks Patrikliği” olarak anılmaya başlamıştır. Patrikliğin resmi adı “Kutsal ve Büyük Hristoslavî Patrikliği” olsa da halk arasında yaygın olarak “Rum Patrikliği” şeklinde kullanılmıştır.

Ortodoks mezhebine mensup olanlar, kendilerini “Rum” olarak tanımlamışlardır. Bu terim, sadece dini bir kimliği değil, aynı zamanda kültürel ve etnik bir kimliği de ifade etmektedir. Ortodoks Hristiyanlar, Bizans kültürünün mirasçıları olarak görülmüş ve “Rum” terimi bu mirası simgelemiştir.

Bununla birlikte, “Rum” teriminin kullanımı, sadece İstanbul Patrikliği ile sınırlı kalmamıştır. Ortodoks mezhebinin yayıldığı diğer bölgelerdeki Ortodoks Hristiyanlar da kendilerini “Rum” olarak adlandırmışlardır. Örneğin, Anadolu’daki Ortodoks Hristiyanlar “Rum”, Balkanlar’dakiler “Rum Bulgar”, “Rum Sırp” gibi isimlerle anılmışlardır.

Ancak, bu terimin tarihsel ve coğrafi bağlamı zaman içinde değişmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altındaki dönemde, “Rum” terimi genellikle Ortodoks Hristiyan nüfusunu ifade etmiştir. Bu, etnik ve dini bir ayrımı içerir. 20. yüzyılın başlarında ve sonrasında ise Türkiye’de yaşayan Ortodoks Hristiyan nüfusun büyük bir kısmıyla birlikte bu terim, Türkiye’den göç edenlerin de kimliklerinde önemli bir rol oynamıştır.

20. yüzyılın başlarında yaşanan siyasi gelişmeler ve Balkan Savaşları, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “Rum” nüfusunun önemli ölçüde yer değiştirmesine neden olmuştur. 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması ile Türkiye ve Yunanistan arasında nüfus mübadelesi gerçekleşmiş, bu da “Rum” kimliğinin coğrafi dağılımını değiştirmiştir. 21.

yüzyıla gelindiğinde ise “Rum” kavramının anlamı daha çok etnik ve kültürel bir boyut kazanmıştır. Günümüzde “Rum” terimi, özellikle Türkiye’deki Rum Ortodoks Patrikhanesi ve bu kiliseye bağlı cemaatleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla “Rum” isminin coğrafi ve dini boyutları biraz daha arka plana itilmiş, etnik ve kültürel kimlik vurgusu ön plana çıkmıştır.

Ayrıca, günümüzde “Rum” kelimesi daha çok Türkiye’deki Rum Ortodoks cemaatini tanımlamak için kullanılırken, Yunanistan’daki Ortodoks Hristiyanlar genellikle “Yunan” olarak adlandırılmaktadır. Bu durum, “Rum” isminin anlamının daha dar bir etnik gruba odaklandığını göstermektedir.

Öte yandan, diasporadaki Rum Ortodoks cemaatleri de “Rum” kimliğini korumaya devam etmektedir. Ancak burada da “Rum” isminin daha çok kültürel ve dini bir anlam taşıdığı, coğrafi ve siyasi boyutlarının zayıfladığı görülmektedir.

Tarihsel gelişmeler ve göçler nedeniyle Rum nüfusunun Batı Anadolu’daki varlığı oldukça azalmıştır. Günümüzde Rum Ortodoks nüfusunun en yoğun olduğu yerler Yunanistan ve Kıbrıs olmakla birlikte, diaspora topluluklarının da önemli bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Ancak kesin nüfus rakamlarına ulaşmak zor olduğundan genellikle tahminler üzerinden hareket edilmektedir.

2.1.1. Rumların Türk Hâkimiyetine İlk Girişleri

Rum halkının Türk egemenliğine dâhil olma süreci, 11. yüzyılda Anadolu’nun Türkler tarafından fethedilmesiyle başlamıştır. O dönemde Anadolu toprakları, Bizans İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altındaydı ve nüfusun büyük bir kısmı Rum Ortodoks Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Türk akınları, Anadolu’daki Bizans varlığını ciddi şekilde sarsmış ve fetih sürecini hızlandırmıştır.¹²⁰

Çağrı Bey’in 1018’deki akınıyla başlayan bu süreç, daha çok bir keşif harekâtı niteliği taşımaktadır.¹²¹ Bu durum Selçuklu Devleti’nin kuruluşuna dek böyle devam etmiş ve İbrahim Yınal’ın 1048’de Pasinler’de Rumları ağır bir yenilgiye uğratması¹²² Türklere Erzurum, Kars ve Malatya’nın kapılarını açmıştır.¹²³

¹²⁰ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002, s. 267.

¹²¹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1980, s. 70.

¹²² Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1989, ss. 246-247.

¹²³ Turan, ss. 73-74.

Bu başarıların ardından daha büyük çaptaki Türk kitleleri, 1059'da Sivas'ı işgal etmişler, ardından Sultan Alparslan idaresindeki Türk ordusu da 1064'te Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesine akınlar yaparak Kayseri'nin alınmasını sağlamıştır.¹²⁴

26 Ağustos 1071'de yaşanan Malazgirt Savaşı, Anadolu'nun Türkleşmesi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Bizans ordusunu ağır bir yenilgiye uğratması, Anadolu'nun kapılarını Türk fetihlerine sonuna kadar aralamıştır. Savaşın ardından Türkmen boyları, Anadolu içlerine doğru ilerleyerek yeni yurtlar edinmeye başlamışlardır. Bunun bir neticesi olarak da 1075'te Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından İznik fethedilerek Türkiye Selçuklu Devleti kurulmuştur.¹²⁵

12. yüzyıl boyunca Anadolu'daki Türk nüfusu hızla artmış, Türkmen beyliklerinin kurulmasıyla da bölgede siyasi bir Türk hâkimiyeti tesis edilmiştir. Bu süreçte Rumlar, Türk idarecileriyle ilk kez doğrudan temas kurmuşlardır. Selçuklu Sultanları ve Türk beyleri, Rum halkına karşı hoşgörülü bir politika izlemiş, inançlarını özgürce yaşamalarına müsaade etmişlerdir.

1176'da Miyokefalon (Kumdanlı)'da II. Kılıçarslan tarafından tekrar bozguna uğratılan Bizans, Anadolu ile ilgili tüm beklentisini yitirmiş ve bundan sonra savunmada kalmayı tercih etmiştir.¹²⁶

Kısaca, Rum halkı 11. yüzyıldan itibaren Türk akınlarına maruz kalmış, 13. yüzyılda Anadolu'da Türk-İslam hâkimiyeti altına girmiş ve nihayet Osmanlı Devleti çatısı altında millet statüsüyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu süreçte Türk idarecilerin izlediği "hoşgörü politikası" sayesinde Rumlar, kimliklerini koruyabilmişlerdir. Dolayısıyla Rum halkının Türk hâkimiyetine girişi, yüzyıllar süren bir fetih ve entegrasyon sürecinde olmuştur.

2.1.2. Osmanlı Hâkimiyeti Altında Rumlar

Moğol tehdidi Anadolu'da, 1243 Köseadağ Savaşı ile başlar. Bunun sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti yıkılmış ve uçlarda yeni Türk beylikleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu beyliklerden biri olan Osmanlılar, uzun süre Bizans'a bağlı durumdaki

¹²⁴ Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1991, ss. 18-19.

¹²⁵ Turan, s. 105.

¹²⁶ Ali Sevim ve Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi-Feth, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara, 1989, s. 133.

tekfurlarla çarpışmış; Bursa'yı 1326'da İznik'i 1331'de ve İzmit'i de 1338'de alarak Kocaeli Yarımadası'na hâkim olmuşlardır.¹²⁷ Bizans'ın Ege ile olan bağıını koparmak ve Çanakkale Boğazı'nda hâkimiyet kurmak için Osmanlı Beyliği, 1356'da Avrupa yakasına asker göndermiştir. 1363'te Rum ve Bulgar kuvvetleriyle karşı karşıya geldiği Sazlıdere Savaşı'nı kazanmış ve bu ilerlemenin sonrasında Edirne, Türklerin eline geçmiştir. Yine 1363'te Filibe ve Gümölcine de Osmanlı toprağı haline gelmiştir. 1372'deki II. Meriç Muharebesi'nden sonra Kavala, Drama, Borla, Serez, İskeçe, Marolye, Zihne ve Karaferye fethedilmiştir.¹²⁸

Latinlerin baskılarından bıkan Mora ve Attika yarımadaıı halkları, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Bu talep üzerine Osmanlı 1394'te Attika Yarımadası'na, 1397'de ise Mora Seferi'ne çıkmıştır. Sonuçta Mora'da Latin idaresine son verilmiştir. Yine Latinlerin Selanik ve Epir'deki zulümleri neticesinde gelen davetler üzerine II. Murat bölgeye sefere çıkmıştır. 40 gün süren kuşatma neticesinde Selanik, Latinlerin elinden alınmıştır. Selanik'in alınmasının ardından Epir halkı da Osmanlı yönetimini tercih etmiş ve 1431'de Epir'in merkezi olan Yanya da yine kendi isteğıyle Türk idaresine girmiştir.¹²⁹

Fatih Sultan Mehmed'in büyük gayretiyle 1453'te Türklerin eline geçmiş olan Bizans'ın son kalesi olarak da nitelendirebileceğimiz İstanbul'un kaybı, Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olmuştur. 1454'te Bozcaada, Taşöz ve İmroz, 1456'da Atina Dukalığı ve 1460'ta Mora'nın da teslimiyetiyle Yunanistan'ın Osmanlı toprağı olma aşaması sonuçlanmıştır. 1461'de Trabzon'un alınmasıyla Osmanlı, Ege'nin iki yakasındaki ana karaya hâkim olmuştur.¹³⁰

Osmanlı Devleti'nin bundan sonraki hedefi Ege ve Doğı Akdeniz olacaktır. Bu doğrultuda Venedik hâkimiyetine son vermek ilk amaçtır. Rodos 1522'de, Sakız 1566'da, Kıbrıs 1571'de, Sisam 1577'de, Girit de 1699'da alınmıştır. Bu şekilde Ortodoks Rum varlığı, Doğı Akdeniz'de, Türk egemenliğı altına girmiştir.¹³¹

¹²⁷ M. Fuad Köprölü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Ankara, 1972, s. 174.

¹²⁸ Zafer akmak, **Batı Anadolu'da (İzmir ve Havalisinde) Rumların Faaliyetleri (1919-1922)**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2004, s. 3.

¹²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 1, Ankara, 1982, ss. 408-411.

¹³⁰ akmak, s. 4.

¹³¹ Şükrü S. Gürel, **Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)**, Ankara, 1993, s. 21.

Bu siyasi gelişmelerin ışığında Osmanlı himayesi altında yaşayan Rum ahalisine karşı izlenen politikalardaki değişim ve gelişimi ele alırsak şu sonuçlara ulaşabiliriz: Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, Batı Anadolu'daki Rum halkına karşı izlenen politikalar temelde Selçuklu geleneğinin devamı niteliğindedir. Osmanlı Beyliği, Bizans topraklarını fethetmeye başladıkça buraların yerli Rum ahalisine hoşgörülü bir tutum sergilemiştir. Gayrimüslimlerin can, mal ve namuslarının korunması temel ilke olarak benimsenmiştir. Ancak fethedilen bölgelerde Rumların statüsü zaman içinde bazı değişikliklere uğramıştır. Örneğin, I. Murad döneminde Rumların bir kısmı Hristiyan askerlere dönüştürülerek devşirme sistemine dâhil edilmiştir. Böylece Rum halkından alınan çocuklar eğitilerek Osmanlı ordusunda görev almaya başlamışlardır.

Fatih Sultan Mehmed dönemine gelindiğinde ise Rumların statüsünde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. İstanbul'un fethiyle birlikte Rum Ortodoks Patrikhanesi yeniden tesis edilmiş ve Patrik, Rum milletin ruhani lideri olarak tanınmıştır. Rum cemaatinin din, eğitim ve yönetim işleri konusunda da Patrikhane'ye geniş yetkiler verilmiştir.

Bu dönemde ayrıca "millet sistemi" uygulaması da şekillenmeye başlamıştır. Osmanlı tebaası, dinî inançlarına göre ayrı milletler altında örgütlenmiş ve her millet kendi işlerini büyük oranda özerk bir şekilde yürütmüştür. Rum milleti, Patrikhane liderliğinde bu sistemin en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur.

Yavuz Sultan Selim dönemindeyse Rumların statüsünü etkileyen önemli bir gelişme yaşanmıştır. 1516'da Memluk Sultanlığı'nın yıkılmasıyla Kudüs'teki Hristiyan kutsal mekânlarının korunması görevi Osmanlı'ya geçmiştir. Bu durum, Osmanlı'nın Rum Ortodoks mezhebine mensup tebaaları için önemli bir güvence oluşturmuştur.

19. yüzyılın başlarında, Osmanlı merkezi otoritesinin zayıflaması ve Rum milliyetçiliğinin yükselmesiyle birlikte, Rumların Osmanlı'ya bağlılığında sarsıntılar baş göstermiştir. 1821'de patlak veren Yunan isyanı, Osmanlı-Rum ilişkilerini derinden sarsmış ve ikili ilişkilere gölge düşürmüştür.

1830'larda imzalanan ticaret anlaşmaları ve Islahat Fermanı gibi adımlar, Rumların ekonomik ve hukuki statüsünde iyileşmeler sağlasa da milliyetçi hareketlerin önünü alamamıştır. Özellikle Patrik sorunları ve kilise meselelerinde Rum cemaati ile Osmanlı yönetimi arasında sürtüşmeler yaşanmıştır.

1860’larda ise Rum milliyetçiliği daha da güçlenmiş, Anadolu’daki Rum cemaati Yunanistan’dan gelen milliyetçi akımlardan etkilenmeye başlamıştır. Osmanlı ise Rumları “sadık tebaa” olarak görmeye devam etmekte ve onların taleplerini kısmen karşılamaya çalışmaktadır.

19. yüzyılın sonlarında, Rum-Osmanlı ilişkilerindeki en ciddi kriz yaşanmıştır. 1894-1896 yılları arasındaki Ermeni olayları sırasında, Rumlar da kendilerini tehdit altında hissetmiş ve Osmanlı yönetimine güvenleri sarsılmıştır. Bu dönemde Rum Patrikhanesi, Rumların can ve mal güvenliğinin sağlanması için Avrupa devletlerinden yardım talep etmiştir.

1904’te ise II. Abdülhamid tarafından Rum Patrikhanesi’nin seçim sistemine müdahale edilmesi ve Patriğin görevden alınması, ilişkileri daha da gerginleştirmiştir. Ardından gelen *Rum Vatanseverler Cemiyeti* gibi örgütlenmeler, Rumların Osmanlı’dan ayrılma taleplerini daha da körüklemiştir.

Meşrutiyetten sonra da Rumlarla Türkler arasındaki gergin ilişkiler sürmüştür. Örneğin, İzmir’de yaşayan ve yönetici konumunda bulunan bazı Rumların, hâkim sınıf olan Türklere karşı olumsuz duygular beslemeye başladıkları görülmüştür.¹³²

Ama bu durumun altında yatan asıl neden bağımsız olma isteğinden kaynaklanmaktaydı. Fransız İhtilali’yle tetiklenen bağımsızlık, özgürlük ve eşitlik düşünceleri Osmanlı Devleti’ni derinden etkilemiştir. Bununla birlikte, eğitimlerini Avrupa’da alan J.J. Rousseau ile Voltaire’nin eserlerini okuyup, bunlardan etkilenen Rum gençleri, 1821’de Osmanlı’ya karşı başlayan özgürlük mücadelesinde -tabi ki Avrupa devletlerinin de desteğiyle- her geçen gün biraz daha yüksek sesle bağımsızlık isteklerini tüm dünyaya duyurmaya başlamışlardır. Sonuçta, bağımsızlığını Osmanlı Devleti’ne 1829 Edirne Antlaşması sayesinde tanıtmış olan Yunanistan, ardından 1865’te İngilizlerin desteğiyle İyonya adalarını, 1878’de Teselya’yı, 1912’de Girit ile Doğu Ege adalarını, 1913’te Nikorsa, Sisam, Sakız, Midilli, Limni, Semadirek ve Taşoz adalarını

¹³² Rauf Beyru, “19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sosyal Yaşam”, **Üç İzmir**, 1. Baskı, YKY, İstanbul, 1992, s. 177.

ele geçirmeyi başarmıştır. 1830-1913 yılları arasında Yunan toprakları iki katına çıkmış, Ege Denizi ve Anadolu ise bir sonraki hedef haline gelmiştir.¹³³

2.1.3. Bağımsız Bir Devlet Olarak Yunanistan'ın Ortaya Çıkışı

Gerçek manada bir “Avrupa yüzyılı” olan 19. yüzyıla farklılık getiren büyük güçler, dünyayı tek bir hareket alanı haline getirip Endüstri Devrimi, Liberalizm, Milliyetçilik ve Emperyalizmin tesirleri doğrultusunda globalleşme sürecini tamamlarken, aslında dünyanın paylaşılması konusunda büyük bir yarış da başlatmışlardır. Buna rağmen 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti kademesindeki eğitim, ordu, ekonomi ve siyaset dengeleri Avrupa'daki güç-denge unsurlarının karşısında zayıf kalmıştır. Bu durum, Avrupa'nın “Doğu” olarak tanımladığı Osmanlı Devleti için “Hasta Adam” adlandırmasını da kaçınılmaz kılmıştır. Avrupa'nın yeni bir siyasi ivme kazandığı, Osmanlı'nın ise bu ivmenin gerisinde kaldığı dönemin en önemli mücadelesi, Avrupa'yı ve Anadolu'yu Türklerden arındırma projesi olarak da nitelendirilen “Doğu Sorunu/Şark Meselesi” dir. Doğu Sorunu/Şark Meselesi, Batılı güçlerin Osmanlı'nın topraklarına sahip olabilmek amacıyla aralarında yürüttükleri karşılıklı diplomasi faaliyetlerinin temelini ifade eder. Tarihsel kökeni eski olmasına karşın ilk kez 1815 Viyana Kongresi'nde siyasi bir terim olarak kullanılmış, Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar da siyasal bir paylaşım projesi şeklinde varlığını korumuştur.¹³⁴

Viyana Kongresi (bu dönem için ‘restorasyon dönemi’ tabiri de kullanılır) ile Avrupa'da kurulan denge, 19. yüzyılda milliyetçilik akımının Avrupa merkezinin dışına çıkarak yayılmasına da imkân vermiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları sayılan Balkanlar'da hızla yayılan bu milliyetçi etki, isyan süreçlerini ve etnik kökene dayalı ulus yapılanması ile Osmanlı Devleti'nden kopmaları da beraberinde getirmiştir.¹³⁵

Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkışı, Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki siyasi durumunu derinden etkilemiş ve her iki taraf arasında ciddi çatışmalara neden

¹³³ Nurettin Türsan, **Yunan Sorunu**, 3. Baskı, Ankara, 1987, s. 45; Hakan Alkan, **Fener Rum Patrikhanesi**; 2. Basım, Günce Yayınları, Ankara, 1999; Halil İnalcık, “Hellenizm, Megali İdea ve Türkiye”, **Doğu-Batı**, 31 (Şubat, Mart, Nisan 2005).

¹³⁴ Metin Menekşe, “Mora Müslümanlarının Hazin Hikayesi: İsyan, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832) Sürecine Genel Bir Bakış”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: XLV, Nisan 2020, ss. 786-787.

¹³⁵ Esra Özşüer, “Balkan Savaşı'ndan Lozan'a Yunanistan'da Ekalliyet Sorunu ve Müslüman Nüfus”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: XXXIV, 2018, ss. 753-791, ss. 456-457.

olmuştur. Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya başladığı bir döneme denk gelmiştir.

Yine 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti ekonomik sıkıntılar, toprak kayıpları ve merkeziyetçilik politikalarının yarattığı huzursuzluklarla mücadele etmektedir. “Napoleonik Savaşlar” sonrasında Avrupa'daki milliyetçilik akımları da Osmanlı topraklarındaki azınlık halkları etkilemeye başlamıştır. Bu ortamda, Mora Yarımadası'ndaki Rumlar arasında bağımsızlık talepleri de yükselmiştir.

Ulusal bilinçlenme yönünde büyük yol alan Rumlar, Eflâk-Boğdan'daki başarısız ayaklanma girişiminden sonra, ayaklanmaya en uygun yer olarak Mora Yarımadası'nı görmüşlerdir. Mora'daki ayaklanmanın asıl çıkış nedeni ise Yunan ticaret ve gemi burjuvazisinin içine düştüğü krizdir. Ayaklanmaya ilk katılanlar ticaret gemilerini savaş gemisine dönüştüren armatörler, Moralı cemaat liderleri, dağlarda eşkıyalık yapan kleftler, yoksul köylüler, köy papazları, Hristiyan çiftlik sahipleri ve cumhuriyetçi aydınlar olmuştur.¹³⁶

İsyan, fakir köylüler ile onların liderleri olan taşra papazlarının ve yoksul gemicilerin katılımıyla gelişmiştir. Zengin Hydra'nın armatörleri, tayfaların ayaklanmasına karşı koyamamaları onların tabiiyetine girmişlerdir. Bu oluşumda Fener Rum Patrikhanesi, isyanı kışkırtmak ve düzenlemek gibi birçok görevi yerine layıkıyla getirmediği için Mora'daki papazlar tarafından suçlanmıştır.¹³⁷

Rumlar, 12 Şubat 1821'de Patros Kalesi'ni kuşatarak ayaklanmayı başlatmıştır. Mart 1821'de de yerel liderler tarafından yönetilen küçük asi gruplar Türklere saldırmaya başlamıştır. 2 Nisan 1821'de Manya'da tam anlamıyla bir isyan çıkmıştır. 6 Nisan 1821'de ise, Kalamata bölgesi yakınlarındaki Aghia Lavra Manastırı'nda Piskopos olan Arsevek Germanos, Kalavrita Kalesi'ne bağımsızlık bayrağını çekmiş ve isyanı ilan etmiştir. İsyan, rahiplerin faaliyetleriyle Nisan ayının ilk haftasında bütün Mora'ya, ardından birer savaş gemisi haline getirilen Rum ticaret tekneleri vasıtasıyla da kısa sürede adalara yayılmıştır.¹³⁸

¹³⁶ Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 51-52.

¹³⁷ Ortaylı, “Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu”, s. 353.

¹³⁸ Menekşe, s. 796.

Mora Yarımadası'nda yaşayan 150 bin civarındaki Hristiyan nüfusun en az 40 bin kadarı savaşabilecek durumdayken Müslüman nüfusun ancak 12 bin'i savaşabilecek durumdadır.¹³⁹

Tarihçi Dakin'in ifadesine göre bu dönemde Mora yarımadasında 40 bin Müslüman öldürülmüştür.¹⁴⁰ Barbara Jelavich'e göre ise, Mora'da yaşayan 40 bin Müslüman'dan 15 bini öldürülmüştür. Kurtulanların bir kısmı isyanın sonuna kadar korunan sur içindeki kasabalara kaçmıştır.¹⁴¹ Ahmed Lûtfi Efendi ise, isyanın daha ilk günlerinde Mora'da en az 35 bin Türk'ün katledildiğini yazmıştır.¹⁴²

Yaşanan katliam olaylarıyla ilgili olarak Clair şöyle demiştir:

*"...20.000'i aşkın Türk erkek, kadın ve çocuk birkaç hafta süren boğazlamalar sırasında Rum komşuları tarafından katledildiler. Çifliklerde veya tecrit edilmiş toplumlar halinde yaşayan Türk aileler kısa bir sürede öldürüldüler; yakılan evleri cesetlerinin üzerine yıkıldı. Olaylar başlayınca evlerini bırakarak en yakındaki kente sığınmaya çalışanlar da Rum asiler tarafından yollarda öldürüldüler..."*¹⁴³

Osmanlı Devleti'ndeki ve politik bağlar ve kurumsal çatının bozulmaya başladığı 18. yüzyıl, sosyal ve kültürel bir mozaik oluşturan farklı etnik toplulukların Balkan Yarımadası'nda, Batı tarzı özgürlüğe sahip olma isteklerini de beraberinde getirmiştir. Bu süreçteki iki önemli tarihi olay, 1718 Pasarofça Antlaşması ile 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'dır. Bu antlaşmalar sonucunda Yunanistan'ın kuzeyinde, Tuna beyliklerinde ve kuzey Balkanlarda ticari hareketlilik artmıştır. Yine 18. yüzyılın sonlarında Balkanlarda meslekleri tüccarlık olan burjuva sınıfının, gerçekleştirmiş oldukları ticari yolculukları sayesinde Avrupa ile sosyal, kültürel ve ekonomik bir bağ kurulmuştur. Bu şekilde tarafını Avrupa'ya çeviren ve aydınlanmanın da etkisinde kalan Balkanlar, kendisine milli kimlik temelli yeni bir gövde oluşturmuştur.

Antik Yunan geçmişi, Yunan aydınlanmasını besleyen ana faktörlerden biridir. Fakat bu kadim geçmiş, Batı'nın keşfi ile tekrar şekillenmiş ve bu nedenle çok da ön plana

¹³⁹ Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, (11-12), Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1309, s. 52.

¹⁴⁰ Georges Castellan, **Balkanların Tarihi**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 272.

¹⁴¹ Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi I: 18. ve 19. Yüzyıllar**, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 241-242.

¹⁴² Ahmed Lûtfi Efendi, **Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi (2-3)**. Haz. A. Hezarfeni, YKY, İstanbul, 1999, s. 543.

¹⁴³ William St Clair, **That Greece might still be free: the Philhellenes in the War of Independence**, Oxford University press, 1972, s. 1.

çıkamamıştır. Bu eski-muasır medeniyet tartışmasına Yunan aydınlanmacıları, Aristoteles'in temelinde Newton ve Locke gibi Batı'nın aydın kesimini de alarak yönlerini, eskiyi bırakmadan uygar olana çevirmişlerdir. Ğosipos Moisiiodaks bu durumu şöyle ifade eder: *"Bugünkü Avrupa, bilimsel manada eski Yunanistan'ın da ilerisindedir."*

Özgürlük, insan hakları, eşitlik gibi ilkeler, 1789 devriminin tüm dünyaya bıraktığı bir mirasdır. Osmanlı hâkimiyeti altındaki 400 yıllık esirlik döneminin artık bitmesi gerektiğini öne düren Yunan aydınları, "Turkokratia"ya karşı bağımsızlık meşalesini yakmışlardır. Perikles'in öğrettiği "demokrasi" ve "özgür düşünce" kavramları, artık kaynaklandığı topraklara geri dönmeliydi. Bu şekilde temellenen 1821 Mora İsyanı hem Yunan aydınlanmacıların hem de onların Avrupalı dostlarının ortak çabası ile gerçekleşen devrim niteliğinde bir hareket olarak tanımlanır. Mevcut slogan "liberte" ideolojisidir. Yunan aydını Rigas Velestinlis'in de söylediği gibi *"bir saatlik özgürlük, kırk yıllık köleliğe bedeldir!"*¹⁴⁴

Diğer taraftan, toplumsal açıdan bakıldığında bu hareketi başlatan ve organize edenler kimlerdir? Bu sorunun yanıtını ararken Rumları, sosyal ve ekonomik olarak homojen bir grupmuş gibi değerlendirmeyip, onların farklılıklarını göz önüne almak en doğrusu olacaktır. Her toplumda olduğu gibi Rum cemaati arasında da şehirli ve kırsal kesimde yaşayanlar vardır. Mesela, İstanbul'da yaşayan "Fenerli aileler" ekonomik refaha sahip olduklarından ve yüksek eğitim aldıklarından dolayı "Fener aristokrasisi" olarak adlandırılırlardı.

Patrikhanenin (1600'de) Fener'de şimdiki konumuna taşınmasıyla bu semt ve onun etrafına yerleşen Rumlar, evladlarını eğitim amaçlı olarak başta İtalya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine göndermişlerdir. Bu şahıslar, gitmiş oldukları bu Avrupa ülkelerinde Türkçe'nin yanında, Farsça ve Arapça ile diğer Avrupa dillerini de öğrenmişler ve bu donanım ile İstanbul'a dönerek, çeşitli dilleri bilmelerinden ötürü Osmanlı bürokrasinde yer bulmaya başlamışlardır. Bu tarzda Avrupa'da eğitim alıp ülkeye dönenlere Avrupalıların tabiriyle "Fenerliler" denilmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Özsüer, "19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri", ss. 328-329.

¹⁴⁵ Halil Sahillioğlu, "Yabancılar Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı:15, Aralık, 1968, s. 46.

Bu şekilde, Osmanlı Devleti'nin bürokrasi sınıfında yer bulup çalışmaya başlayan Rumlar, devletin üst katmanlarında yer alan idarecilere çalışkanlıkları sayesinde güven vermeye başlamış ve bunun sonucu olarak Avrupa devletleri ile politik temasların çoğalmasıyla da Babıâli, harici münasebetlerle alakalı görevlere Rumları yerleştirmeye başlamıştır. Zira Divan-ı Hümayun tercümanlığı görevi, “Fenerli” olarak tabir edilen birkaç Rum ailenin tekeline verilmiştir. Ancak Yunan ayaklanmasının başlamasıyla, Rum tercümanların Avrupalı devletlerle anlaşarak, Osmanlı Devleti'nin kuyusunu kazdıkları anlaşılınca, Rumların güvenilirlikleri sorgulanmaya başlanmış, Babıâli de bunun üzerine Rumları görevden alarak yerlerine Müslüman tercümanları görevlendirme yoluna gitmiştir.

Bu ailelerin bir kısmı Eflak ve Boğdan'daki büyük toprakların yöneticilerini yapmıştır.¹⁴⁶ “Fenerliler” olarak adlandırılan Osmanlı Rum toplumunun aristokratik kesimi, Osmanlı idaresindeki imtiyazlı konumlarını 1821 Yunan ihtilalinin ardından kaybetmiştir. Fakat 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeni bir “Osmanlı Rum kuşağı” Babıâli'ye hizmet etmeye başlamıştır. Bu dönemde Yunan ayaklanması sırasında ülkeden ayrılmış olan bazı Fenerli aileler de geri dönmüştür. Bu yeni Osmanlı Rum diplomat kuşağının en önemli temsilcisi Aleksandros Karatheodoris (1833-1906) dir. Babası ve amcası II. Mahmut ve Abdülmecit'in özel doktorluğunu yapan, Mithat Paşa ile yakın ilişkisi bulunan Karatheodoris, 1874'te Roma elçisi olarak tayin edilmiştir. İki yıl sonra da Hariciye'de nazır yardımcılığına atanmıştır. Karatheodoris, uluslararası ününü ise Berlin Konferansı'nda (1878) Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil etmesi ile kazanmış ve buradaki başarısından ötürül Hariciye Nazırı olarak atanmıştır. Fakat kısa bir süre sonra Abdülhamit'in sadrazam Hayrettin Paşa'nın liberal reformlar yapılması önerilerini göz ardı etmesi üzerine tepki gösterip istifa etmiştir.¹⁴⁷

Rönesans ve hümanizm hareketlerinin de tesiriyle birlikte Eski Yunanistan'ın Avrupa kültürüne temel oluşturduğu görüşü, Avrupalı aydınlar tarafından kabul görmüş ve bu sayede eski Yunan kültürü daha fazla ilgi çekici bir konuma gelmiştir.¹⁴⁸ Bu ilgi

¹⁴⁶ Feryal Tansuğ, **Osmanlı'nın Son Döneminde Adalı Rumlar**, İmroz, Limni, Semadirek, Taşoz, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2017, ss. 51-52.

¹⁴⁷ Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, “Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt: 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 370.

¹⁴⁸ Hatipoğlu, s. 12.

19. yüzyılda en üst noktaya ulaşmış, “philhellenizm” denilen Yunan hayranlığına dönüşmüştür. Rönesans sonrası dar bir uzman çevresinde dikkati çeken antik Yunan araştırmaları, Almanya’daki “neoklassisizm” sayesinde daha fazla kişinin ilgisini çekmiştir. Bu nedenle Avrupa toplumu, Yunan isyanı’ndan fazlaca etkilenmiş, asilerin duygularına tercüman olmuş, antik Grek’in devamı olarak gördükleri Rumlara yardımlarını hiç esirgememişlerdir.¹⁴⁹

Yunan bağımsızlık hareketi, Rum tüccar burjuvazisinin faaliyetleri, Fener Rum Patrikhanesi etkinliği ve batılı aydınların ortaya koymuş oldukları düşüncelerin tesiriyle Osmanlı vatandaşı Rumlar arasında da Yunan bağımsızlık hareketi gitgide yaygınlaşmıştır. Bunu anlatan en iyi ifade şudur:

“...Yunan milliyetçiliğini besleyen menba ne Eflatun ve Aristo’nun Hellas’ı ne de Batı Avrupa’nın sosyalist ve liberal düşünceleridir. Papaz teokrasisinin etkili şekilde yarattığı Yunan milletidir. Bizde yobazların milli duygularla hiçbir zaman işi olmamıştır. Papazlar, ulusçuluğun Yunanlarda yol göstecileri ve koruyucuları olmuşlardır. Her Rum kilisesi gizli bir okul, her papaz bir öğretmen oldu... Herkesin bilmesi gereken şudur ki, bir Yunan ihtilali ve bağımsızlığı varsa bu, Rum kilisesinin sayesinde...”¹⁵⁰

Aslında gerçek manada bir Yunan halkı yoktur. Batılı devletlerin tesiri ile Ortodoks Rumlar kendilerini, diğer Hristiyan unsurlardan ayrı hissetmeye başlamışlardır. Bu doğrultuda, Fener Patrikhanesi ve onun etrafında yer alan Fenerli Rumlar, Osmanlı egemenliğinden kurtulmanın çaresini Ortodoks bir kuvvet olan Rusya’nın yardımında görmüşlerdir.¹⁵¹ Bu birliktelik sonucunda ortaya çıkan entrikalar, Osmanlı Devleti’nin gerilemeye başladığı 18. yüzyılın sonlarına doğru kendini hissettirecektir. Bu nedenledir ki Yunan özgürlük hareketinin örgütü *Philiki Hetaireia* (Arkadaşlar Birliği) 1814’te Odesa merkezli olarak kurulmuştur.¹⁵² Derneğin kuruluş amacı Rumlar arasında eğitim ve öğretimi yaygınlaştırmak olarak görünse de asıl hedef, Yunanlıları Osmanlı yönetimine karşı isyan ettirmek, onları Bizans’ın mirasçısı olduğu inancından hareketle Osmanlı boyunduruğu altından kurtararak kadim Bizans’ı tekrar canlandırmaktır.¹⁵³ Bununla birlikte, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı tarihçileri, bu örgüt hakkında ayrıntılı bilgiye

¹⁴⁹ Gyula Moravcsik, “Antik Hellenizm ve Yaşayan Helenizm”, **A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte Dergisi**, Cilt: XI, 2-4. Sayılardan Ayrıbasım, Haziran, Eylül, Aralık 1953, Ankara, s. 436.

¹⁵⁰ Niyazi Berkes, **Patrikhane ve Ekümeniklik**, İstanbul, 2002, ss. 23-24.

¹⁵¹ Millas, ss. 191-192.

¹⁵² Castellan, s. 270.

¹⁵³ A. Suat Bilge, **Büyük Düş**, Ankara, 2000, s. 16. Detaylı bilgi için bkz: Yaşar, s. 18.

sahiptiler. Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet'in 11. cildinde örgütün kuruluşundan, üyelerinden, üye olma yollarından ve devrimci planlarından bahsetmiştir.¹⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde şubeler açan örgüt, kısa zamanda palazlanmış, halk arasında daha etkin propaganda uygulayabilmek için “Apostol” diye de adlandırılan görevli papazları Rum topluluğunun bulunduğu her bölgeye dağıtarak sempatzan kazanmaya çalışıyor, Rum olmayan diğer Hristiyan Balkanlılar ile beraber Osmanlı yönetimine birlikte isyan etmek için onların nüfuzlu kişilerini de kullanıyordu.¹⁵⁵

Osmanlı hâkimiyetinde Hellenler, 1821 isyanına dek başka hiçbir etnik topluluğun sahip olmadığı kadar ayrıcalıklı bir konuma sahiptiler. Türklerin bile bu kadar imtiyazlı bir durumu yoktur. Patrikhane ile olan tarihi bağları sayesinde Rumlar, Asya ve Avrupa'daki tüm Ortodoks Hristiyan cemaatinin sözcü ve temsilcisi konumuna gelmiştir. Osmanlı koruması altında patrikhane, Bizans'ın en güçlü olduğu dönemlerde bile yaşamamış olduğu kadar ayrıcalıklı bir duruma sahiptir. 1840'lara kadar Osmanlı, hâkimiyeti altındaki bütün topraklarda yaşayan Hristiyan Ortodokslardan “Rum” olarak söz etmiştir. Kendilerine dini anlamda hiçbir baskı yapılmayan Rumlar, Osmanlı bürokrasisinde ilk başlarda tercümanlık yapan, ardından 1711-1821 arasında ise Eflak ve Boğdan'da idarecilik (Fenerliler olarak tanınıyorlardı) görevleri üstlenen ilk etnik cemaati meydana getirmişlerdir. Bu ayrıcalıklı konumlarına rağmen Rumlar, Avrupa'nın kapitalist düzenine ilk uyum sağlayan ve bu sayede ayrıcalıklar elde eden ilk topluluk olmuştur.¹⁵⁶

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde “Fenerliler” olarak bilinen Rum asıllı bürokrat ve tüccar sınıfı, imparatorluğun siyasi, ekonomik ve kültürel hayatında önemli bir rol oynamıştır. Bu grup, adını İstanbul'daki Fener semtindeki Rum Patrikhanesi'nden almaktadır. Fenerli Rumlar, Osmanlı bürokrasisinde üst düzey görevlere gelmişlerdir. Özellikle sadrazamlık, reisülküttaplık, tercümanlık ve dışişleri gibi alanlarda etkin bir konuma sahip olmuşlardır. Bunun nedeni, Fenerli Rumların iyi bir eğitim almaları ve

¹⁵⁴ Leonidas Morais, “Filiki Etery'a'nın Varlığı ve İşleyişine Dair Osmanlı Yaklaşımları”, çev. Güneş Fındıkoğlu, **1821 Yunan Devrimi, Yunan Tarih yazımında Yeni Yaklaşımlar**, haz. Konstantina Andrianopoulou ve Anna Vakalı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021, s. 268.

¹⁵⁵ Çakmak, ss. 14-15.

¹⁵⁶ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri**, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 86.

farklı yabancı dillere vakıf olmalarıydı. Ayrıca Patrikhanenin de desteğiyle, bürokratik kariyer yapma imkânları artmıştır. Örneğin Boğdan, 1711 Prut Savaşı'ndan 1821 Yunan İsyanı'na dek Fenerli Rum aileler tarafından yönetilmiştir. Bu ailelerden çıkan voyvodalar bazen reayanın yanında olmuşlar, reformlar yapmışlar ancak “boyarlar” (10. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında Slav ülkelerinde, özellikle de Rusya, Boğdan, Eflak ve Erdel’de toplumda ve devlet yönetiminde yer alan asilzâdelere verilen soyluluk unvanı) ı kızdırmışlar ve bu yüzden görevden alınmışlardır. Bazen de kendi keselerini ve “boyarlar”ın kesesini düşünerek halka ağır vergiler yüklemişler ve bu nedenle de reayanın şikâyetleri üzerine görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Bu ailelerden birisi de adı geçen bölgede en çok voyvoda çıkaran Mavrokordato Ailesi’dir.

Fenerli Rum bir aile olan Mavrokordato’ların ilk önemli ismi Nikola Mavrokordato (1680-1730) dur. O, babası İskerletzade Aleksandr’ın Karlofça Barışı için Viyana’ya gitmesiyle “Baş tercümalık” görevini devralmıştır. Babasının ölümüyle de önce Boğdan beyliğine, sonra da Eflak beyliğine atanmıştır. Bab-ı Ali’yle arası iyi olan Nikola, 3 Eylül 1730’da vebadan ölene kadar bu görevde kalmıştır.

Mavrokordato Ailesi’nin bir diğer ferdi olan Konstantin Mavrokordato (1711-1769), altı defa Eflak, dört defa da Boğdan beyliği yapmış, 1769 Osmanlı-Rus Savaşı’nda almış olduğu yara yüzünden 23 Kasım 1769’da ölmüştür.

Konstantin Mavrokordato’nun oğlu olan ve Osmanlı tarihinde “Deli Bey” olarak geçen Aleksandr Konstantin Mavrokordato (1742-1812) ise Boğdan beyliği görevinden Avusturya’nın baskısıyla azledilmiş ve İstanbul’da ölmüştür.

Aleksandr I Mavrokordato (1754-1819), kuzeni “Deli Bey”in yerine 1785’te Boğdan’a voyvoda tayin edilmiştir. Avusturya elçisinin baskısıyla görevinden alınınca Rusya’ya kaçmıştır. Bu nedenle ona “fırari” denilmektedir. 1819’da Moskova’da ölmüştür.

Yine aynı yüzyılda Panayotis Nikusius Çalıköglü, Reisülküttaplık görevini üstlenmiştir. 19. yüzyılda ise Konstantin Muruzi, Mustafa Reşit Paşa’nın Dışişleri Bakanı olarak görev almıştır.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz: Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Fenerli Rumlar, ekonomik açıdan da güçlü bir konuma sahipti. Birçoğu zengin tüccar ailelerinden gelmekteydi ve ticari faaliyetlerde bulunmaktaydı. Avrupalı tüccarlarla yakın ilişkileri sayesinde, Osmanlı ekonomisinde aracılık rolü üstlenmişlerdir. Özellikle tahıl, ipek, baharat gibi ürünlerin ticaretinde söz sahibi olmuşlardır. Fenerli Rumların bu ekonomik güçleri, siyasi nüfuzlarını da artırmıştır. Devlete sundukları krediler ve mali destekler sayesinde, bürokratik kariyerlerini ilerletme fırsatı yakalamışlardır. Aynı zamanda, sosyal ve kültürel alanlarda da etkin bir rol oynamışlardır. Birçok Fenerli, sanat ve edebiyat alanlarında eserler vermiş, kültür çevrelerinde yer almıştır.

Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fenerli Rumların konumu zayıflamaya başlamıştır. Milliyetçilik akımlarının yükselmesi ve Yunan bağımsızlık hareketleri, Osmanlı yönetiminin Fenerli Rumlara olan güvenini sarsmıştır. Ayrıca, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Osmanlı bürokrasisinin modernleşmesi, yeni eğitim görmüş Müslüman bürokratların yükselişine zemin hazırlamıştır.

19. yüzyıla gelindiğinde ise Fenerli Rumların bürokrasideki etkinliği neredeyse tamamen sona ermiştir. Yunan isyanı ile tercümanlıktan uzaklaştırılıp, büyük bir kısmı çeşitli bölgelere sürgün edilmişler ve gözden düşmüşlerdir. Mavrokordatolar da sürgün edilen bu aileler arasındaydı ve Ankara'ya sürülmüşlerdir. Ancak, Osmanlı kültür ve ekonomi hayatına bıraktıkları izler, günümüze kadar ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanma sürecinde ortaya çıkan ve Balkanlardaki ilk bağımsızlık hareketi özelliğini taşıyan Yunan isyanının, en önde Rusya olmak üzere, ardından diğer Avrupalı devletlerin kışkırtmaları ve de Fransız İhtilali'nin ortaya koyduğu fikir akımlarından da etkilendiği kesindir. Ancak, bu isyanın temelinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri uygulamış olduğu "istimalet politikası"¹⁵⁸ nın tesiri oldukça büyüktür. Bu politika gereği Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında hiçbir halka dil, din ve kültür gibi konularda baskı yapmıyordu. Osmanlı sultanları da gayrimüslim tebaayı gözetmek, onlara karşı hoşgörülü davranmak, "raiyyetperverlik

¹⁵⁸ İstimalet, Osmanlı devlet yönetiminde özellikle gayrimüslim halkın gözetilmesi, onlara karşı hoşgörülü davranılmasına yönelik uygulanan uzlaştırıcı bir fetih siyaseti olarak tanımlanabilir. Fethedilen toprak parçalarının halkına iyi davranılması, onların himaye edilmesi, dış düşmanlara karşı mal ve can güvenliğinin sağlanması, din ve vicdan özgürlüğünün serbestliği, vergi konusunda kolaylık gösterilmesi Osmanlı istimaletinin başlıca unsurları arasındadır. Detaylı bilgi için bkz: Mücteba İlgürel, "İstimalet", **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, Cilt: 23, İstanbul, 2001, ss. 362-363.

politikası”¹⁵⁹’nı eksiksiz şekilde uygulamak için gayret gösteriyordu. Bu sosyal ve kültürel serbestliğin yanında devlet, Patrikhane’nin Ortodoks dünyası üzerindeki etkisine kesinlikle müdahale etmiyordu. Hatta bu özgürlük ortamında 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bazı Rum tarihçi ve yazarlar ile şairler (Rigas, Koreas, Konstandinos Laskaris vs.) özellikle Avrupa’nın kışkırtmaları ile “istimalet” politikasının kendilerine sağlamış olduğu özgürlük ortamından almış olduğu cesaretle Yunanistan’ın bağımsızlığı ve Rusya güdümünde eski Bizans İmparatorluğu’nun yeniden tesisini konu edinen eserler kaleme almaya başlamışlardır. 19. yüzyılın başlarında ve Yunan isyanı çıkmadan evvel, Fransız asıllı ünlü yazar, politikacı ve diplomat F. Chateaurriand, Osmanlı dünyasının stratejik bölgelerine yaptığı seyahatinde kaleme aldığı yazılarında *Osmanlı devletinde yaşayan gayrimüslimleri sefalet içinde gösterme gayreti* içine girmiştir. Bu kadar özgür bir ortamda yaşayıp, bu sayede bağımsızlık isteyecek kadar güçlenen Rumların, bu şekilde sefalet içinde betimlenmesi oldukça düşündürücüdür. Üstelik aynı yazar, sefil ve fakir olarak gösterdiği Rum halkının bu durumda bulunmasının nedenini ise *Osmanlıların iğrenç boyundurluğu*’na bağlamıştır.¹⁶⁰

1820’de örgütün başına geçen Rus çarı I. Aleksandr’ın yaveri Aleksandr İpsilantis, 1821’de Boğdan’a girerek Bükreş’i baskı altına almıştır¹⁶¹. Bu isyanı bastırmak için Osmanlı Devleti, Kofcalı Yusuf Paşa komutasındaki birlikleri İpsilantis ve taraftarları üzerine göndermiş ve onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine Avusturya’ya kaçan İpsilantis, bundan sonraki yedi yılını Avusturya hapishanelerinde geçirmiştir.¹⁶²

Dimitrios İpsilantis, Mora’da başgösteren isyanın başındaki şahıstır. O, Aleksandr İpsilantis’in kardeşidir. Ayaklanmanın ortaya çıkmasıyla Sultan II. Mahmud çok sert tedbirler almış ve hatta Fener Patriği V. Gregorius da bu isyanda rolü olduğu suçlamasıyla

¹⁵⁹ Halkın iyi bakılması, iyi yönetilmesi, insanların ihtiyaçlarının karşılanması, onların iyiliğinin düşünülmesi ve istenilmesi anlamında, “istimalet” kavramının eş anlamlısı olarak kullanılır. Detaylı bilgi için bkz: Mücteba İlgürel, ss. 362-363.

¹⁶⁰ Cihan Özgün, “Türk Egemenliğinden Sancılı Bir Kopuş: Yunanistan’ın Bağımsızlığını Kazanma Süreci”, *Yunan Algısında Türk İmgesi (Kökenleri ve Dostluk İçin Kültürel Çıkış Yolları)*, Ed. Prof. Dr. Mustafa Kaymakçı, Doç. Dr. Cihan Özgün vd., Eğitim Yayınevi, Konya, 2021, ss. 185-189.

¹⁶¹ Yücel Özkaya, “1821 Yunan (Eflak-Buğdan) İsyanları ve Avrupalıların İsyan Karşısındaki Tutumları” *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara, 1986, s. 119.

¹⁶² Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question (1774-1923)*, Wiltshire, 1972, s. 53.

yargılanmış ve 22 Nisan 1821’de Patrikhane’de idam edilmiştir.¹⁶³ Bu sırada asiler “Epidavros”da toplanıp 15 Ocak 1822’de Yunanistan’ın özgürlüğünü kazandığını ilan etmiştir. Bir meclis oluşturup, başına da Aleksandr Mavrokordato getirilmiştir. O, hükümet kurulunca hükümet başkanı görevini almış, meclis başkanlığı görevini de Dimitrios İpsilantis’e devretmiştir.¹⁶⁴

Bu sırada, İngiltere ve Rusya’nın birlikte hareket etme kararı almaları ve bu doğrultuda 4 Nisan 1826’da Petersburg Protokolü’nü imzalamaları olayın gidişatını değiştirmiştir.¹⁶⁵ Buna göre Yunanlar, Osmanlı’ya vergi verecekti. Böylelikle özerk bir yapıya kavuşturulacak olan Yunanistan’ı tüm Türkler terk edecekti. Bu karara Fransa da uymuş ve üç müttefik arasında 6 Temmuz 1827’de Londra Antlaşması yapılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti’nin bu antlaşmayı tanımaması Rus, Fransız ve İngiliz ortak donanmasının Mora’yı kuşatmasına ve 18 Kasım 1827’de Navarin’de bulunan Osmanlı-Mısır donanmasını yakmasına neden olmuştur.¹⁶⁶

Bu ağır mağlubiyeti Türk kamuoyu bir “haçlı saldırısı” olarak yorumlamış ve 1828 Mayıs’ında Osmanlı Devleti tarafından Rusya’ya savaş ilan edilmiştir. Ancak bu savaştan da büyük bir yenilgiyle ayrılan Osmanlı Devleti, 1829’da Yunanistan’a özerkliğin de tanındığı Edirne Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalmıştır. 1830 Londra Protokolü ile de Rusya, İngiltere ve Fransa Yunanistan’ı bağımsız bir devlet olarak tanımışlardır.¹⁶⁷

Yakınçağ’da Osmanlı Devleti’ne yönelik Avrupa devletlerinin siyasetlerinin gerçek anlamı ve seyrini gösteren en önemli örneklerden birisi 1821 Mora İsyanı’dır. Bu Avrupalı devletler, isyanın her adımında yer alarak, isyanın başarıya ulaşmasında önemli bir görev üstelenmişlerdir. Aslından bahsedilen bu Avrupalı devletlerin kendi aralarında da rekabet mevcuttur. Ancak, isyana karşı birlikte hareket etme politikasını da çok iyi uygulamışlardır. Bu da bize isyanın, Rumların hakları ve taleplerinden daha fazla anlam içeren bir mesele olduğunu göstermektedir. Yine Yunan ayaklanması, sadece milliyetçi

¹⁶³ Bülent Atalay, **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)**, İstanbul, 2001, ss. 10-11.

¹⁶⁴ Çakmak, s. 16.

¹⁶⁵ Bilal Şimşir, **Ege Sorunu, Belgeler**, Cilt: I, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. XXII.

¹⁶⁶ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara, 1999, ss. 179-181.

¹⁶⁷ Özgün, “Türk Egemenliğinden Sancılı Bir Kopuş: Yunanistan’ın Bağımsızlığını Kazanma Süreci”, ss. 192-198.

bir hareket de değildir. Dünya düzeninin yeniden şekillendiği bu dönemde, Avrupa devletlerinin ilgi alanınında bulunan Osmanlı'nın pay edilmesi ile ilgili diğer sorunlar gibi Yunanların başlatmış olduğu isyan da devletlerarası münasebetlerin temel konularından birini oluşturacaktır.¹⁶⁸

Yunanistan, bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığı andan itibaren irredentist¹⁶⁹ bir politika takip etmiştir. Tanzimat devri süresince bu politikanın siyasi sınırlarının Girit, Ege adaları, Selanik ve İşkodra bölgesi olduğu görülür. Bu dönemde Yunanistan'ın amacı, tüm Avrupa ve Rusya'da bulunan Yunan grupların da hem maddi hem de manevi destekleriyle bir "Hellen diasporası" halinde yaşamaktır. Bu yaygınlık politikası Yunanistan'a kısa vadede kazançlar sağlasa da en büyük kaybı ise kendilerinin yetiştirmiş oldukları insan ve aydın gücünü -Avrupa'ya bağlanmasının bir neticesi olarak- sürekli olarak kaybetmeleri ile yaşamışlardır. Yunanistan, Osmanlı eyaletlerinde ise kiliseyi kullanarak Osmanlı Rum tebaasına propaganda yapmayı hedeflemiştir.¹⁷⁰

Sonuç olarak Yunanistan, uygulamış olduğu bu politika sonucunda Yunan bir gazetecinin de ifade ettiği gibi: *"Türklerle özgürlük ve demokrasi için mücadele etmiş; ancak kazanılan bu bağımsızlık onları, kendilerini destekleyen İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kontrolü altına sokmuştur."*¹⁷¹

¹⁶⁸ Mustafa Turan, "Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Politikaları ve 1821 Yunan İsyanı", **Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyanlar**, Diyarbakır, 2014, s. 339.

¹⁶⁹ Din, dil, kültür ve soy birlikteliği olduğu hâlde herhangi bir devletin sınırları haricinde yaşayan halk ile söz konusu devletin birleşmesi fikri.

¹⁷⁰ Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", s. 359.

¹⁷¹ Türsan, s. 310.

III. BÖLÜM

19. YÜZYILDA BATI ANADOLU RUMLARI

“Batı Anadolu” tabiri, Osmanlı İmparatorluğu’nun Anadolu topraklarının batı kesimini tarif etmek için kullanılmaktaydı. Bu bölge, coğrafi olarak Ege Denizi kıyılarını kapsamaktaydı. Osmanlı idarî taksimatında, Batı Anadolu toprakları çeşitli sancaklara ayrılmıştır.

Bu bölümde, eski Aydın Vilayeti¹⁷²’nin Aydın, İzmir, Manisa (Saruhan), Muğla (Menteşe) ve Denizli sancakları değerlendirilmektedir. Araştırmada bu coğrafyanın seçilmesinin en önemli nedenleri şunlardır:

Bahsedilen bölgenin Rum topluluğunun yoğun olarak yaşadığı bir coğrafya olması, bölgenin etnik ve kültürel çeşitliliğini yansıtmakta ve araştırmanın kapsayıcılığını arttırmaktadır.

Ayrıca bu bölge, Yunan işgalinin ilk başladığı ve devamında göçten en fazla etkilenen alanı oluşturmaktadır. Bu nedenle söz konusu coğrafya, işgal ve göç süreçlerinin sosyo-ekonomik etkilerini incelemek için uygun bir araştırma sahası sunmaktadır. Yunan işgalinden sosyo-ekonomik açıdan en fazla etkilenen toprak parçası olarak öne çıkan Batı Anadolu’daki bu durum, araştırmanın odak noktasına uygun bir şekilde, işgalin yarattığı sosyal ve ekonomik değişimlerin analiz edilmesine olanak tanımaktadır.

Mikro-tarihsel bakış açısıyla bakacak olursak; çalışmada, sıradan insanların sosyal, ekonomik ve siyasal düzlemdeki deneyimlerine odaklanılmakta ve sancak bazında toplumsal bir bakış açısı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşım, makro ölçekli tarihsel analizlerin ötesine geçerek, yerel dinamikleri ve bireylerin yaşam deneyimlerini merkeze almaktadır.

Bu bölge, verimli toprakları ve stratejik konumu sebebiyle Osmanlı için büyük önem taşımaktaydı. Özellikle iktisadi açıdan gelişmiş bir yöre olan Batı Anadolu’da tarım, hayvancılık ve ticari faaliyetler yoğundu. Pamuk, üzüm, tütün, zeytin, incir gibi

¹⁷² Eski Aydın Vilayeti, bugünkü Aydın ilinin yanı sıra çevresindeki bazı bölgeleri de kapsayan geniş bir idari birimdi. Bu vilayet, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı Anadolu’daki önemli yönetim merkezlerinden biriydi.

pek çok ürünün yetiştirildiği bu coğrafya, aynı zamanda önemli bir sanayi alanını oluşturmaktaydı.

Batı Anadolu, 19. yüzyıla gelindiğinde ise, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde önemli bir merkez haline gelmiştir. Bölgede yer alan İzmir, Aydın, Manisa gibi şehirler, uluslararası ticaretin ve Avrupalı tüccarların faaliyetlerinin yoğunlaştığı merkezler halini almıştır. Ayrıca bu dönem, Batı Anadolu'daki gayrimüslim nüfusun etkinliğinin de artmaya başladığı bir dönemi ifade etmektedir. Özellikle sahil şehirlerinde yaşayan Rumlar, bölgenin ekonomik ve kültürel yaşamında söz sahibi olmuşlar, bu durum 19. yüzyıl boyunca sürecektir siyasi ve sosyal gelişmelerin de habercisi olmuştur.

3.1. 19. Yüzyılda Aydın Vilayeti

Aydın Vilayeti, Anadolu Yarımadası'nın Ege Denizi kıyısındaki batı topraklarını kapsamaktadır. Kuzey kesiminde Hüdavendigar Vilayeti ve Biga Sancağı, doğu tarafında Konya Vilayeti, batısında Ege Denizi ve güneyinde Akdeniz vardı (Aydın Vilayeti'nin idari haritası için bkz: EK-4). Yüzölçümü 55.900 km² yi bulan vilayet, 1914 Osmanlı sayımına göre 1.437.983 nüfusa sahiptir. Rum nüfusu ise 319.019 kişiydi. Vilayette 586 din adamının görev yaptığı 340 kilise, 268 erkek okulu (815 öğretmen, 35.969 öğrenci) ve 135 kız okulu (472 öğretmen, 20.556 öğrenci) faaliyet göstermekteydi.¹⁷³

3.1.1. İdari Yapılanma ve Nüfus

1879'da sınırları içine İzmir, Aydın, Manisa ve Muğla sancakları'nı alan¹⁷⁴ ve 1884 düzenlemesiyle Denizli Sancağı'nı da bünyesine katmış olan¹⁷⁵ Aydın Vilayeti, 1864 Vilayet Nizamnamesi ile kurulmuştur.

Bu dönemde 5 sancaktan oluşan Aydın Vilayeti'nin kazaları aşağıda verilmiştir;

¹⁷³ Ari Çokona, **20. Yüzyıl Başlarında Anadolu ve Trakya'daki Rum Yerleşimleri**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 235.

¹⁷⁴ Aysun Sarıbey Haykıran, **Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2013, s. 24. Detaylı bilgi için bkz: Ahmet Cengiz, **R.1305, H.1308, 1313, 1315, 1316, 1317, 1323 ve 1326 Tarihli Salnamelere Göre Aydın Sancağı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1999, ss. 29-30; **Düstur**, Tertib-i Evvel, Cilt: II., 1289 (1873), ss. 24-35.

¹⁷⁵ Necmi Ülker, "Aydın Vilayet Salnamelerine Göre, XIX. Yüzyılın Sonlarında Çeşme Kazası", **I. Uluslararası Çeşme Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri**, İzmir, 1997, s. 98.

Aydın Sancağı	İzmir Sancağı	Manisa (Saruhan) Sancağı	Muğla (Menteşe) Sancağı	Denizli Sancağı
Aydın	İzmir	Manisa	Muğla	Denizli
Nazilli	Nif	Turgutlu	Milas	Tavas
Çine	Karaburun	Alaşehir	Fethiye	Buldan
Bozdoğan	Kuşadası	Kula	Eşen	Sarayköy
Söke	Çeşme	Akhisar	Marmaris	Çal
Karacasu	Tire	Gördes	Bodrum	Karaağaç
	Urla	Demirci	Köyceğiz	
	Ödemiş	Eşme		
	Foçateyn	Kırkağaç		
	Bayındır	Soma		
	Menemen			
	Seferihisar			
	Bergama			

Tablo 2: 19. yüzyıl'da Aydın Vilayeti'nin kazaları¹⁷⁶

Bunlardan İzmir Sancağı, İzmir şehriyle birlikte Torbalı, Karaburun, Bornova, Nif, Seydiköy ve Seferihisar nahiyeleri ile Urla, Çeşme, Menemen, Kuşadası, Foçateyn, Tire, Bayındır, Ödemiş ve kazalarını içine almaktaydı. Aydın Sancağı ise Aydın şehri ve çevresi Bozdoğan, Söke, Nazilli, Denizli, Buldan ve kazalarıyla sınırlıdır.¹⁷⁷ Saruhan Sancağı Manisa şehri, Alaşehir, Salihli, Kasaba (Turgutlu), Gördes, Adala, Eşme, Bergama, Akhisar, Demirci, Kırkağaç, Kula ve Bergama kazalarını ifade etmektedir. Menteşe Sancağı Muğla şehri, Marmaris, Bozöyük, Tavas, Milas, Köyceğiz, Bodrum ve Fethiye kazalarından meydana gelmiştir.¹⁷⁸

19. yüzyıla dek, Osmanlı Devleti'nin klasik taşra yönetim basamağında yer alan geniş Anadolu Eyaleti'nin bir parçasını oluşturan Aydın Eyaleti'nde Aydın, Sığla ve Saruhan sancakları mevcuttu. Kaptan Paşa Eyaleti'ne bağlı olan Sığla Sancağı'nın kaza merkezi İzmir'di ve gelirleri çoğunlukla tersane kethüdâlarına has dirliği olarak verilirdi. 1575'te Sığla Sancağı Ayasuluğ, Çeşme, İzmir ve Akçaşehir kazalarından oluşuyordu.

¹⁷⁶ Aysun Sarıbey Haykıran ve Fatma Özlem Güren, "19. Yüzyılın Sonlarında, Aydın Sancağında Ormancılık ve Orman İdaresi", *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Yıl: 2023, s. 106.

¹⁷⁷ Sarıbey Haykıran, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*, s. 24.

¹⁷⁸ Özer Ergenç, "Salnamelerde İzmir", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, 21-23 Kasım 1985, s. 142.

1582’de Çine ve Balat kazaları Menteşe Sancağı sınırlarından çıkarılarak Sığla Sancağı’na eklenmiştir.¹⁷⁹

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı Devleti’nin dış ticaret ve ulaşım ağındaki değişim sonucu tüketim ile üretim merkezlerinde yeni şekillenmeler meydana gelmiş; fakat idari sahada en değerli adımlar 19. yüzyılda atılmıştır. Yine aynı yüzyılda sürekli gelişen İzmir, Osmanlı Devleti’nin en önemli kentlerinden biri haline gelmiş ve bu özel konumu sayesinde, Aydın’ın merkez kazası olan Güzelhisar’ın çok yakınında yer alması, ilgili dönemin şartlarının da tesiriyle ekonomik ve sosyal açıdan Aydın’ın önüne geçerek, dönemin bir metropolü durumuna gelmiştir. Bu sayede Aydın Güzelhisarı, ikinci plana düşmüş oluyordu.¹⁸⁰

Aydın Sancağı’nın sınırları, 19. yüzyıl ortalarına dek, günümüze kıyasla farklı bir alanı ifade etmektedir. Küçük Menderes Havzası’nın şehirleri Aydın’a bağlıydı. Söke ise İzmir’e bağlı bir kaza durumundadır. Uzun yıllardır Aydın’a bağlı olan Ayasuluğ, Tire, Birgi ve Ödemiş gibi önemli şehirler, vergi toplanmasındaki karmaşanın giderilmesi amaçlı İzmir’e bağlanmıştır. Söke ise bu dönemde, idari bakımdan Aydın Sancağı’na bağlanmış ve bu sayede idari yapılanma son şeklini almıştır.¹⁸¹

İzmir, Aydın Vilayeti’nin yönetim merkeziydi. 1864 nizamnamesine göre, vilayetin tüzel ve özel kişiliğinin padişah emriyle atanan temsilcisi, yine vilayetin sosyal ve idari yapısından hükümete karşı sorumlu olan valinin çevresinde ona destek olan geniş bir idari kadro bulunuyordu.¹⁸² Bu valinin sorumlu olduğu vilayet daireleri evkaf, defterdarlık, müftülük, duyun-u umumiye, evrak müdürlüğü, polis müdürlüğü, meclis-i idare, nüfus, jandarma alay komutanlığı, kadı ve kadı muavinliği, baytar, mektupçuluk,

¹⁷⁹ Mehmet Akif Erdoğan, “Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi”, **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri**, haz. Tuncer Baykara, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. 223.

¹⁸⁰ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 30-31.

¹⁸¹ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, “Yunan İşgali Öncesi Aydın Sancağının Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Milli Mücadele’de Aydın Sancağı ve Yörük Ali Efe**, Ed. Günver Güneş ve Mehmet Başaran, Milli Mücadele’de Aydın-8, Aydın Belediye Başkanlığı Yayını, Aydın, 2008 s. 34.

¹⁸² Adil Adnan Öztürk, **1877–1878 Savaşından, Balkan Savaşına Kadar, İzmir’de Göçmen Sorunu**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1990, s. 11.

adliye, rüsumat, ziraat, umur-u hukukiye, ziraat bankası, posta, defter-i hakani, telgraf, maarif, muhasebe-i hususiyye, nafia, emlak-ı emiriyye ve iktisat'dı.¹⁸³

Etnik ve dini bakımdan çok çeşitli bir nüfusa sahip olan Aydın Vilayeti'nin bu yapısı, ticari konumundan kaynaklanmaktaydı. Rum, Musevi ve Ermeniler Aydın Vilayeti'nde -diğer vilayetlere göre- sayıca daha fazlaydılar. Bunun yanında, özellikle ticari anlamda birçok yabancı (Levanten) da vilayette yaşamaktaydı. Aydın Vilayeti'nin toplam nüfusu, Mithat Paşa'nın Aydın valiliğinin sonunda yapılan sayım sonucuna göre 1.408.387 idi.¹⁸⁴

Yine Aydın Vilayeti'nin toplam nüfusu Kâmûsû'l-Â'lâm'da 1.251.629 kişi olarak verilmektedir. Bunun 1.100.000'i Müslümanken, 150.000'i ise Yahudi ve Hristiyan'dır. Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı'nın kaydına göre, 53.798 km² lik Aydın Vilayeti'nde toplam 1.408.387 kişi yaşamaktadır.¹⁸⁵

Vilayet merkezi durumunda olan İzmir'in nüfus yapısına bakıldığında, Aydın Vilayeti'nin genel nüfus yapısını aksettirir özellikte olduğu görülecektir. İzmir'in, Türk hâkimiyetine geçişinden 16. yüzyılın sonlarına kadarki toplumsal yapısı, Rumlar ve Türkler olmak üzere iki milletli bir yapıyı işaret ediyordu. Bu dönemde Ermeniler, doğu Akdeniz ticaretini Asya'nın içlerine kadar götürüyorlardı. Ayrıca adalı Rumlar, güvensiz Ege adalarından yeni liman kentine yerleşmeye başlamışlardı. İzmir Limanı'nın bu şekilde transit bir liman niteliği kazanmasına neden olan en önemli aktörler şüphesiz Fransa, İngiltere, Hollanda ve Venedik olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde şehrin toplumsal yapısına Belçikalılar, Avusturyalılar, Almanlar, Ruslar, İsviçreliler, Amerikalılar, Araplar ve Acemler de katılmıştır. Yabancıların kendilerine ait yerleşim alanları oluşturdıkları İzmir'de Rum, Türk, Ermeni ve Yahudi mahallerinin yanında, şehrin ticaretinin şekillendiği kozmopolit bir niteliğe sahip olan Frenk Mahallesi de mevcuttur.¹⁸⁶

¹⁸³ Sabri Sürgevil, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2009, s. 48.

¹⁸⁴ Zeki Arıkan, "Mithat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)", **Uluslararası Mithat Paşa Semineri**, Bildiriler-Tartışmalar, TTK Yayınları, Ankara, 1986, ss. 130-131.

¹⁸⁵ Sarıbey Haykıran, **Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)**, s. 27.

¹⁸⁶ İlhan Pınar, **Osmanlı Döneminde İzmir'de Bir Cemaat: İzmir'de Alman İzleri 1752-1922**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2013, s. 82.

3.1.2. Sosyo-Ekonomik Yapı

İmparatorluğun batıya açılan en önemli kentlerinden birisi olan İzmir, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nın ardından uygun iklim koşulları, elverişli toprakları ve merkez limana mesafesi nedeniyle Anadolu'nun -19. yüzyılda da- dünya ticaret pazarına en çok yönelen bölgesi olma niteliğini korumuştur.¹⁸⁷

İzmir, eyaletin yeni merkezi olarak, ilkçağlardan beri Anadolu ile Akdeniz'i birleştiren kervan yollarının başlangıcıydı. Bütün ilk ve orta çağ boyunca İzmir, Batı Anadolu'daki diğer liman kentleriyle (Foça gibi) her daim yarış halinde olmasına rağmen 15. ve 16. yüzyıllarda küçük bir kasaba olma özelliğini korumuştur.¹⁸⁸

Osmanlı başkenti ve ordusuna tahıl, elyaf ve meyve taşınmasına aracılık yapan İzmir ayrıca Çeşme, Bursa, İstanbul ve Antalya limanlarından gelen ve körfeze girmeden Sakız Adası'ndan getirilen lüks tüketim mallarının 16. yüzyılda Batı Anadolu'daki giriş kapısı durumundaydı.¹⁸⁹

Batı Anadolu'nun dış ticareti 18. yüzyıla kadar, çok fazla değildi. Bu ticari faaliyette karayolu en önde gelen ulaşım vasıtasıydı. Denizyolu ile yapılan ticaretin kısıtlı olmasının nedeni, liman kentlerinin azlığı ile küçük olmasıydı. 16. yüzyılda Milet ve Efes gibi şehirler eski önemlerinden uzaktı. İzmir'in asıl büyümesi 17. yüzyıldan itibaren başlamış⁶⁹ ve 19. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin İstanbul, Selanik, Samsun ve Beyrutla birlikte dış ticarete en büyük paya sahip liman kentlerinden biri durumuna gelmiştir. Hatta 18. yüzyılda Fransa'ya yapılan ihracatın %33'ü İzmir'den gerçekleştirilmektedir. Fransa'nın Osmanlı topraklarına yaptığı ihracatın %27'si de İzmir limanından yapılmaktadır. Fransa'nın ticaretteki bu lider konumu 19. yüzyıla gelindiğinde değişmiştir. Artık en büyük ticari güç İngiltere'dir. 1839'da İngiltere'ye İzmir'den kök boya ve palamut başta olmak üzere kuru incir, üzüm, ham ipek, pamuk ipliği, arpa, halı ve sünger ihraç ediliyordu. "Pamuklu mamuller" de en çok ithal edilen

¹⁸⁷ Şevket Pamuk, "Anadolu Tarımının İhracata Yönelişi (1840–1913)", **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s. 122.

¹⁸⁸ Daniel Gofmann, **İzmir ve Levanten Dünya (1550–1650)**, çev. Ayşen Anadol ve Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 2. Detaylı bilgi için bk: Cihan Özgün, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Aydın Sancağı ile Ticari İlişkileri", **2. Ulusal İktisat Kongresi**, 20-22 Şubat 2008, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisat Bölümü, İzmir, s. 1.

¹⁸⁹ Gofmann, ss. 8-9.

ticari üründü. İkinci sırada ise “kahve” vardı. İthal edilen diğer ürünler ise “yünlü mamuller” ve “demir-çelik”ti.¹⁹⁰

Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya ekonomisinin kapitalist düzeniyle kaynaşması ve bu hiyerarşi içinde tarımsal ürünlerde uzman hale gelmesi 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde hızlanmıştır. İngiliz-Osmanlı ticaretindeki hızlı büyüme, 1870’lerde başlamışsa da asıl ivmeyi 1838 ve onu takip eden yıllarda imza edilen serbest ticaret anlaşmalarıyla kazanmıştır. 1854’te yapılan ilk dış borçlanma ile başlayan yabancı sermaye girişi, ilerleyen zamanlarda kendini diğer farklı alanlardaki yatırımlarla göstermiştir.¹⁹¹

Bu dönemde çeşitli iş kollarında yabancı sermayenin desteğiyle çok sayıda fabrika kurulmuştur. Yabancıların kurmuş olduğu bu ticarethaneler, yerli esnaf ve loncaların tepkisiyle karşılaşmıştır. İngiliz Abbot ailesinin 1861’de İzmir’de kurmuş olduğu boyama ve basma fabrikaları da bu tepkiden nasibini almıştır. Buna rağmen, çoğu İngiliz ailelerin olmak üzere, vilayette yirmi civarında iplik boyama fabrikası mevcuttu. J. B. Gout adlı İngiliz bir girişimci 1863’ten sonra Aydın, Bayındır, İzmir, Tire, Manisa ve Menemen’de on adet pamuk çırçır fabrikası kurmuştur. Mc Adrews ve Forbes adlı şirket, 1854-1875 yılları arasında Aydın, Nazilli, Kuşaklı ve Söke’de dört adet meyan kökü işleme fabrikası açmıştır.¹⁹²

Aydın Sancağı’nın kaza merkezi olan Güzelhisar’da üretim yapısı değerlendirildiğinde en önemli zirai ürünler incir, üzüm ve zeytindir. Topraklar, yaygın olarak sahiplerinin kendileri tarafından ya da ortakçılık yöntemiyle işletiliyordu. Az da olsa kiraya verilen topraklar da mevcuttu. Zeytinyağı üretiminin bir kısmı sabun yapımında kullanılmakta ve bu sabunlar İstanbul’a gönderilmektedir. Pamuk üretimi de ön planda olan Güzelhisar’da, hububat alanında ise buğdaydan daha çok arpa üretilmekteydi. Genellikle eski usul tarımsal faaliyetlerin yaygın olduğu kazada, az da

¹⁹⁰ Sarıbey Haykıran, **Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler (1839-1918)**, s. 30.

¹⁹¹ Şevket Pamuk, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854–1914)”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar), Ankara, 1979, s. 131.

¹⁹² Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 726.

olsa Amerika ve Avrupa kökenli tarımsal makine kullanımı mevcuttu. Hayvancılık iş kolu, önemli bir gelir kaynağı değildi.¹⁹³

Menteşe Sancağı değerlendirildiğinde, burada Saruhan ve Aydın'daki kadar geniş ovalar yoktur. Sadece sancağın güney kesiminden denize ulaşan Eşen Çayı ve Dalaman Nehri'nin oluşturduğu dağlık vadilerin etrafında büyük ovalar yer almaktadır. Daha küçük çaplı ovalar ise yüksek dağların doruklarındaydı. Tarımsal alanların azlığı sancak halkını, ormancılığa yönlendirmiştir. İklim özelliklerine bağlı olarak Mentese Sancağı'nın 19. yüzyıl sonundaki arazi kullanımı başlıca dört bileşenden oluşmaktadır. Sancak toplam yüzölçümünün %50'sinden fazlası, tarıma elverişsiz dağlık alanlardan meydana gelmekteydi. Kalan alanların %22'si ormanlar, %17'si ise ekim-dikime elverişli topraklardan oluşturmaktaydı. Ekim-dikime elverişli toprakların %5'i hayvan otlağı olarak kullanılmaktadır.¹⁹⁴

Denizli Sancağı'nı ele alırsak; dağlık ve engebeli yapısına rağmen tarıma elverişli topraklarının fazlalığıyla dikkati çeken sancak, Batı ve Orta Anadolu'nun arasında bir geçiş kapısıdır. Yine sancakta en verimli ovalar, ırmak boylarının tabanlarında bulunurdu. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına dek Denizli Sancağı'nda yapılan tarımsal faaliyetler, Denizli ve çevresinin ihtiyaçlarını giderecek çaptayken, Avrupa ile 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulan ilişkiler sayesinde Denizli'de tarımsal üretim etkilenmiştir. 1866'da açılmış olan İzmir-Aydın demiryolunun, 1891'de Denizli'ye ulaşmasıyla tarımsal faaliyetler artık yurt dışı pazarlar için yapılır olmuştur.¹⁹⁵

¹⁹³ Sarıbey Haykıran, **Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)**, s. 34.

¹⁹⁴ Sevgi Aktüre, "19. Yüzyılda Muğla", **Tarih İçinde Muğla**, Der. İlhan Tekeli, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara, 1993, s. 42.

¹⁹⁵ Nilgün Taşkın Karaçam, **Denizli Ekonomisi (1920-1980)**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2006, ss. 37-38.

3.2. Aydın Vilayetinde Rumlar

3.2.1. İzmir Sancağında Rumlar

19. yüzyıl'ın ilk yarısında İzmir'de yaşayan Rumların durumları, 1821-1828 Yunan bağımsızlık savaşına bağlı olarak değişiklik göstermiştir. İzmir'de o zamana dek, Osmanlı uyruklu ahali sınıfından bir toplum olarak yaşamakta olan Rumların tavırlarında sonraları bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Yunan bağımsızlık savaşı sırasında kentte meydana gelen bazı olaylar neticesinde Rum nüfusun büyük bir kesiminin İzmir'den göçtüğü ve daha sonra kente geri döndükleri bilinmektedir. Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasının ardından İzmir'de yaşayan Rumlar, her yönden daha serbest davranmışlardır.

Bunun yanında, İzmirli Rumların aslında “tembel bir ırk” oldukları söylenmektedir. Bu konu, 1886'da İzmir'de bulunmuş olan ünlü Fransız yazar Gaston Deschamps'ın anlatımında şöyle yer almıştır:

“...İzmir'de Rumların sayısı o kadar çoktur ki, bu şehri kendilerininmiş gibi görürler. Rum mahalleleri ve Punta Burnu'ndaki (Alsancak) sokaklarda yerleşik seksen bin civarında Rum, her konuda kendi ülkelerindeymiş gibi davranırlar...Uyanık, kurnaz, atak ama eğlenceyi seven bir ırk olan bu insanlar, İzmir'de kayıkçı, bakkal veya kabareci olarak olarak çalışırlar. Bu meslekler, kentte daha alt düzeyde yer alan Rumların yapmaktan keyif aldıkları mesleklerdir. Ama daha zengin olanlar doktorluk veya avukatlık yaparlar. Kabareci olarak yaşayanlar tüm gün Türklerin kötü olduğundan bahsederler ve bütün yeniliklerden haberdardırlar, coşarlar ve kendilerince 'megalo idea' için mücadele ederler...”¹⁹⁶

İzmirli Rumların mesleklerini daha ayrıntılı olarak ele almamız gerekirse bunlar; bahçıvan, terzi, pabuççu, rençber, gazzaz (ipek işleyen kimse), dülger, balıkçı, basmacı, duhancı, gündelikçi, dellak, manav, hizmetkâr, meyhaneci, berber, boyacı, kürekçi, kasap ve sazende (saz çalan kimse) meslek gruplarına tabiydiler.¹⁹⁷

Yine İzmirli Rumlarla ilgili yapılan saptamalarda, yabancı gezginlerin üzerinde en çok durdukları özelliklerden biri de genç kızlarının ve hanımlarının güzellikleri, çekicilikleri ve giysileridir (kostümlü bir Rum kadını için bkz: EK-5). Bunun yanında, İzmir'de yaşayan Rum toplumunun, samimi olmadıkça kadınlarını yabancılarla tanıştırma ve yabancıları evlerine davet etme eğiliminde olmadıkları görülmektedir.

¹⁹⁶ Beyru, “19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sosyal Yaşam”, ss. 77-82.

¹⁹⁷ Mehmet Başaran, **1830-1831 Nüfus Sayımında İzmir Rumları**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2023, ss. 26-27.

İzmir'deki Rum toplumuna ilişkin bir diğer ilgi çekici konu ise Rum kadınların uğur ve uğursuzluk konularına karşı gösterdikleri aşırı ilgi ve yorum tarzıdır. Ayrıca, henüz var olmayan eşin yaşını bilebilmek için yastığın altına konulan ayrı renkli pamuklarla birtakım oyunlar yapıldığı anlatılmaktadır. Bunların yanında, mersin bitkisinin uğurlu bir bitki olduğu, ancak zakkum bitkisinin ise uğursuz sayıldığı da belirtilmiştir.¹⁹⁸

3.2.1.1. Levant'ın İncisi İzmir'de Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Yaşam

19. yüzyılın başlarında İzmir, Batılıların bakış açısına göre *Peti Paris, Levant'ın İncisi, Anadolu kıyılarının Marsilyası*'dır. 1815'i izleyen yıllarda İzmir, önce CMS'nin ardından diğer misyoner örgütlerin potansiyel görev merkezi haline gelmiştir. Aslında, giderek büyüyen levanten kolonisine ve hinterlandıyla sıkı iletişim ve ulaşım ağına sahip olan Beyrut da Ortadoğu bölgesine yönelik faaliyetlerin ev sahibiydi. İzmir ise, Anadolu ve Balkanlara yönelik faaliyetlere sahne olacaktır.¹⁹⁹

Osmanlı coğrafyasının pek çok kentinde olduğu üzere, İzmir şehrinde de farklı dinî toplulukların yaşadıkları mahalleler, büyük ölçüde homojen bir nitelik arz etmekteydi. Cami, kilise ve havra gibi dinî yapılar, mahallelerin sınırlarını belirleyen ve o mahallenin mensuplarının toplanma merkezleri olarak işlev gören unsurlardı. Her bir cemaat, kendi dinî mirasının izlerini taşıyan bu mekânlarda yaşamını idame ettirmektedir. Bununla birlikte, deniz kenarları ve yazlık meskenlerde durum farklıydı. Bu tür yerlerde ev sahiplerinin dinî mensubiyetinden ziyade iktisadi durumları esas alınmakta; Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi vatandaşların bir arada ikamet etmelerine müsaade edilmekteydi. Bu husus, İzmir'in kozmopolit yapısının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. 19. yüzyıl İzmir haritaları incelendiğinde, şehrin homojen mahallelerden müteşekkil olduğu görülecektir. Lâkin bu sınırların katı bir şekilde çizildiğini iddia etmek de isabetli olmayacaktır. Zira bazı dinî yapılar, kendi mahallelerinin dışında kalan semtlerde de yer almaktaydı. Aya Yani Kilisesi'nin Türk

¹⁹⁸ Beyru, "19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sosyal Yaşam", ss. 83-84.

¹⁹⁹ Esra Danacıoğlu, "Anglo-Sakson Misyoner Kaynaklarına Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir ve Batı Anadolu (Demografik Yapı, Eğitim Kurumları)", **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu**, Uluslararası Sempozyum Tebliğleri, haz. Prof. Dr. Tuncer Baykara, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, ss. 267-268.

mahallesinde bulunması, bu duruma bir misal teşkil etmektedir. İzmir şehrinin bu kozmopolit ve çok kültürlü yapısı, Osmanlı toplumunun zengin ve renkli dokusunu yansıtmaktayken; aynı zamanda farklı inançların bir arada, huzur ve sükûnet içerisinde varlığını sürdürebildiklerini de göstermesi açısından önemlidir.²⁰⁰

1851’de İzmir’e gelmiş olan ünlü seyyah Henry Christmast’ın şehirle ilgili olarak kaydettikleri şöyledir:

“...Küçük Asya’nın muazzam metropolü kıyı boyunca karşımızda uzanıyordu. Bol, bereketli bitkiler, dağın oluşturduğu muhteşem arka plan, servi ağaçlarının ortasından yükselen uzun, ince minareler, şehrin etrafından geçerek, mezarlıkların yerlerini gösteren siyah dışında koyu yeşilin engin yığınları İzmir’e güzel, romantik bir görünüm veriyor. Şehir üçgen biçiminde; bir tarafı denize bakıyor, diğer iki tarafı iki dağ sırtının arasındaki boşluğu dolduruyor. Şu anki nüfusu 180 bin civarında. 60 bininin Hıritiyan olduğu söylenir...”²⁰¹

Yine Christmas, İzmir sokaklarını da şu şekilde tasvir etmiştir:

“...Doğu’da İzmir şehrinin güzel bir şehir olduğu düşünülür. Şüphesiz öyledir de. Fakat bizim bakış açımıza göre, tam düşünüldüğü gibi olduğu söylenemez. Sokaklar dar ve çarpık, evlerin çoğu ahşap karkas ve kerpiçten yapılmış; yeni yapılan evlerin çoğunun da daha iyi malzemedan inşa edilmediğini gördüğüme üzüldüm...”²⁰²

İzmir kentinin sakinlerinin, etnik yapıları ne olursa olsun oldukça ikram ve konuk sever oldukları birçok seyyah tarafından ifade edilmektedir. Kuşkusuz bu nitelik en çok Türklerde görünmektedir. Nitekim Rumlar, İzmir’de bir arada yaşamının vermiş olduğu kültürel sentez içinde bu geleneği edinmişlerdir. Aslında Levantenler de dâhil olmak üzere İzmir’de yaşayan tüm toplulukların kendi aralarında geniş sosyal ilişkiler içinde olduklarına hiç kuşku yoktur. Öyle ki, İzmir’de yerleşik yabancıların çoğu zaman, kökenlerini unutacak düzeyde karışıp, adeta tek bir ırk haline geldikleri, Levantenleştikleri, görülmüştür.²⁰³

²⁰⁰ Tuncay Ercan Sepetcioglu, “XIX. Yüzyıl’da İzmir Kentinin Nüfus Bileşenleri: Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler”, **İzmir Kent Ansiklopedisi**, Tarih 1, Birinci Cilt, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2013, s.132.

²⁰¹ Henry Christmast, **İstanbul ve Ege Yollarında**, İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851, çev. Mustafa Özbaş, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 56.

²⁰² Christmast, s. 57.

²⁰³ Beyru, “19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sosyal Yaşam”, ss. 101-102.

19. yüzyılda İzmir’de Rumların ikamet ettikleri mahallelerle ilgili olarak şu ifade önemlidir: “*yoksul Rumların yerleşmiş oldukları Kadifekale ile deniz arasındaki düzlüğün ortasında bulunan eğri büğrü sokaklardan zengin Rumların yerleştiği Frenk mahallesinin canlı sokaklarına uzanan Alsancak Garı çevresindeki bölge Rumların yaşadıkları mahalleleri meydana getirmekteydi*”²⁰⁴ (bir Rum mahallesi fotoğrafı için bkz: EK-6).

George Poulimenos, İzmir Rumlarının yerleşim alanları ile ilgili olarak, Punta (Alsancak) ve Darağacı bölgelerini yalnızca konut alanı olarak değil aynı zamanda sanayinin de yer aldığı bölgeler olarak tanımlamıştır. Punta’nın kuzeyinde büyük fabrikalar ve işçi evlerinin olduğunu belirten Poulimenos, bu sektörün başlıca sanayi kuruluşlarının ise D. İssigonis’e ait dökümhane, makine atölyesi, kazan dairesi ve marangozhane olduğunu ve buralarda çalışan Rumların çevredeki evlerde yaşadıklarını söyler. Ünlü Prokopp bira fabrikası ile Rankin ve Dimas makine atölyeleri de yine Punta’nın kuzey kesiminde yer almaktadır. O, Bornova Sokağı ile Aliotti Bulvarı arasında kalan bölgeyi genellikle iki katlı evlerin bulunduğu bir konut alanı olarak işaret etmiştir. Sahil bölgesinde ise genellikle Levantenlerin oturduğu lüks konutların varlığını²⁰⁵ ifade eden George Poulimenos, İzmir Rumları ve onların yerleşim mekânları ile ilgili ayrıca şunları söylemiştir:

“...Sahil bölgesinde ise genellikle Levantenlerin oturduğu lüks konutlar vardı. Darağacı bir sanayi bölgesiydi. Punta Garı, Panionios (Alsancak) stadı ve Ortodoks mezarlığını da kapsayan bu bölgenin güneyinde yerleşim alanı ile meyve ve sebze bahçeleri bulunuyordu. Depolar, tabakhaneler, değirmenler, un fabrikaları, iplik ve kumaş fabrikaları yoksul İzmirlielerin çalıştıkları ve yakın çevresindeki konutlarda yaşadıkları Darağacı Rumların yoğun olarak bulunduğu bir bölgeydi. Hacı Frangu Mahallesi bir Rum yerleşim birimiydi. Kerasohori, Keratohori ya da Shinadika olarak da bilinir. Tek katlı ve bahçeli evlerin yer aldığı, kabadayılarıyla ünlü Hacı Frangu’da Rum Yetimhanesi de bulunuyordu. Bir başka Rum Mahallesi olan Fasula güzel kızları ama aynı zamanda Kerasohori’ninkilerle rekabet eden kabadayılarıyla ünlüydü. Fransız, ABD, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Çekoslovakya konsoloslukları; postaneler, bankalar, oteller, kafe ve restoranlar, tatlıcılar, tiyatro ve sinemalar, klüpler ve kiliseleri ile gündüz ve gece canlı bir yaşamın yer aldığı bir bölgeydi. Fasula’nın Aya Katerina bölgesi orta sınıfın oturduğu bir Rum mahallesi idi. Aya Trifona ya da Çikudya iç avlulu tek katlı evlerin bulunduğu işçi sınıfının yaşadığı bir mahalledir. Çikudya Hanı’nda yoksul

²⁰⁴ H. Siren Bora, “II. Meşrutiyet’in İlanı ve İzmir Rumları (24 Temmuz 1908-31 Mart 1909)”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 1992, s. 289.

²⁰⁵ George Poulimenos, **Smirna Seyahat Rehberi 1922**, çev. Teodora Hacudi ve Ayşen Tekşen, Yakın Kitabevi, İzmir, 2022, ss. 30-63.

Rum aileler kalıyordu. Mortakiya ve Aligarya mahalleri Kasaba Demiryolu Hattı'nın kuzeyinde ve Aydın Demiryolu Hattı'nın her iki yanında yer alır. Aligarya'nın kuzeyinde meyve bahçeleri ve doğusunda çöp toplama alanı, biraz ileride Kuruçay bölgesinde çingene kampı bulunur. 1838 yılında bir salgın sırasında kurulan Rum Mortakyalarında XX. yüzyılda yoksul aileler yaşıyordu. İsipitalya ve Aya Yorgi konutların yanı sıra okullar, dükkânlar ve ofislerin bulunduğu bir bölgeydi. Aya Dimitri bakımlı evlerin bulunduğu orta sınıf bir Rum mahallesi idi. Evangelistra, Aya Nikola ve Aya Vukla Melez çayına yakın Rumların yanı sıra Ermenilerin de yaşadığı yerleşim birimleriydi. İzmir'in banliyö bölgelerinde de Rumların yaşadığı yerleşim birimleri vardı. Karşıyaka bunun tipik bir örneğini oluşturur. Alaybey, Aya Triada (Turan), Bayraklı; neredeyse nüfusunun tümü Rumlardan oluşan Papaz İskeleyi, Petrotta, Tomazo gibi yerler sayılabilir...''²⁰⁶

G. Poulimenos'un ifadesine göre İzmir'de Rumların oturdukları mahalle isimleri şunlardır: Punta (Alsancak) ve Darağacı Bölgeleri, Bornova Sokağı ve Aliotti Bulvarı arasında kalan bölge, Hacı Frangu Mahallesi (Kerasohori, Keratohori ya da Shinadika olarak da bilinir), Fasula Mahallesi (güzel kızlarıyla ünlü), Fasula Mahallesi'nin Aya Katarina Bölgesi orta sınıf Rumların kaldığı bir yerleşimken, Aya Trifona ya da Çikudya Mahallesi de işçi sınıfında olan Rumların yaşadığı alandı. Turgutlu (Kasaba) demiryolu hattının kuzeyinde ve Aydın demiryolu hattının her iki yanında yer alan Mortakiya ve Aligarya mahalleri ise diğer Rum yerleşim merkezleridir. İsipitalya, Aya Yorgi, Aya Dimitri de Rum nüfusunun yaygın olduğu bölgelerdendi. Bunun yanında İzmir'in banliyösü konumunda olan Karşıyaka, Alaybey, Turanlı (Aya Triada) ve Bayraklı'da da Rum nüfus mevcuttu.

İzmir Rumlarını maddi durumlarına göre zengin, orta halli ve fakir olmak üzere üç gruba ayıracak olursak, zengin statüsüne sahip olanların oranı %8, orta halli olanların oranı %41 ve fakir olanların oranı ise %15'tir. Buna göre, İzmir'deki Rumların büyük çoğunluğu orta hallidir diyebiliriz. Fakirler ikinci sıradayken, zengin sınıf ise en az orana sahiptir.²⁰⁷

Sultan II. Abdülhamid döneminde Müslüman din adamlarının yanında gayrimüslim din adamları da çeşitli şekillerde taltif edilmişlerdir. Brockelmann, Osmanlı tebaasında bulunan gayrimüslim din adamlarına yönelik tutumu şu şekilde anlatmıştır:

²⁰⁶ Poulimenos, **Smirna Seyahat Rehberi 1922**, ss. 30-63.

²⁰⁷ Başaran, **1830-1831 Nüfus Sayımında İzmir Rumları**, ss. 30-31 (kalan %36'lık kısım belirtilmemiştir).

“...Alt tabakadan idare organlarının kanunsuz faaliyetlerine karşın merkezi idarenin yardıma daha kolay davet edilebildiği hükümetin merkezinde ve çevresinde etnik mensubiyetlerine ve mezheplerine göre millet olarak biraraya gelen Hristiyanlar, özellikle Rumlar, tam bir dini ve siyasi özgürlüğe sahip idiler. Onların patrikleri Osmanlı egemenliği döneminde, eskiden Bizans’ta sahip oldukları yetki ve nüfuzdan daha geniş bir etkiye sahipti. Vaftizler, cenaze merasimleri, evlenmeler ve hac, açıktan açığa ve ekseriya parlak bir şekilde icra ediliyordu...”²⁰⁸

Devlet arşivleri içinde yer alan Osmanlı arşivindeki birçok belgede, Osmanlı tebaası gayrimüslim din adamlarının gerek Osmanlı Devleti gerekse yabancı devletlerce zaman zaman nişanlarla taltif edildikleri görülmüştür. Fakat yabancı devletler tarafından nişanlarla taltif edilen gayrimüslim din adamlarının bu nişanları takabilmeleri için Osmanlı Devleti’nden izin almaları gerekmektedir.²⁰⁹ Örneğin, Bergama Rum Metropolit vekili iken Kasaba Metropolit vekilliğine tahvil-i memuriyeti yapılan Papa Leondios Efendi’nin hizmetlerinden dolayı “Mecidi Nişanı” ile taltif edildiği belirtilmektedir.²¹⁰

Bunun yanında, devlet görevlilerinin yıllık ve aylık gelir/gider defterlerinin incelenmesi sırasında devletin malından kendi zimmetlerine para geçirdikleri veya halktan kanun dışı para topladıkları belirlenirse, bu kişiler görevlerinden alınır, rütbeleri sökülür ve kendi zimmetlerine geçirdikleri rakam ne kadarsa hepsi geri alındıktan sonra sürgün edilirlerdi. Şayet bu miktar tahsil edilemezse, o kişinin kefilinden tahsil edilmekteydi. Kefili de yoksa mal ve mülkleri devlet tarafından satılarak alınması gereken rakam tahsil edilirdi.²¹¹ Nitekim Foça-i Atik Kasabası Rum mahallatı kabzımalı Petno Nikola’nın zimmetine emval-i emiriye geçirmesinden dolayı bir sene müddetle hapsine ve zimmet-i muhakkakası olan 100 bin kûşur gurusun tahsilinin kendisinden yapılması emredilmiştir.²¹²

Başka bir örnekte ise, yine Foça-i Atik Kasabası Rum mahallatı kabzımalı Tino Nikoli’nin zimmetine miri malını geçirmesinden dolayı bir sene müddetle hapsine ve

²⁰⁸ Meryem Çekim ve Fatma Kaya Doğanay, “Teşvikten Tebrige: Sultan II. Abdülhamid’in Ulema Taltifleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, 16 (62), 2023, ss. 227-228.

²⁰⁹ Ali Güler, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Azınlıklar**, Türkar Yayınevi, Ankara, 2003, s. 47.

²¹⁰ BOA, DH.MKT., 314/17.

²¹¹ Tahir Bilirli, “Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Safranbolu’ya Yapılan Sürgünler”, **Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu**, Ekim 2019, s. 699.

²¹² BOA, ŞD., 384/13.

zimmet-i mezkurenin kendisiyle birlikte ona yardım eden yağmacılardan tahsilinin yapılması gereği bildirilmiştir.²¹³

Bunun yanında, bazı mali konularda Rumlar ile Müslümanlar arasında tartışmalar da yaşanmıştır. Bu tip sorunlarda devlet, meselenin halli için birden çok seçenek sunmuş, bu şekilde iki cemaat arasında dengeyi asgılamaya çalışmıştır. Örneğin, Çeşme Kazası'nda Müslüman ahaliye ait olan arazileri sahiplenme gibi hareketlerde bulunan müstecir (kiracı) Rumlar nedeniyle ilgili mahale bir inceleme heyetinin gönderilmesi istenmiştir.²¹⁴ Bu heyetin yapmış olduğu tetkikler sonucunda, meselenin halli için üç yol gösterilmiştir. Birincisi, eski kira gelirinin kabul edilmesi, ikincisi bu gelirin kayda geçirilmesi ve üçüncüsü ise kayda geçirilen değerin esas kabul edilmesi seçenekleri değerlendirilmiş ve sonuç olarak, arazi kıymetinin her yıl belirlenerek kira bedelinin bu şekilde alınmasına karar verilmiştir.²¹⁵

Yine İzmir Valisi Osman Paşa hazretlerine yazılan şukkada, Menemen Kazası Rum mahallesinde bulunan Mermerli Çarşı'da Esteradi Kiryakola ve Hristofça'ya ait şerbethane ve bakkal dükkânının Fokinos Panayot ile daha önce vefat etmiş Yori'nin varisleri Atola ve İstiyanoz isimli kişiler tarafından zorla zapt edilmesi ve bu durumun defalarca şikâyet konusu olması nedeniyle, Atola ve İstiyanoz'un bu dükkânları Hamad oğlu Ahmet Efendi'den aldıklarını söylemeleri üzerine adı geçen bu durumun araştırılması istenmiştir.²¹⁶ Bu sayede sorun, her iki tarafı da rahatsız etmeyecek şekilde hukuk çerçevesinde halledilmiştir.

3.2.1.1.1. Çifte Malikli Bir Uygulama Örneği: Paftos

“Paftos” kelimesinin kökeni, Eski Yunanca “pathos” sözcüğüne dayanmaktadır. Bu sözcük, “acı, ıstırap, tutku” anlamlarına gelmektedir. Yunanca “pathos” kelimesi, zamanla Osmanlı Türkçesine “paftos” olarak geçmiş ve Anadolu kültürüne uyarlanmıştır. Osmanlı Türkçesinde “paftos” kelimesi, genellikle “aşırı duygusallık, abartılı tutku” anlamında kullanılmıştır. Özellikle edebiyat ve sanat çevrelerinde, aşırı duygulanımlar ve

²¹³ BOA, DH.MKT., 2545/99.

²¹⁴ BOA, ŞD., 2491/34.

²¹⁵ BOA, MV., 37/8.

²¹⁶ BOA, A.MKT.DV., 193/26.

coşkulu tutkulara atıfta bulunmak için tercih edilmiştir. Günümüzde ise “paftos” terimi, daha çok bölgesel ağızlarda ve kültürel ifadelerde karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle İzmir ve Manisa gibi yerlerde şehir ve kasaba dışındaki bazı araziler üzerine *kürüm (bağ)* ve *ağaç dikmek ile bunların o yerde durması karşılığında* mal sahiplerine her sene belli bir kira vermek üzere te’sis olunan intifa (faydalanma) hakkı olan ve arazi üzerindeki bağ/ağaç sahibi ile yer sahibi olmak üzere çifte malikli/sahipli uygulamanın 19. yüzyıldaki adı “paftos” tur.²¹⁷

İzmir’in inşa edilen yeni demiryolları sayesinde iç bölgelere bağlanmasıyla gelişip büyümesi sonucu büyük bir ihraç limanı kimliğine bürünmesi, büyük çoğunluğunu Rumların oluşturduğu yabancı kitlesinin de dikkatini çekmiş, bu sayede İzmir’e yoğun bir yabancı akımı başlamıştır. Bu durumda İzmir’de gayrimenkullere duyulan ihtiyaç da artmıştır. Ancak İzmir’de arazinin büyük çoğunluğunun mülkiyetinin Türklerin elinde olması nedeniyle bu şehre gelen yabancılar, arazi ve arsa temininde büyük zorluk çekmişlerdir. Bu durumu ortadan kaldırmak ve yabancıların İzmir’de mesken/ticarethane sahibi olmalarını sağlamak amacıyla şu yola başvurulmuştur: Önce İzmir’de mesken/ticarethane sahibi olmak için arsaya sahip olmak isteyen gayrimüslimler, öncelikle bir arsa sahibi Türk’e başvurarak, arsa değerinin yarısını peşin olarak vermeyi ve her sene “yer kirası” olarak adlandırılan bir ücreti de ödemeyi kabul eder. Böylelikle Türk de arsası üzerinde inşaat yapmak şartıyla arsasının mülkiyetini gayrimüslime devreder. Arsa değerinin yarısının peşin olarak ödenmesi, diğer yarısının hiç ödenmemesinin nedeni ise Türk’ün arsanın maliki olmasının sürmesidir. Yani, arsa üzerinde bir bakıma çifte mülkiyet hakkı ortaya çıkmış olmaktadır. İnşa edilen ticarethane veya bina, arsa üzerinde mevcut kaldıkça, arsanın mülkiyetine ait yetkiler gayrimüslimlerde olmaktadır. Ayrıca adı geçen arsa üzerinde bulunan bina veya ticarethanenin üçüncü bir şahsa devri de mümkün olmaktadır. Böyle bir durumda gayrimüslim, bina veya ticarethanesini devralan kişinin, arsa malikine arsa değerinin %5’i oranında bir ödemeyi yapacağını da teyit etmiş sayılır.²¹⁸

²¹⁷ Nahide Şimşir, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Hukukunda “Paftos Meselesi” ve Sonuçları (Çeşme Kazası Örneği)”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: III, Türk Tarihi ve Medeniyeti, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, Ankara, 2022, s.1243.

²¹⁸ Turgut Akıntürk ve Erden Kuntalp, “Paftos ve Örfü Belde”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 19, 1962, ss. 493-494.

Paftos uygulamasına ait sorunlar bilhassa Çeşme ve Karaburun kazalarında karşımıza çıkmaktadır. Arşiv belgelerinde de görüldüğü üzere idari, hukuki ve asayişle ilgili birtakım sorunlar 19. yüzyılın son çeyreğinde daha da artmıştır. Bunun asıl nedeni, nüfus defterlerinde de belirtildiği üzere, özellikle Çeşme’ye 19. yüzyıl başlarından itibaren yoğun bir Rum nüfusunun gelmiş olmasıdır. Kaza nüfusundaki bu ani artış, birçok dengeyi de bozmuştur. Bu doğrultuda Rumlar hem kendi aralarında hem de Müslüman toprak sahipleriyle problemler yaşamaya başlamışlardır.

Çeşme’deki en hararetli tartışmalar, vakıf statüsünde olan toprakları işleyen Rum halkının, bir süre sonra vakfa ait bu toprakları kendilerininmiş gibi sahiplenmelerinden sonra çıktığı görülmektedir. Arşiv belgeleri incelendiğinde bu meselenin vakıf mütevellilerinin şikâyetleri sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Belgelerin bir kısmı mütevellilerin şikâyetlerini konu alanlar, diğer bir kısmı ise “Paftos” sorununu incelemek için bir komisyon kurulması hakkındadır. Eldeki belgeler, birkaç önemli noktayı ortaya koymaktadır: öncelikle, söz konusu komisyonun hazırladığı rapor Aydın valisi tarafından merkezi yönetime gönderilmiştir. Ardından Rumlar bu raporun sonucunun kendileri için olumlu olmasını sağlamak amacıyla İstanbul’da lobi çalışmaları yürütmüşlerdir. Ancak nihai karar Rumların beklentilerini karşılamamış ve bu durum bazı olaylara yol açmıştır. Tüm bu süreçle ilgili çeşitli belgeler bulunmaktadır.

1860’lı yıllarda Alaçatı merkezli “Paftos” konulu şikâyetler ortaya çıkmıştır. Bu şikâyetler karşısında Osmanlı Devleti, kiracıların elinden bağ olmayan toprakların alınmasının, Hristiyan nüfusun birçoğunun arazisiz kalıp dağılmasına neden olacağı gibi nedenlerle arazisi üzerinde bağ olup olmamasına bakılmaksızın Hristiyan nüfusun elinde bırakılmasına ve kira bedelinin her yıl rayice göre belirlenerek alınmasına karar vermiştir (11 Mayıs 1866). Ancak bu karar, şikâyetlerin artmasını engelleyememiş ve bu sorunları çözmek için mecliste bir komisyon oluşturulmuştur.²¹⁹ Bu komisyon ise, Çeşme Kazası’nda bulunan arazilerin büyük bir kısmının Müslümanlarda, nüfusun çoğunluğunun ise Hristiyanlarda olduğunu bildirmiş ve daha önce ödenen kira

²¹⁹ Şimşir, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Hukukunda “Paftos Meselesi” ve Sonuçları (Çeşme Kazası Örneği)”, ss. 1248-1249.

bedellerinin düşüklüğünün altını çizerek, bundan dolayı tarla sahiplerinin zarara uğradıklarını ve varlıklarının eridiği saptamasını yapmıştır.²²⁰

Tüm bu çekişmelerin asıl nedeni, Çeşme’de bulunan Melek Mehmet Paşa ve Süheyl Efendi vakıf topraklarının üzerine bağ diken Rum ahali ile ilgilidir. Rumlar, vakıf toprakları üzerine inşa ettikleri bağ vs. den dolayı vakıflara ödemeleri gereken kira bedellerini ödememişler ve vakıf mütevellilerinin şikâyetleri üzerine onlarla mahkemelik olmuşlardır. Rum halkını temsilen Çeşme Metropolit ve bazı kişilerin ortaya atılması neticesinde asıl olay unutulmuş, mesele bir nevi Müslüman-Hristiyan çekişmesine döndürülmeye çalışılmıştır. Bunun neticesinde devlet, müfettişler görevlendirerek meselenin ortaya çıkma sürecini ve araçların neden olduğu karışıklıkları incelemek suretiyle sorunu çözüme kavuşturmuştur. Meselenin çözümünün bu kadar uzamasının nedenleri; “Paftos” muhatabı olan Rumların sayıca çoğunlukta olmaları, Çeşme’de bulunan Türk nüfusunun azlığı ve Osmanlı’nın yaşıyor olduğu ekonomik ve sosyal zorluklardan faydalanılmak istenmesi olarak sıralanabilir.²²¹

Uzun süredir Çeşme’de Müslüman ahali ile Hristiyan ahali arasında süregelen sorun ile ilgili hükümetin kesin kararı açıklandığı halde, yayınlanan fermanın Rumca suretinin verilmemesi nedeniyle kilisede halka nasihat edilemediği bildirilmiştir. Hristiyan halka “Paftos” meselesinde liderlik edip, çeşitli deliller ileri sürüp gösteri yapmalarına neden olan kişi Çeşme Episkoposu’dur. Bu durumdan rahatsız olan idare meclisinin davetine de icabet etmeyen Episkopos, konunun çözümlenmemesi için halkı isyana teşvik etmiştir. Belgelerde ikiyüzlülüğü vurgulanan Episkopos’un Türkçeyi çok iyi bilmediği, onun yerine Türkçeye hâkim olan mülayim birinin Hristiyan tarafı adına görüşmelere katılmasının meselenin daha fazla büyümeden halledilmesi bakımından önemi belirtilmiştir.²²²

“Paftos” meselesi ile ilgili olarak Hristiyan ahalinin taşkınlıklarından rahatsız olan 25 Müslüman İstanbul’a çektikleri telgrafta, sorunun çözümü için kendilerinin gerekli adımları attıkları, ancak Hristiyan ahalinin sürekli güçlük çıkardığını belirtmişlerdir.²²³

²²⁰ BOA, MV., 1041/35; BOA, MV., 1041/32.

²²¹ Şimşir, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Hukukunda “Paftos Meselesi” ve Sonuçları (Çeşme Kazası Örneği)”, s. 1249.

²²² BOA, DH.MKT., 1596/29; BOA, DH.MKT., 1599/10.

²²³ BOA, DH.MKT., 1616/86.

Hristiyanlar tarafından bu durum, artık iyice serkeşliğe dönüşmüş ve bu başkaldırıda herhangi bir yabancı parmağının olup olmadığı ile ilgili araştırma yapılması ve bu araştırmanın neticesinde gerekli tedbirlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır.²²⁴

Yine Çeşme Kazası'nda 5 bin dönümden oluşan Reisdere Çiftliği adı verilen arazinin aslında Süheyl Mehmed Efendi Vakfına ait olduğu ancak adı geçen mülkün Rum kiracılar tarafından zapt edildiği ve 16 yıldır da kira ödenmediği bildirilmiştir. Vakıf ailesinin bundan dolayı mağdur olması ve şikâyetleri üzerine Aydın valiliğinin kararı neticesinde, dönümü 7 kuruştan olan kira bedeli 40 para olarak hesaplanmış ve mukataa'ya bağlanmıştır. Ancak kiracılar yine kiralarnı ödememişlerdir. Bunun üzerine vakıf mütevellisi Mehmed Kadri, hakkını alamadığından söz edip, geçimlerini sağlamak amacıyla kendilerine 5-600 kuruşluk memurluk ya da sadaka verilmesini talep etmiştir.²²⁵

Çeşme Kazası'nda benzer bir durumu da yine kaza sakinlerinden Melek Mehmed Paşa'nın ölmüş oğlu Kadri Bey'in oğulları olan Ali Haydar ve Mehmed Raşid de yaşamıştır. Onların, Çeşme'de kâin olan çiftliklerinin kirasını almalarının engellendiğine dair şikâyetleri mevcuttur.²²⁶

Bunun yanında yine kendilerinin İstanbul'da bulunmalarına rağmen "Paftos" meselesinin çözümünü geciktirmek için her türlü yolu deneyen Yorgi Praro ve arkadaşlarının derhal ikamet ettikleri yerlerine geri gönderilmeleri emredilmiştir.²²⁷

Hristiyan ahalinin "Paftos" meselesini kendi lehlerine sonuçlandırmak için giriştikleri lobi faaliyetlerini gösteren bir başka belge de şu şekildedir: İstanbul Galata'da lobi faaliyetlerinde bulunan ve meselenin çözümüne engel olan Yeni Nahiye ahalisine mensup olan Antuvan'ın oğlu Yani (Yanni) ile Ligor oğlu Yani Vidaki'nin ikamet yerlerine geri dönmüş olduklarına dair zaptiye raporu mevcuttur.²²⁸ Yine, Çeşme'deki "Paftos" meselesinin hallini istemeyip, İstanbul'da lobi faaliyetlerinde bulunan Çeşmeli terzi Koço Dondi'nin de ikamet yeri olan Çeşme'ye geri gönderildiği vurgulanmaktadır.²²⁹

²²⁴ BOA, Y.PPRK.UM., 47/84.

²²⁵ BOA, BEO., 1387/104014.

²²⁶ BOA, MKT., 102/68.

²²⁷ BOA, DH.MKT., 2180/54.

²²⁸ BOA, DH.MKT., 2273/123; BOA, MKT., 2240/54.

²²⁹ BOA, DH.MKT., 2256/18.

“Paftos” meselesiyle alakalı düzenlemelere karşı çıkan Rumlara bu cesareti kimin verdiği, bunların ayaklanmalarına neden olanların kimler olduğu ve ne vaad ettikleri ile ilgili (Çeşme Hristiyanlarının samimi davranmamaları ve itaatsiz hareketleri üzerine bu duruma tesir eden yabancıların teşviklerinin olup olmadığının araştırılmasının istendiği²³⁰) araştırma ve incelemenin yapılması talep edilmiştir. Bu talebe cevap tezkeresinde ise, Melek Mehmet Paşa ve Süheyl Efendi vakıflarına ilişkin “Paftos” meselesi ile ilgili yapılan tahkikata binaen verilen karara muhalefet etmek için İstanbul’da bulunan Çeşme Episkoposu ve arkadaşlarından gelen mektupla ahali ayaklandırılmış, merhum Papas da bu meseleyi takip edip halkı kışkırtmaktan geri durmamıştır. Bu nedenle, *Papas ve arkadaşlarının yerlerine bir an önce iadesi ve meselenin halledilmesi istenmiştir* denilmektedir.²³¹

Rumlara işlemiş oldukları toprakların satılabileceği kararıyla çözümleneceği düşünülen meselenin, Ziraat Bankası’ndan 200 bin kuruş kredi alınması suretiyle halledilebileceği düşünülse de o yıllarda Çeşme’de bulunan Ziraat Bankası şubeleri bu büyük miktarı verememiştir. Sonuçta bu sorun, Tapu Müdürü Süleyman Bey’in çabalarıyla mahalli bankada bulunamayan meblağın, diğer şubelerden ve sandıklardan temin edilmesi suretiyle tamamen çözüme ulaştırılmıştır. Bu sayede Rumlar, işlettikleri yerleri, sahiplerine kalan ödemeyi de yaparak tamamen satın almışlardır.²³²

3.2.1.2. Bir Rum Hayırseveri: Mihaliki Alisomaki Efendi’nin Mülklerinin Üzerine Yapılan Dinsel Yapılar ve Bakımları

“Oryantalizm” Doğu’yu, Batı uygarlığının ayırt edici vasıflarının yokluğuyla tanımlar. Batı *aydınlık, gelişme açık ve demokratik* iken Doğu ise *karanlık, durağan ve değişime kapalıdır*. Doğu kiliseleri yüzyıllardır despotiktir, karanlıktır. Onların kendilerine has ritüelleri, seremonileri ve örgütleniş şekilleri vardır.²³³ Rum Ortodoks kiliseleri de bahsedilen bu yapıya sahip Doğu Ortodoks Kilisesi’ni oluşturmaktadır.

²³⁰ BOA, Y..EE..KP., 9/873.

²³¹ BOA, MKT., 2296/93.

²³² Şimşir, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Hukukunda “Paftos Meselesi” ve Sonuçları (Çeşme Kazası Örneği)”, s. 1255.

²³³ Danacıoğlu, s. 272.

Rumlar, 1839'da Tanzimat Fermanı ilan edilene dek yaşadıkları bölgelerde yeni bir kilise inşa edememişlerdir. Bu tarihe kadar Bizans döneminde inşa edilen kiliselerin tamiri için Padişah'tan izin alıyorlar ve gerçeğine uygun şekilde tamiratının gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda ise ciddi bir takibata uğruyorlardı. Sultan Abdülmecit'in (1839-1861), Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecindeki köklü reform adımlarını simgeleyen Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları, kiliselerin imar faaliyetlerinin de artmasına neden olmuştur.²³⁴

Islahat Fermanı (1856) nda geçen 11. ve 16. Maddeler, gayrimüslimlerin ibadet özgürlüklük ve hakları ile alakalıdır. Bu maddeler incelendiğinde, gayrimüslimlere ait olan dini yapıların tamiratında meydana gelen güçlükler giderilerek bu yapıların daha kolay bir biçimde tamirlerinin önü açılmış, bu sayede tek mezhepli mahallelerin ibadetlerini icra etmelerindeki engeller de kaldırılmıştır. Bu sayede, ayinlerin daha özgür bir şekilde icra edilmesi sağlanmış, birden fazla dini mezhebi olan mahallelerde dini cemaatlerin (yazılı kurallar çerçevesinde) ibadet alanları başta olmak üzere diğer kuruluşların yapılarını tamir etme özgürlüğü daha da yaygınlaştırılmıştır. Yeni bina tesisi ile ilgili bürokrasinin ortaya çıkarmış olduğu engellerin azaltılmasıyla havra ve kilise gibi dini yapıların sayılarının artması sağlanmış, gayrimüslimler ile Müslümanlara bunların birbirleriyle denk olacağı tebliğ edilmiş ve ibadet özgürlüğü ilkesi hatırlatılarak, ibadet serbestliği sıkça vurgulanmıştır.²³⁵

İzmir Sancağı'nda da harap duruma gelen veya çeşitli dış etkenler nedeniyle tamirleri gereken dini yapılarla ilgili gereken yapılmıştır. Mesela, Çeşme Kazası'na tabi Kösne Köyü Rumları, kiliselerinin kiremitlerinin çok kötü durumda olmasından dolayı yağın yağmurdan zarar gördüğü, bu nedenle de kilise içine dolan çamur sebebiyle ayinlerini yapamadıklarını belirtmişler ve kiliselerinin alanının aslına uygun şekilde genişletilmesi ve tamirine dair dilekçe vermişlerdir.²³⁶

Yine Çeşme Kazası'na tabi İldiri Karyesi'nde "Penaya" isimli kadim Rum kilisesinin karye-yi mezkûrda kâin 1134 Rum'un ayinine uygun olmaması nedeniyle

²³⁴ Feride İmrana Altun ve Cansu Erdağ, "Menemen Agios Konstantinos Rum Ortodoks Kilisesi", **Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 3 (1), s. 27.

²³⁵ Altun ve Erdağ, ss. 27-28.

²³⁶ BOA, A.DVN., 9/30.

yeniden inşasına ruhsat verilmesi gerektiği ve bu inşaatın tamamlanması için de 200 Fransız altınına ihtiyaç olduğu belirtilmiştir.²³⁷

Kiliselerin tamir veya yeniden inşaları ile ilgili yazışmaların dışında bir de ruhsatsız olarak yapılan ve bu nedenle şikâyetle konu olan kiliseler mevcuttur. Örneğin, Çeşme Kazası'nda yerel metropolidin başkanlığı altında oluşturulmuş fesad bir Rum cemiyeti tarafından bir süredir kilise adıyla ruhsatsız birçok binanın inşa edilmekte olduğu uzun zamandır mahalli hükümete şikâyet ediliyor olsa da bunlarla ilgili hiçbir işlem yapılmadığı, hatta yine Çeşme Kazası'nda hükümet dairesine birkaç dakika mesafede yapımına bir senedir devam edilen büyük kilisenin henüz kimsenin dikkatini çekmediği ve Yorgaki Dolemi adında bir Rum tarafından İzmir Rus konsolosuna satılan arazi üzerinde (Çeşme Limanı dışında) Rus ruhbanına mahsus bir manastır yapıldığı ve kaza dâhilinde Zeytinler Karyesi civarında ve o çevredeki İslam köyleriyle İzmir'den Çeşme'ye giden tek yol üzerindeki hâkim tepede yine ruhsat alınmadan yapılmış olan ve ihbar üzerine kapı ve penceresi ördürülerek kullanılamaz hale getirilen kilisenin etrafına bir takım su sarnıçları yaptırıldığı belirtilmektedir.²³⁸ Görüldüğü gibi, devletin izni olmadan yapılan dini yapıların olduğu ve bunların resmi makamlara haber verilmelerine karşın herhangi bir yaptırıma uğramadıkları şikâyet konusu olmuştur. Bazıları ise ruhsatsız oldukları için kapı ve pencereleri ördürülerek kullanılamaz hale getirilmiştir.

Bunun yanında, İzmir Sancağı'nda bazı bölgelerde Rumlara ait kabristan/mezarlık bulunmaması nedeniyle sorun yaşanmıştır. Ölülerini kilise bahçelerine gömen Hristiyan Rumlar, bunun yerine hayırsever kişilerin bu amaçla terk ettikleri mülkleri üzerine ya da devletin uygun gördüğü arazilere kendilerine ait kabristan/mezarlık yapımı için taleplerde bulunmuşlardır. Çeşme Kazası'nda Rum cemaate mahsus mezarlığın bulunmaması nedeniyle Rumlar, bugüne kadar ölülerini kilise bahçesine defnettiklerini ve bu durumun sağlıklı olmadığını belirtmişlerdir. Bu bağlamda, Çeşme Kazası sakinlerinden ve Rum cemaati için itibar sahibi olan Mihalaki Alisomaki Efendi'nin Rum cemaati adına terk etmiş olduğu mülkünün üzerine masrafı kendi tarafından karşılanmak üzere bir kilise ve kabristan inşasına izin verilmesi istenmektedir.²³⁹

²³⁷ BOA, I..AZN., 41/14.

²³⁸ BOA, BEO., 3169/237669.

²³⁹ BOA, ŞD., 2601/33.

Buna benzer bir talebi de Ödemiş Kasabası'nda görmekteyiz. Burada ikamet eden Rum ahalinin ölülülerini gömmek için kabristanları olmadığından Yazı Mahallesi'nin üst tarafındaki arazi-yi emiriyeden üç dönüm miktarın satın alınarak kabristan yapılması uygun görülmüştür²⁴⁰. Yine Tire Kasabası bitişiğinde Rum cemaatinin kabristan olarak kullandığı kilise avlusunun şehrin içinde olmasından dolayı Çengel Alanı mevkiinde Lütü Paşa Veyszade evkafından iki dönüm tarlanın kabristan yapılmasında mahsur olmadığı belirtilmiştir.²⁴¹

Görüldüğü üzere Rum cemaatin kabristan/mezarlık olarak kullandığı bazı alanların zamanla şehirlerin içlerinde kalması nedeniyle sorun olduğu, bu nedenle bunların başka müsait mahallere taşınmasının uygun olacağı görüşüyle hareket edilmiştir.

3.2.1.3. İzmirli Rum Eğitim Dernekleri ve Faaliyetleri

Batı Avrupa'da 18. yüzyılda ortaya çıkan aydınlanma hareketi, kısa zamanda yayılarak ilk başta tüm Avrupa'yı, sonra da tüm dünyayı tesiri altında bırakacak toplumsal, siyasal ve iktisadi değişimlere neden olmuştur. Aydınlanmanın bilim ve aklı temel alan yeni biçim düşünce sistemi, ticari ve kültürel yollarla çeşitli toplumları etkilerken, diğer etnik unsurlara nazaran Osmanlı Rumları, çok yeni olan bu fikirlerden ilk ve en çok etkilenen kesim olacaktır. Özellikle Batı Avrupa'ya yerleşmiş Rumların, soydaşları vasıtasıyla Avrupa ile tesis ettikleri kültürel ve ticari ilişkiler, aydınlanma hareketinin hem Yunan anakarasına hem de Avrupa ticaretinin en işlek güzergâhlarından birisi olan Batı Anadolu sahillerine yerleşmesine imkân tanımıştır. Eğitim sayesinde aydınlanmacı fikirler, Rumlar arasında yayılmıştır. Bu dönemde kurulmuş olan ve aydınlanma düşüncesinden etkilenerek kadim eğitim anlayışını kesinlikle reddeden yenilikçi Rum/Yunan okulları, dinden bağımsız ve liberal düşünceleri Rum/Yunan dünyasında yaymaya başlamışlardır.²⁴²

19. yüzyılda iki önemli gelişme, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum topluluk üzerinde derin etkiler yaratmıştır. İlk olarak, Yunanistan'ın Osmanlı'ya karşı başlattığı isyan sonucunda bağımsızlığını kazanması, ardından Osmanlı Devleti'nde başlayan

²⁴⁰ BOA, BEO., 475/35571.

²⁴¹ BOA, DH.MKT., 2163/73.

²⁴² Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu'da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, 30, 2, 2020, s. 411.

Tanzimat reformları, İstanbul ve Batı Anadolu'daki Rumlar arasında kültürel bir köprü oluşturmuştur. Bu etkileşimin sonucu olarak Osmanlı Rumları, adı geçen yüzyılın son çeyreğinde toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında aktif rol almaya başlamıştır. Onlar eğitim, kültür ve hayırseverlik gibi alanlarda faaliyet gösteren çeşitli örgütler kurarak, bu örgütler aracılığıyla toplumsal varlıklarını güçlendirmişlerdir. Diğer yandan bu hareketlenme Meşrutiyet döneminde, bu dönemin hürriyetçi ruhuyla bağlantılı olarak hız kazanmıştır. Öncelikle Anadolu'nun Batısından başlayarak kıyı şeridini takiben organize olan Rumlar, sayıları yüzü aşan pek çok cemiyetin kurulmasına neden olmuştur. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde kültür ve eğitim faaliyetlerine ağırlık veren Batı Anadolu Rumları, Yunanistanla da bağlantılarını koparmamış, bunun yanında Patrikhane ile varlıklı Rumlara ek olarak, Yunanistan anakarasındaki oluşumların da desteğini alarak etkinliklerini arttırmışlardır.²⁴³

Eğitim, Hellenizm'in Batı Anadolu'da yeniden canlanmasının en önemli argümanıydı. İngiliz uyruklu bir Rum olan Pantoleon Sevastopoulos, 1733'te Osmanlı hâkimiyetindeki Rum okullarının baskı altında olduğunu bahane ederek, İzmir'de bulunan Ruhban okulunu İngiliz konsolosluğunun koruyuculuğu altına sokmuştur. Hem basılmış hem de el yazması birçok nadir eserin yer aldığı bir kütüphaneye de sahip olan bu okul, Yunan kültürünün övünç kaynağıydı. Batı Anadolu'da bu okulun büyümesine bağlı olarak Yunan okullarının kurulması devam etmiştir. Adı geçen bu eğitim kurumlarında uygulanan eğitim, Yunanlarda milliyetçilik duygularını kamçılayan ve yine onların ana dilleriyle övünmelerine yönelik bir eğitimdi.²⁴⁴

Rumların eğitim hayatlarına ilişkin ilk bilgiler, 1821 öncesine dair olarak, özellikle Sakız, İzmir ve Ayvalık'taki okullara ilişkindir. Buna göre, İzmir'de 250-300 öğrenci, dokuz öğretmenin çalıştığı bir Rum kolejinin yanında bu koleje öğrenci yetiştirmek için 6-8 alt düzey Rum okulunun bulunduğu görülmektedir. Bu okullarda

²⁴³ Çağla Derya Tağmat, "Milli Mücadele Döneminde Anadolu Rumları ve Siyasi Faaliyetleri", **Mora Katliamı ve Anadolu'da Yunan Mezalimi Sempozyumu (15-16 Kasım 2021), Bildiriler Kitabı**, Ed. Neşe Özden, yayına haz. Birkan Soykan, Uğur Cenk Deniz İmamoğlu, TTK Yayınları, Sayı: 41, Ankara, 2024, ss. 736-737.

²⁴⁴ Smith, ss. 33-34.

öğrencilerin eğitimlerini, alfabe ile başlayıp “psalter”²⁴⁵’le tamamladıkları aktarılmaktadır.²⁴⁶

Bahsedilen İzmir Rum okullarının yeniden inşa, tadilat, öğretmen masrafları ve öğrencilerin kaldıkları odaların yetersizliği gibi konularda talepleri arşiv belgelerinde yer almaktadır. Bergama meclis-i azası ve Rum milletinden olan İsbero’ndan gelen dilekçede, Hristiyan mahallesine akan su yolunun tamirinde kullanılmak ve Rum milleti sıbyan mektebi hocalarına verilmek üzere her sene 20-25 bin kuruşun gerektiği ifade edilmiş; ancak bu gideri yalan sözlerle engellemek isteyenlerin olduğu ve bu kişilerin cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir.²⁴⁷ Yine Menemen’de kilise bitişiğinde bulunan kız ve erkek Rum çocuklarının mektebi olarak kullanılan papaz odalarının yetersiz olmasından dolayı belirtilen yere erkek Rum çocuklarına mahsus bir mektep yapımına izin verildiği ve inşaatın bitiminde bu okulun ruhsata bağlanacağı bildirilmiştir.²⁴⁸

Ayrıca Rum milletinden bazı hayırseverlerin sahibi oldukları arazilerini, üzerine mektep inşası şartıyla bağışladıkları da görülmektedir. Tabiki bunda devletin izninin yanında yapılacak olan yapının fiziksel özelliklerinin de şarta bağlandığı görülmektedir. Seferihisar Kasabası’nda Hristiyan mahallesinde tüccar olan Mihailo Dülgeridi tarafından terk edilip, bağışlanmış olan arsa üzerine uzunluğu 42, genişliği 26 ve yerden yüksekliği 1,5 arşın olacak şekilde tahta ve kerpiçten yapılması şartıyla Rum çocuklarına mektep inşa edilebileceği ve bu inşaat için gerekli olan 350 Osmanlı lirasının mahalleden altı kişi tarafından karşılanacağı belirtilmiştir.²⁴⁹ Yine, Ödemiş Kasabası’nda bulunan Rum erkek mektebinin harap olması nedeniyle yıkılarak yerine uzunluğu 26, genişliği 22 ve yüksekliği 16 arşın olarak, 47 pencereyi içine alacak şekilde iki katlı olarak ve yarısı kargirden olmak şartıyla tekrar inşasına izin verildiği, inşaat giderleri olan 200 liranın kilise sandığından karşılanarak mektebin inşaat bitiminde ruhsata bağlanmasının mahalli vilayet ve maarif müdüriyetine bildirildiği belirtilmektedir.²⁵⁰

²⁴⁵ Mezburlar Kitabı, Zebur.

²⁴⁶ Danacıoğlu, s. 273.

²⁴⁷ BOA, A.}MKT.DV., 214/50.

²⁴⁸ BOA, MF.MKT., 491/29.

²⁴⁹ BOA, MF.MKT., 508/33.

²⁵⁰ BOA, MF.MKT., 678/38.

Bu tip bağışlar yapan Rum cemaat üyelerinin, bu davranışından ötürü devlet tarafından taltif edildiğini gösteren belgelere de rastlanmıştır. Çeşme’de bulunan İslam ve Hristiyan ilkokulunun giderleri için yapılacak olan 17 dükkânı bulunan çarşının inşaatında harcanmak üzere 300 Osmanlı lirası bağışlayan Çeşme Kazası Rum cemaatinden Yorgaki Hacı Yamandi’nin bu hizmetlerine karşılık “beşinci rütbeden Mecidi Nişan-i Zîşani” ile ödüllendirildiği bildirilmiştir.²⁵¹

İzmir Sancağı eğitim hayatında tercüme eserler de önemli yer tutmaktadır. Buna örnek verirsek, Bergama Kazası Sandık Emni Hasan Sabri Efendi ile Rum Mektebi Türkçe ve Rumca muallimi Daniel Pikramano’nun birlikte tercüme ettikleri “Arı Kovanı” adlı risalenin birinci bölümünün basılmasına ruhsat verildiği ve bu ruhsatnameye pul yapıştırılması gerektiği bildirilmiştir.²⁵²

Bunların yanında İzmir Sancağı eğitim faaliyetleri arasında cemiyetlerin de önemli rolü vardır. *Anagnostirion* (Αναγνωστήριον Η Σμύρνης/Anagnostirion i Smyrni) 1870’te kurulmuştur. Bu isim Türkçeye *İzmir Mütalaahanesi* veya *İzmir Kültür Merkezi* olarak tercüme edilebilir. Cemiyetin amacı, “*üyelerinin ahlaki ve fikri gelişimini sağlayarak, edebi ve bilimsel birçok konuda yayın yapmak, bir kütüphane oluşturmak ve İzmir haricindeki Rum eğitim ve edebiyat cemiyetleriyle iş birliği yapmak*” tı. Fahri üyeleri arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun üst düzey idarecileri ile konsoloslarının da yer aldığı cemiyet, daha geniş kitlelere ulaşabilmek için bir dergi çıkarmış ve büyük bir kütüphane oluşturmuştur. Bunun yanında, Rum halkına yönelik konferanslar da düzenlemiştir. Bu şekilde İzmir Rumları arasında kültürel bir farkındalık yaratan *Anagnostirion*, 1872’de isim değişikliği yapmış ve *Omiros Maarifperver Cemiyeti* (Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Όμηρος /Filekpaideftikos Syllogos Omiros) adını almıştır. *Omiros Cemiyeti* bir arkeoloji müzesi oluşturmak, halkın yararına dersler organize etmek, çağdaş öğretim yöntemleriyle eğitim veren bir Rum okulu kurmak, bölgedeki Rum okulları hakkında bilgi toplayarak yardıma ihtiyacı olan okulları çeşitli yönlerden desteklemek ve *Omiros* isminde bir edebiyat-kültür dergisi (derginin kapak fotoğrafı için bkz: EK-7) çıkarmak gibi birçok kültürel faaliyette bulunmuştur.²⁵³ *Omiros Dergisi*

²⁵¹ BOA, DH.MKT., 2592/51.

²⁵² BOA, MF.MKT., 302/13.

²⁵³ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, “Osmanlı Rumlarında Cemiyetleşme Olgusu ve Rum Kültür Cemiyetleri: İzmir Örneği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/39, 2019 Güz, ss. 417-418. Detaylı

(Ομηρος), her ay ortalama 60-70 sayfalık fasiküller halinde yayımlanmış ve her 12 sayının ardından bir cild oluşmuştur. İlk cild, İzmir’de P. Markopulu Matbaası’nda 1873’te basılmış, ilerleyen zamanlarda ise diğer tüm ciltler, Basın Matbaası’ndan çıkmıştır. Dergide, daha çok tarihi konulara yer verilmiş, bunun yanında yine derneğin çalışma amacı ve eğitimle ilgili konulardan da bahsedilmiştir. Coğrafya, şiir, dini konular, edebiyat, sosyal bilimler, arkeoloji ve güncel siyaset gibi meseleler de derginin sayılarında yer almıştır. Her sayıda ortalama 8-10 yazıya yer verilmiştir.²⁵⁴

Ekonomik zorluklar nedeniyle bu cemiyet, 1879’da *Omiros Kulübü* ismiyle tekrar örgütlenmiş ve eğitimle alakalı faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak ekonomik sıkıntıları aşamarak 1881’de çalışmalarını bitirerek kütüphanesini *Evangeliki Okulu*’na bağışlamıştır. Uzun yıllar boyunca İzmir’deki kültürel dernekler arasında saygın bir konumda yer alan *Omiros Maarifperver Cemiyeti*, yerel Rum topluluğunun kültürel gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu bağlamda, *Küçük Asya Yunan Dilini Yayma Cemiyeti* (Εταιρία προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων εν Μικρά Ασία/Eteria pros Diadosin ton Ellinikon Grammaton en Mikra Asia) de benzer amaçları takip eden kuruluşlardan biri olarak öne çıkmıştır. 1879’da kurulan bu dernek, Türkçe konuşan Rum topluluklarına Yunanca eğitimini yaygınlaştırmak için kapsamlı faaliyetler yürütmüştür. Özellikle Batı Anadolu’nun iç bölgelerinde Rum çocukları için anaokulları ve kız öğrenci okulları açan bu dernek, bu kurumlarda eğitim dilinin Yunanca olması sayesinde Hellenizm kültürünün Türkçe konuşan Rumlar arasında hızla yayılmasını sağlamıştır. *Küçük Asya Yunan Dilini Yayma Cemiyeti* ile yaklaşık aynı dönemde kurulan bir diğer eğitim kuruluşu ise *İzmir Maarifperver Cemiyeti* (Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Σμύρνης/Filekpaideftiki Eteria Smyrnis) olmuştur. 1881’den itibaren faaliyetlerine başlayan bu cemiyet, Atina’daki *Maarifperver Cemiyet* ve *Anatoli Cemiyeti* ile yakın ilişkiler kurarak, özellikle Anadolu’daki Protestan ve Katolik misyoner faaliyetlerinin

bilgi için bkz: Haris Eksertzoglou, **Osmanlı’da Cemiyetler ve Rum Cemaati, Dersaadet Rum Cemiyeti Edebiyesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

²⁵⁴ Melih Akdeniz, “Bir Rum Eğitimcinin Gözünden 19. Yüzyıl Sonlarında Manisa ve Civar Köylerinde Nüfus ve Eğitim”, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 3, Eylül 2018, s. 466.

Ortodoks inancına yönelik tehditlerine karşı kültürel Hellenizm'i güçlendirme amacı gütmüştür.²⁵⁵

Rumlar arasında cemiyetleşmenin hızlanmasına ve Hellenizm'in yayılmasına aracılık eden Atina merkezli bir oluşum da, yukarıda söz edilenlere göre daha geç bir dönemde kurulan, ancak özellikle Anadolu Rumları üzerinde önemli bir etkiye sahip olan *Küçük Asyalıların Anadolu Cemiyeti* (Σύλλογος των Μικρασιατών "Η Ανατολή"/Syllogos ton Mikrasiaton "İ Anatoli")'dir. Kurucuları arasında *Margaritis Evangelidis* ve *Pavlos Karolidis* gibi Anadolu kökenli Rum aydınlarının yer aldığı cemiyet, öncelikli olarak Anadolu ve Ege adalarındaki Rumların eğitsel ve dinsel ihtiyaçlarının karşılanması suretiyle Anadolu'da Hellenizm ideolojisinin yerleşmesine ve gelişmesine katkı sunmayı amaçlamıştır. Nitekim cemiyet, 1892 tarihli nizamnamesinde amacını, Anadolu Rumlarının birleşmesi, Anadolu ile ilgili çalışmalar yaparak buradaki Rumların ihtiyaçlarına çözüm üretilmesi, kaynaklar izin verdiği ölçüde okumayı yaygınlaştırmak, kütüphaneler ve okuma salonları kurmak ve cemiyetin bilimsel amacına hizmet eden bir dergi yayınlamak suretiyle cemiyet üyelerinin fikri ve ahlaki gelişiminin sağlanması ve yoksul Anadolu Rumlarına yardım edilmesi şeklinde sıralamıştır.²⁵⁶

3.2.1.4. İzmir'de Demografik Dönüşüm: Mekânsal Bir Değerlendirme

Batı Anadolu bölgesinde, özellikle kıyı şeridi boyunca yerleşmiş olan Ortodoks Rum nüfusun dağılımı, iç kesimlere doğru gidildikçe azalmaktaydı. Osmanlı dönemi kayıtlarına göre, 19. yüzyıldan önce bu bölgelerdeki Rum nüfusu oldukça sınırlıydı. Ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren, Anadolu kıyılarına yoğun bir Rum göçü yaşanmış ve bu durum nüfus artışına neden olmuştur.

İzmir, bölgenin en önemli ticaret ve kültür merkezi olarak öne çıkmaktaydı ve bu nedenle Rum nüfusun en yoğun olduğu yer burası olmuştur. Yine İzmir ve çevresindeki Hacılar, Kokluca, Seydiköy, Narlıköy gibi Rum nüfusun yoğun olduğu yerleşimlerin isimlerinin Türkçe olması da bu topluluğun bölgeye sonradan geldiğini göstermektedir.

²⁵⁵ Kılıçoğlu Cihangir, "Osmanlı Rumlarında Cemiyetleşme Olgusu ve Rum Kültür Cemiyetleri: İzmir Örneği", ss. 418-419.

²⁵⁶ Kılıçoğlu Cihangir, "Osmanlı Rumlarında Cemiyetleşme Olgusu ve Rum Kültür Cemiyetleri: İzmir Örneği", ss. 410-411. Anatoli Cemiyeti'nin kuruluşu ve faaliyetleri için bkz: Nikos E. Milioris, "O Syllogos ton Mikrasiation i Anatoli", *Mikrasiatika Hronika*, IB' (12), 1965, ss. 337-367.

Batı Anadolu kıyı kesiminde yaşayan Rumların büyük çoğunluğu, Ege adalarının Yunan lehçelerini konuşmaktaydı. Bu durum, bölgedeki Rum nüfusunun kökenlerinin büyük ölçüde Ege adalarından geldiğini işaret etmektedir.²⁵⁷

Ege Adaları'ndan Batı Anadolu bölgesine, özellikle İzmir ve çevresine doğru yaşanan bu yoğun Rum göçü neticesinde İzmir ve yakın çevresinde, yeni yerleşim alanları kurulmuştur. Bu yeni yerleşim yerlerinden biri de Mersinli'dir. Batı Anadolu'ya gelen Rumlar, burada geçici veya kalıcı olarak çalışmış, evlenmiş ve yerleşik hayata geçmişlerdir. Ancak, bu Rum nüfusunun etkisi iç kesimlere gidildikçe azalmıştır. Örneğin Aydın şehri, nüfusu ve görünümü ile tipik bir Türk şehri olarak kalmayı başarmıştır. Dolayısıyla kıyı şeridindeki Rum nüfusun etkisi iç bölgelerde hissedilmemiştir denilebilir.²⁵⁸

Daha önce de belirtildiği üzere, 19. yüzyıl başlarından 1860'lara kadar geçen sürede İzmir nüfusunun artık belirli bir düzeye eriştiği gözlenebilir. Aslında adı geçen dönem içinde İzmir'in nüfusuna ait yabancı gezginlerin vermiş oldukları rakamların çok doğru ve sağlıklı olduğu söylenemez. Konsolosluk kayıtları ile yabancı seyyahların gözlemlerine dayanarak ortaya konulan nüfus tahminlerinin de yine bu dönem için farklılık gösterdiği bilinmektedir. Aslında İzmir'de, yüzyıl başlarından ortalarına kadar nüfusun 100-110 bin den 130 bin dolaylarına çıktığı görülmektedir. Kuşkusuz bu, epey az bir artışı ifade etmektedir. Bunun en önemli sebebi, 1821 Yunan Bağımsızlık Savaşı döneminde Rum asıllı nüfusun İzmir'den ayrılması olarak gösterilebilir.²⁵⁹

19. yüzyılın başından 1860'a kadar geçen dönemde Rumlara ait nüfus tahminleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Yıl	Yazar Adı	Türk Nüfus	Rum Nüfus	Toplam Nüfus
1800	Kiepert	62-66.000	24.000	110.000
1811	Kiepert	60.000	25.000	105.000
1812	De Beaufour	-	30.000	106.000
1812	Tancoigne	60.000	25.000	106.000
1816	Turner	50-60.000	30.000	98-109.000

²⁵⁷ Sepetcioğlu, "XIX. Yüzyıl'da İzmir Kentinin Nüfus Bileşenleri: Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler", ss.133-134.

²⁵⁸ Tuncay Ercan Sepetcioğlu, "XIX. Yüzyıl'da İzmir'e Göçler: Mora İsyanından Balkan Savaşlarına", **İzmir Kent Ansiklopedisi**, Tarih 1, Birinci Cilt, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2013, ss.122-123.

²⁵⁹ Beyru, "19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sosyal Yaşam", s. 49.

1817	Icomomos	-	60.000	150.000
1819	Jowett	60.000	40.000	120.000
1826	Hartley	45.000	15.000	77.000
1828	Montemont	60.000	40.000	120.000
1837	Texier	70.000	30.000	130.000
1837	Journal de Smyrne	78-96.000	30-40.000	120-150.000
1838	Elliott	-	30.000	120-150.000
1840	Illust. London News	80.000	40.000	150.000
1844	Quetin	80.000	40.000	150.000
1850	Illust. London News	85.000	60.000	180.000
1851	Brewer	50.000	-	120-150.000
1853	Storari	40.000	90.000	150.000
1854	Guinaumont	80.000	-	150.000
1854	Shepherd	42.000	46.500	123.787
1856	Rolleston	45.000	50.000	132.000
1857	Petermann	45.000	55.000	130.000
1860	Impartial	58.000	48.000	130.000
1860	Blunt	41.000	75.000	156.700

Tablo 3: 19. yüzyıl başından 1860'lara kadar İzmir'de Rum nüfus dağılımı²⁶⁰

Tablodan da görüldüğü üzere Rum nüfus, Türk nüfusun neredeyse iki katına yaklaşmıştır. Bunda, yabancıların Rumları olduğundan daha fazla gösterme çabasının olduğu kuşkusuzdur. Ayrıca bu durum, 1821'deki isyanın başlamasından sonra İzmir'deki Rumların katledildikleri ile ilgili yabancı basının haberlerinin de ne kadar dayanaksız olduğunun bir göstergesidir. Bunun yanında, Türk nüfusunun giderek azalmasının en önemli nedeni savaşlardır. Osmanlı'da ülkeyi koruma görevi Türklerde olduğundan uzun süren savaşlar, iklim koşulları ve yetersiz beslenme vs. nedenlerden ötürü çok azı memleketlerine geri dönmüştür. Dönenler ise ekonomik yetersizlikleri nedeniyle özellikle Rumlardan faizle borç para almışlar, ancak bu borçlarını ödeyemeyenler de evlerini ve tarlalarını satarak kentten ayrılmışlardır. Yine İzmir'in Türk nüfusunun gitgide azalmasının diğer bir nedeni ise salgın hastalıklardır. Bununla ilgili yabancı seyyahların ifadeleri önemlidir. Veba ve kolera başta olmak üzere Türklerin

²⁶⁰ Beyru, "19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sosyal Yaşam", s. 50.

salgın hastalıklara yakalanma ve ölüm oranının oldukça yüksek olduğu söylenmektedir. Bunların yanında Türklerde nüfusun artmamasının bir başka nedeni olarak da “çocuk düşürme” uygulamasının yaygınlaşması gösterilmektedir. Rolleston’un ifadesi şöyledir:

“...Son sayım yapıldığında (1849) İzmir’deki Türklerin sayısını 45.000 olarak saptanmış bulunmaktaydı. Ancak bir yandan yoksulluk, bir yandan da çeşitli savaflara katılma ve askerlik görevleri, Türklerin fakir sınıflarının nüfus artışını kontrol altına almıştır. Varlıklı sınıflarda ise, çocuk düşürme uygulaması nedeniyle nüfus zaten artacağına azalmaktadır. Aynı eğilim, yoksul sınıflarda da yaygınlaşmaktadır...”²⁶¹

1860 yılından 20. yüzyıl başına kadar geçen sürede İzmir kent nüfusunda meydana gelen değişimler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Yıl	Yazar Adı	Türk Nüfus	Rum Nüfus	Toplam Nüfus
1860	Dr. Moritz, Busch Rod’s Illusttrirte Reise Bibliothek	60.000	50.000	140.000
1861	L’Impartial	42.000	28.000	123.000
1868	Slaars	40.000	75.000	187.000
1870	Cumberbatch	43.000	56.000	160.000
1872	De Scherzer	45.000	75.000	155.000
1875	C. Dudley Warner	80.000	90.000	200.000
1878	John Murray	80.000	90.000	208.000
1884	Elisee Reclus	40.000	90.000 Osm. Uyraklu 30.000 Yunan Uyraklu	192.000
1885	Demetrius Georgiades	50.000	100.000	187.000
1886	A. Chavet	-	80.000	220.000
1889	Aydın Salnamesi	79.288	53.086	207.548
1890	Holen (İng. Kons.)	52.000	62.000 Osm. Uyraklu 45.000 Yunan Uyraklu	210.850
1894	Vital Cuinet	96.250	57.000	229.615
1895	Henry Avelot	89.000	52.000	200.000
1900	Paul Lindau	89.000	52.000 Osm. Uyraklu 25.000 Yunan Uyraklu	-
1902	Paul Lindenberg	52.000	108.000	200.000+

Tablo 4: 1860-1902 yılları arasında İzmir’de Rum nüfus dağılımı²⁶²

Tabloya göre, bu dönemle ilgili yapılan tahminlerin de birbirini pek fazla tutmadığı görülecektir. Özellikle Türk nüfusu açısından büyük farklılıklar bulunmaktadır.

²⁶¹ Beyru, “19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sosyal Yaşam”, ss. 49-51.

²⁶² Beyru, “19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sosyal Yaşam”, s. 53.

Bu tahminler arasında en gerçekçi rakam Vital Cuinet'in vermiş olduğu rakamdır. Vital Cuinet, 1894'te kentte 96.250 Türk'ün varlığından söz eder. 1891 Aydın Vilayet Salnamesi'nde ise bu rakam 80 bin'dir. Diğer gezginlerin vermiş olduğu rakamlarda Rumların kent içinde çoğunlukta oldukları kanısı yaratılmaya çalışılmıştır.

3.2.1.5. Düzeni Bozanlardan: Katırcı Yani (Yanni) nam-ı diğer Postacı John

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, büyük kısmı adalı Rumlardan meydana gelen çeteler, Sakız ve Sisam adaları arasındaki deniz yolunda Türk kayıkları ile sahil kasabalarına mütemadiyen saldırılar düzenlemiştir. Onlar cinayet, posta/kervan soygunu, hırsızlık ve insan kaçırma gibi yasadışı eylemler gerçekleştirmişlerdir.²⁶³

Nitekim 1850'li yılların başlarında Aydın Vilayeti'nde yaptığı eylemlerle dikkati çeken Rum eşkıya, Katırcı Yani (Yanni) dir. O, çiftçi ve tüccarları dağa kaldırarak yüksek değerde fidye almış, posta baskınları düzenlemiş ve kervanlara saldırmıştır. Devlet, bu şakiyi ve onun çetesini etkisiz hale getirebilmek için, başta takip ve af olmak üzere birçok çare denemiştir. Uzun zaman sonra ise bu amacında başarılı olmuştur. 1853'te teslim olan Katırcı Yani, İzmir'de yapılan sorgulamaları esnasında İzmir ve çevresindeki bazı İngiliz tacirlerin kendisine destek olduklarını, hatta onların İzmir ve Buca'daki evlerinde konuk olarak kaldığını anlatmış, fakat bu kişilerin adlarını vermemiştir. Bu arada Katırcı Yani'nin yakalandığını öğrenen birçok yabancıyla birlikte İzmir'de bulunan diğer yabancı ülkelere ait konsolosların tercümanları, vilayet binasına giderek bu eşkıyayı ziyaret etmiştir.²⁶⁴

Bu eşkıya saldırıları ile ilgili Karaburun Kazası hâkiminin ilamına göre, İstanbul'dan gelen bir geminin Çeşme çevresinde asi Rum gemilerinin tecavüzüne uğradığı ve o civarda bir ada olan Karaada'ya iltica eden 100 adet hacıdan sağ olarak 11'inin kurtarılabildiği, onların da 7 adet gümüş silahı ve akçeleri gasb edilip, öldürüldükleri belirtilmektedir.²⁶⁵ Yine Çeşme sahilinde yer alan ve kasabaya 4 saat mesafede olan Karaköy Nahiyesi'nde kâin 4 binden fazla Rum, gece saat 7 sıralarında köye dönerek halka saldırmıştır. Tüfek seslerini duyan askerler derhal bunlara karşılık

²⁶³ Mehmet Başaran ve Ali Özçelik, "Ege Adaları Menşeli Rum Çetelerin Batı Anadolu'daki Eşkîyalık ve Kaçakçılık Faaliyetleri", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, İzmir, 2019, ss. 79-105.

²⁶⁴ Başaran ve Özçelik, ss. 84-85.

²⁶⁵ BOA, HAT., 1339/52379.

vermiş, Çeşme Voyvodası Mir Ali ise Alaçatı Voyvodası Hasanoğlu'yla birlikte bir miktar askeri de yanlarına alıp adı geçen nahiyeye gelerek cesaretle muharebe etmiş, sonuçta 3 şehid ve 7 yaralı vermelerine rağmen Rumları perişan ederek ve onları firara mecbur ettikleri bildirilmiştir.²⁶⁶

Ayrıca Kocatepe, Çandarlı ve Kuzuklu sahillerinde dolaşan asi Rum gemilerinin saldırgan faaliyetlerine karşı, Eski Foça karşısındaki Orak Adası'nda sıkıştırılan 5 adet keferenin birkaç sandal ve 3 adet topun sayesinde öldürüldüğü ve başlarının kesilerek gönderildiği belgelerde ifade edilmektedir²⁶⁷.

Yine Manastır Valiliği'nin telgrafında, Ahalisi Bulgar olan Urla Karyesi'ne sayısı 40-50 civarında olup, yüz ve elbiseleri siyah olan bir Rum çetesinin İstivliyan ve Naydovli isimli iki kişiyi katlettikleri ve 50 yaşlarındaki Canska Kulayı isimli köylüyü de yanlarında götürdüklerinden bunların takiplerinin yapılması istenmiştir.²⁶⁸ Rumların bu saldırılarına karşı konulabilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasının da zaruri olduğu belirtilmiştir.

Kuşadası Muhafızı Reşid Mustafa Paşa'nın tahriratında, gâvurların istedikleri yerleri basarak zarar verdiklerini, bunlara karşı koyabilmek için istenilen 1000 nefer askerin halen gelmediği ve bu gecikmenin nedeninin anlaşılamadığı belirtilmiştir. Bu sırada, Sisam Adası'nın Ahurlu Limanı'ndan hareket eden Preme ve Trate kayıkları ile Bırık ve Martiko isimli gemilerin Çeşme'ye gelmeye cesaret edemeyip, Kuşadası'na kara yolu ile 10 saat mesafede olan Gümüldür isimli karyeye baskın yaptıkları ve orada bulunan halkın 20-30'unun bir kısmının öldürüldüğü, bir kısmının ise esir edildiği bildirilmiştir. Asker desteğinin gelmesiyle birlikte, baskını yapan 30 civarında Rum şakinin katledildiği ifade edilmiştir. Bu olayın ardından, Rumların saldırılarına engel olabilmek için Kuşadası'nın uygun mahallelerinden toplanacak 1.500 nefer asker ile Gümüldür'ün savunulması gerektiği belirtilmiştir.²⁶⁹ Yine Kuşadası'na oldukça yakın olan Sisam Adası'nda 20-30 bin silahlı gâvurun bulunduğu ve bu sahilin korunması için askere ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Bu nedenle Seferihisar'a yakın olan

²⁶⁶ BOA, HAT., 926/40244.

²⁶⁷ BOA, HAT., 872/38758.

²⁶⁸ BOA, TFR.I.MN., 36/3556.

²⁶⁹ BOA, HAT., 840/37.

Gümüldür'den Menteşe Sancağı hududuna kadar asker verilmesi gerektiği ve bunların ulufelerinin karşılanması için de paraya ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir.²⁷⁰

Ödemiş, Tire ve Bayındır kaymakamlarına yazılan emir suretine göre ise Rum eşkıyasından Kaptan Dimitri ile onun yanında yer alan dokuz nefer eşkıyanın Tire, Ödemiş ve Bayındır kazalarında eşkıyalık faaliyetlerinde bulunacağı anlaşıldığından, bu tehlikenin halli için gereğinin yapılması istenmiştir.²⁷¹

Tüm bu eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle asayiş bozan ve bu nedenle yakalanıp idam edilen ya da bir yolunu bulup firar eden Rumların malları için gerekli tespitler yapılmıştır. Örneğin Sakız Adası ve Çeşme Kasabası'nda eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle firar eden ya da idam edilen Rumların, emval ve sairlerinin tayin olunan muharrirler tarafından miriden zaptı için defterlere yazılmakta olduğu bildirilmiştir.²⁷²

3.2.2. Saruhan Sancağında Rumlar

Batı Anadolu'nun Ege Bölgesi'nde yer alan Manisa kenti, Manisa Dağı'nın kuzey eteğinde, eski kalenin bulunduğu alanda kurulmuştur. Zamanla özellikle Türk hâkimiyeti döneminde, nüfus artışı ve bu artışın doğal bir sonucu olarak dini ve sosyal müesseselerin oluşumuyla, ova yönünde genişlemiştir. Bizans döneminde kale surları içine kalan kent, Saruhanlılar döneminde gelişmiş, iç ve dış surların çevresinde yer alan mahallelere Osmanlı egemenliği döneminde yenileri eklenerek genişlemiştir. Bunların çoğu bir mescid etrafında meydana gelmiş ve doğrudan doğruya mescid veya caminin ismini almıştır.²⁷³ Faroqhi, şehir ve kasaba birlikteliklerinin nehir vadileri boylarında kurulduklarını, batıda şehir yerleşimlerinin Büyük ve Küçük Menderes Nehirleri ve Gediz Çayı olmak üzere, Ege Denizi'ne ulaşan üç nehir yatağını izledikleri ve Manisa'nın da bu şehirlerden birisi olduğunu söylemektedir.²⁷⁴

²⁷⁰ BOA, HAT., 876/38802.

²⁷¹ BO, Y..EE., 40/100.

²⁷² BOA, C..ML., 212/8734.

²⁷³ Feridun M. Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, TTK Yayınları, Ankara, 1989, ss. 42-51.

²⁷⁴ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 24.

3.2.2.1. Manisa Rumlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Belleği: Meslekler, Ticaret ve Toplumsal Yapı

Manisa şehrinin sosyal ve ekonomik yapısını belirlemede temel kaynaklardan birisi olan Temettuat Defterlerinin sayısı on dördtür. Bu defterler Manisa'nın otuz sekiz mahallesini kapsamakta ve bunların tamamı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır.

Bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Manisa mahallelerinde de aynı dini ve etnik kimliği olanlar ve aynı mesleği yapanlar, sıklıkla birlikte ikamet ederlerdi. Fakat bu gruplar, öteki topluluklardan dışa kapalı bir birim oluşturmazlardı.²⁷⁵ Osmanlı yerelinde Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri birbirlerinden ayrılmıştır. Bu durum, dindaş olanların birlikte olma ve birbirleriyle dayanışma gereğinden kaynaklanmaktaydı. Müslümanlarla gayrimüslimler genelde ayrı mahallelerde ikamet ediyorlardı. Ancak az da olsa bir arada oturdukları mahalleler de mevcuttu. Dilşikar ve Alaybey mahalleleri buna örnektir. Bu yerleşkelerde oturanların çoğunun geçim kaynağı tarımdı. Tarım iş kolunu meslek seçmiş olan gayrimüslimler, dinsel ortaklıktan çok meslek ortaklığı nedeniyle buralarda bulunmuşlardır.²⁷⁶

19. yüzyılda Manisa'da Rumların oturdukları mahalleler şunlardır: Nişancıpaşa, Bektaş-sagır, Bektaş-ı Kebir, Danişmend, Halil, Sultan, Deveciyan, Hacı Yahya, Attar Hoca, Bölice-i Cedid, Gürhane, İlyas-ı Kebir, Hüsrev Ağa, Karahisar, Bölice-i Atik, Yarhasanlar, İbrahim Çelebi, Alaybey ve Hidayet Ağa mahalleleri.²⁷⁷

Varlıklı Rumların ikamet ettikleri evler çoğunlukla istasyon çevresindedir ve Rum mahallerinde açılan geniş ve düzenli caddelerle Manisa, bayındır bir kent görüntüsü sergilemektedir.²⁷⁸

Manisa merkezinde yerleşik olan dört millet mevcuttur. Bunlar Rumlar, Türkler, Yahudiler ve Ermenilerdir. Nüfusun baş unsuru Türkler'dir. Bu dönemde Manisa çarşısında genelde her meslekte Türkler yer almakla birlikte en fazla şekercilik,

²⁷⁵ Emecen, s. 47.

²⁷⁶ Ayşen Koç, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Saruhan Sancağında Gayrimüslimler**, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2006, s. 24.

²⁷⁷ Hilal Ortaç, **Tanzimat'tan I. Meşrutiyete Manisa (İdari, Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapı)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1996, ss. 32-34.

²⁷⁸ Cevat Sami ve Hüseyin Hüsnü, **İzmir 1905**, haz. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir, 2002, s. 71.

dokumacılık, saraçlık, demircilik, kunduracılık, berberlik, yorgancılık ve nalbantlık alanlarında faaliyet göstermektedirler. Bunların yanında içlerinde az da olsa bakkal ve tüccar gibi meslek erbabları da bulunmaktadır. Yine Türklerin içinde, sayıları çok olmasa da Rumca bilip konuşanlara da rastlanmaktaydı.²⁷⁹

Manisa'da yaşayan Rum nüfusun günlük hayatını değerlendirecek olursak; çarşıda Rumları neredeyse tüm meslek gruplarında görebiliriz. Bakkallık, tütün satışı, alkollü içki satışı, terzilik, şekercilik, kunduracılık, inşaat ustalığı, marangozluk, fırıncılık ve taş ustalığı gibi sektörlerde Manisa Rumları etkin durumdadır.²⁸⁰ 1891'de Manisa şehrinde 98 kahvehane, 2 hotel, 19 han, 13 lokanta, 17 meyhane, 57 fırın, 1.710 dükkân, 135 mağaza, 10 hamam, 4 gazino ve 1 lonca bulunmaktaydı.²⁸¹

Rumların çoğunlukla tarım sektöründe çalıştıklarını daha önce belirtmiştik. Onlar rençper (özellikle duhan rençperi²⁸²) olarak faaliyet gösteriyorlardı. Bununla birlikte çoban, hizmetkâr ve sığırtmaç gibi tarım işçiliği de yapmaktaydılar. Ticaretle meşgul olan Rumlar da mevcuttu. Yine bira yapımıyla alakalı olarak dülger ve dülger çıraklığı da onların meslekleri arasındadır. Ayrıca Rumlar, genellikle un ve unlu mamul üretimi ile ilgilenmişlerdir. Değirmenlerin neredeyse hepsi Rumlara aittir. Bunların yanında, börekçilik de başka bir çalışma alanıdır. Ayrıca ticaret alanında bakkallık, kerestecilik, yağcılık, aşçı, doğramacı, duhancılık, kalaycı, tellal, baytar, duhan kıyıcısı, abacı, eskici, tüfekçi, kınnapçı²⁸³, çuhacı²⁸⁴, sebzeçi ve manifaturacı ile hizmet sektöründe meyhanecilik gibi meslekleri de yapmaktaydılar²⁸⁵.

Kültürel alanda da etkin olan Manisa Rumları, çeşitli dergiler ve gazetelere abone olmuşlardır. Özellikle 1821 isyanını izleyen yıllarda Batı Anadolu'da yaşayan Rum nüfusun eğitim durumunu yükseltmek amacıyla okullar açılmıştır. Bu Rum okullarının finansmanını miraslar, gönüllülerin yapmış olduğu bağışlar ve bazı okullarda eğitim ücreti adıyla alınan paralar yapmaktaydı.²⁸⁶

²⁷⁹ Akdeniz, s. 472.

²⁸⁰ Akdeniz, s. 473.

²⁸¹ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H.1307-M.1891/1892, ss. 443-450.

²⁸² Tütün işçisi.

²⁸³ İnce sicim yapan.

²⁸⁴ Yün kumaş satıcısı.

²⁸⁵ Ortaç, ss. 33-36.

²⁸⁶ Sadiye Tutsak, **İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 48.

Mali alanda Rumlardan alınan vergilerle ilgili bazı dönemler tartışmalar çıkmış, onlardan fazla vergi alındığı ile alakalı belgelere rastlanmıştır. Mesela, Saruhan Sancağı'na tabi Akhisar Kazası'nın toplam nüfusu 1690 ve senelik vergisi 317 bin 512,5 kuruştan ibaret ise de Rum nüfusun durumuna ve maddi gücüne göre vergi alınmadığı şikâyeti üzerine bu topluluktan fazla vergi alınmaması istenmiştir.²⁸⁷

Bunların yanında Rum memurlardan bazılarının görev yaptıkları bölgelerdeki ahalinin güvenini kazandıkları da görülmüştür. Bu Rum memurların bazıları, bunun karşılığını da idari anlamda almıştır. Manisa Sancağı Rum cemaati Bedelat-ı Askeriyye (Bedelli Askerlik) tahsildarlığı görevini 25 senedir yürüten Kostantin Kapsahili'nin bu görevinden el çektilerilerek hükümet-i mahalliyece alınmasının ardından önceki görevi sırasında cemaatin güvenine layık olduğu ve bu nedenle eski görevine iadesi Manisa Heyet-i İhtiyarisi tarafından istenmiştir.²⁸⁸

3.2.2.2. Saruhan Sancağı'nda İbadet ve Ritüeller

Saruhan Sancağı'nda da tıpkı Aydın Vilayeti'nin diğer sancaklarında olduğu gibi, Rum cemaate ait kiliselerin yeniden inşaları veya birçok doğal nedenden kaynaklı yapısal bozulmaları nedeniyle tamirat gerektirmeleri konularındaki talepleri arşiv belgelerinde görülmektedir. Örneğin, Manisa'da Palamut Nahiyesi'ne tabi Baba Karyesi'ndeki Rum kilisesinin tavanının harap olması nedeniyle ayin yapılamadığı ve bu nedenle tamirine müsaade olunması istenmiştir.²⁸⁹ Yine, Akhisar'da Rum milletine mahsus Ayoç Nikola ve Geyre Kazası'na tabi Saraçlı Lasto Karyesi'ndeki Aya Yorgi ve Çamardı Kazası'na tabi Vilmason Karyesi'ndeki Aya Vilasyus kiliselerinin harap durumlarından dolayı tamirlerinin yapılmaları için istekde bulunulmuştur.²⁹⁰

Yine bazı kiliseler de insanların kullanımına uygun olmadığı için farklı yerlere taşınmıştır. Ancak bu sefer de yeni taşınan bu ibadetgâhın çevresindeki alanların amaçları dışında kullanıldığı ile ilgili şikâyetler neticesinde devlet, tahkikat yaptırmış ve neticesini de bildirmiştir. Buna göre, “Alaşehir Kazası Hara Karyesi'ndeki Rum milletinin ibadetgâhı eskiden beri han içinde olup, kadınların geliş ve dönüşünde zorluk

²⁸⁷ BOA, HR.MKT., 210/30.

²⁸⁸ BOA, DH.MKT., 619/48.

²⁸⁹ BOA, C.ADL., 24/1456.

²⁹⁰ BOA, C..ADL., 17/1025.

görüldüğünden başka uygun bir yerde kilise bina olunmuş ise de han sahibi olan Tavaslıoğlu İbrahim'in ibadethane ile buna bağlı iki bab odanın zorla zapt olunduğu iddiasında bulunması sonucunda ilgili tahkikat için Meclis-i Liva Azasından Mehmet Efendi'nin kasaba-yı mezkûra gönderildiği, yapılan tahkikat neticesinde han-ı mezkûrun yukarı katında bir odası kilise ve bitişiğinde iki odanın birisi papaz odası, diğerinin ise Hristiyan çocuklar için mektep olarak kullanılmakta olduğu anlaşılmıştır” denilmiştir.²⁹¹

Bunun dışında, Rumların faaliyetleri ile ilgili şikâyetler devam etmiştir. Vakıf arazileri üzerinde bulunan yapıların Rumlar tarafından yıkılarak yerlerine herhangi bir izin alınmadan yeni yapılar yapıldığı bildirilmiştir. Saruhan Sancağı kazalarından olan Manisa'nın Akhisar Kazası'ndaki Gülruh Sultan evkafı müsakkafatında bulunan iki adet menzilin Rumlar tarafından alındığı söylenerek buradaki yapıların yıkılarak yerlerine kilise ve mektep inşa edilmekte olduğu bilgisi verilmiştir.²⁹²

Ayrıca Kula Kasabası'nda ikamet eden Rum cemaatinin ölülerini defnettikleri kabristan/mezarlık içine yeni bir kilise yapılması yönündeki talepleri de Rum Patrikliği'nden iletilmiştir.²⁹³

Yine Manisa'da iki ayrı mezhebe mensup kişilerin de biraraya geldikleri ve hatta büyüklerinin de onayıyla nikâhlandıkları belgelerde görülmektedir. Devlet-i Aliyye tebaasından ve Rum Ortodoks cemaatinden olan Bamyacı Haralambo'nun kızı olan 17 yaşlarındaki Elen'in Manisa Protestan Mektebi Muallimi Devlet-i Aliyye tebaasından Selanikli Simon'un oğlu olan Hristo tarafından kaçırılarak Protestan cemaatinden birinin hanesinde Protestan usullerine uygun bir şekilde nikâhlanacağı sırada oradaki kalabalıkta bulunan bir Rum kızının haber vermesiyle vukuat çıkmasının zabıta tarafından engellendiği, Elen'in kendi rızası ile Protestanlığı kabul ettiği ve babasının onayıyla nikâhının yapıldığı ifade edilmiştir.²⁹⁴

Manisa Sancağı'nda cemaatler arasında her zaman dostluk hâkim olmamıştır. Bazen çatışmalar da yaşanmıştır. Özellikle Rumlar ve Ermeniler arasında anlaşmazlıklar daha çoktur. Bu durumu Robert Anhegger şöyle ifade etmektedir:

²⁹¹ BOA, MVL., 649/34.

²⁹² BOA, MVL., 660/16.

²⁹³ BOA, BEO., 211/53282.

²⁹⁴ BOA, DH.MKT., 1235/89.

“...Rumlar eski zamandan beri Ermenilerin düşmanıdır, bir Ermeni tesadüfen bir Ruma ait tabaktan bir şey yerse bu tabak derhal kırılacaktır. Rumlar Kiliselerine Ermenilerin girmesine izin vermez, eğer Ermeniler kiliseye ayak basarsa kilisenin kutsiyeti bozulur ve kilise bu durumda yeniden takdis edilmelidir...”²⁹⁵

3.2.2.3. Manisa’da Eğitim Hayatı: Rum Okulları, Öğretmenler ve Öğrenciler

Osmanlı gayrimüslimleri, diğer pek çok alanda kendilerine verilen imtiyazlara ve sosyo-ekonomik statüye uygun olarak kendi okullarında eğitimlerini kültürel ve dinî birlikteliklerine bağlı, kendi dillerinde ve devlet kontrolü haricinde devam ettirmişlerdir. Eğitim alanında devletin imkânlarını kullanan gayrimüslimler hem kendi kültürlerini yaşatmışlar hem de nitelikli birer unsur haline gelmişlerdir.

İmparatorluk, tıpkı farklı birçok sahada olduğu gibi eğitim konusunda da Müslüman olmayan ahalisini özgür bırakmıştır. Önceleri eğitimi, mezhep ve din ayrıcalıklarının bir parçası olarak kabul eden devlete göre gayrimüslim milletler, dini yapılarını kendilerini nasıl yönetiyorlarsa, okullarını da yine kendi cemaat birliktelikleri aracılığıyla kurup işletebilirlerdi. Her cemaatin havra, kilise ve benzer dini yapılarının yanında, bunlara bağlı olan birer adet okulu mevcuttu. Her kilise, dinsel yöneticilerinin gözetimi ve kontrolünde gerçek anlamda bir eğitim kurumu şeklinde hizmet veriyordu.²⁹⁶

Türk nüfusun Manisa’daki eğitim hayatı irdelediğinde, farklı mahallelerde toplam 22 eğitim kurumunun olduğu görülmektedir. Manisa’da ilk rüştiye mektebinin açılış tarihi 1868’dir. Bu okul, Manisa ahalisinin talebi ve Aydın valisinin merkeze verdiği olumlu görüşün ardından açılmıştır. Okula, Darülmuallimin mezunu Tirebolulu Ömer Şaban Efendi 625 kuruş aylık maaşla “muallim-i evvel” olarak atanmış, “mahallince bir nefer muallim-i sâni terfîk olunması” uygun görülerek okulun açılış kararı 1 Haziran 1868 tarihinde onaylanmıştır. 1873’te ise Salim Efendi aylık 95 kuruş maaşla “rik’a muallimi” olarak bu okulda görevlendirilmiştir.²⁹⁷

²⁹⁵ Robert Anhegger, “Osmanlı Devletinde Hristiyanlar ve iç Tartışmaları II”, çev. Erol Özbek, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 8, Sayı: 47, Kasım 1987, s. 18.

²⁹⁶ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1996, s. 166.

²⁹⁷ Ortaç, ss. 63-64.

Gayrimüslim milletlerin yönettikleri okullar, tamamiyle bağımsız bir yapıya sahiptir. Millî dillerinde eğitim yapan ve ders programlarını istedikleri şekilde düzenleyebilen bu gayrimüslimler, tıpkı mezhep ve din alanındaki gibi eğitim sahasında da belli bir özerklik içinde faaliyet gösterme kabiliyetine sahiptiler. Osmanlı Devleti bu okulları, hiç kontrol etmemiş ya da kontrole gerek duymamıştır. Bu sayede cemaat okulları, geçen zaman içerisinde gayrimüslimlerin kendi kültür ve tarihlerinin öğretildiği, özgürlük düşüncelerinin benimsetildiği ve hatta millî istiklâlleri için Avrupalıların emperyalist politikalarına âlet edildikleri kurumlar haline gelmişlerdir.²⁹⁸

Osmanlı Devleti'nin geniş hoşgörü temeline uygun olan bu davranış şekli, son dönemlerde devlet otoritesinin zarar görmesine neden olmuştur. Bunun yanında, Osmanlı'nın bütünlüğü aleyhindeki milliyetçi propagandalar sayesinde de devlet, otokontrolü kaybetmiştir.

Azınlıkların kurmuş oldukları okullarının gelişimleri incelendiğinde diğer azınlıkların açmış oldukları okullara nazaran Rum okullarının daha ayrıcalıklı konumda olduğu görülmektedir. Bunda kültürel ve sosyal seviyenin yüksek olması ve bunların idare üzerindeki etkinlikleri de önemli rol oynamıştır.²⁹⁹

Rum kaynaklarına göre Manisa'da, 20 Rum Okulu, 40 öğretmen ve bu okullarda öğrenim gören 306 öğrenci bulunmaktadır.³⁰⁰ Fakat Aydın vilayet salnamelerinde bu rakam farklıdır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde Sıbyan Mektepleri, ilköğretim kurumları olarak görülmekteydi. 1895'te Manisa'da Rumlara ait 5 mektep (sıbyan mektebi) ve 481 öğrenci bulunmaktaydı.³⁰¹ İlkokul sonrası hazırlık okulu olarak nitelendirilen rüşdiyeler ise ilerleyen zamanda ortaokul derecesinde eğitim yapan bir öğretim müessesesi haline gelmiştir. Rumlara ait altı rüştiye mektebi bulunan Manisa'da toplam 1573 erkek öğrenci, 300 kız öğrenci öğrenim görmekteydi.³⁰²

Eğitim konusu Rumlar için çok önemlidir. Rum mektepleri ise nitelikli okullardır. Rumlar, nüfuslarının eğitim düzeyini yükseltmek amacıyla hemen hemen her Rum köyünde (hatta üç-beş evlik Rumların ikamet ettiği yörelerde dahi) okullar açmışlardır.

²⁹⁸ Eryılmaz, s. 167.

²⁹⁹ Ahmet Mülayim, "Rum Okulları", **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1994, s. 347.

³⁰⁰ Nail Moralı, **Mütarekede İzmir, Önceleri ve Sonraları**, Tekin Yayınevi, İzmir, 1976, s. 127

³⁰¹ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H.1313-M.1895/1896, s. 375.

³⁰² Koç, ss. 65-66.

Bu Rum mektepleri gönüllü bağışları, miraslar ile bazı mekteplerde alınan eğitim ücretleri sayesinde idare edilmekteydi.³⁰³

3.2.2.4. Demografik Değişimin Kaynağı: Midilli Adası

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaa arasında en kalabalık unsur Rumlardır. Türkler, Anadolu'yu fethettikleri zaman bu kara parçasında nüfus bakımından oldukça karışık ve dengesiz bir yapı mevcuttu. Bizans İmparatorluğu devrinde “Yeni Roma”nın (yani İstanbul) ortaya çıkması ile güzergâhları eski duruma gelen yollar değerini yitirmiş, Batı Anadolu'yu da kapsayan bu eski yollar, artık “köy yolu” seviyesine inmiştir. Mesela Efes, Roma devrinde oldukça önemli bir kent iken, Bizans devrinde bu değerini kaybetmiştir. Bu nedenledir ki Batı Anadolu'ya geldiklerinde Türkler, nispeten daha tenha alanlara daha kolay yerleşme fırsatı bulmuşlar ve nüfusları bazı kesimlerde iyice azalmış olan bu halk ile Türkler, kentlerde bir arada yaşamışlardır.³⁰⁴

Aydın Vilayeti'nin nüfus bakımından İzmir'den sonraki en kalabalık şehri olan Manisa ile alakalı nüfus bilgilerine ilk defa 1531'de rastlanmaktadır. Bu döneme ait verilerde 6.496 olan nüfus, 1575'te ise 8.425 kişiye çıkmıştır.³⁰⁵ 1660'da 20.006 olan nüfusun 1817'de 30 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.³⁰⁶

Seyyahlardan Process, 1826'da Manisa nüfusunu 40 bin olarak kaydetmiş, bunun 25 bini Türk, 15 bini Rum'dur. Bir diğer seyyah Smith ise 1830'daki Manisa nüfusunu 48 bin olarak belirtmiştir.³⁰⁷

Aslında, Anadolu Rumlarından söz ederken bunları iki kategoriye ayırmak daha sağlıklı olacaktır. İlk grup yerli Rumlar'dan oluşurken, diğer grup ise adalardan veya Yunanistan topraklarından gelen Hellen muhacirleridir. Bu iki grup arasındaki en önemli fark; yerli Rumların, uzun yıllar beraber yaşadıkları yoğun Türk kitlelerinin tesirinde kalmış, tarım ve sanatla uğraşan ve Türkçe konuşan insanlar olmalarıdır. Manisa'ya, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise muhacirler gelmeye başlamıştır. Osmanlı

³⁰³ Tutsak, s. 48.

³⁰⁴ Koç, s. 38.

³⁰⁵ Emecen, s. 55.

³⁰⁶ Tuncer, Baykara, 19.yy. Aydın Eyaleti, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, 1965–66, s. 11

³⁰⁷ Emre Madran, “Seyahatnamelerde Anadolu Kenti”, IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: III, TTK Yayınları, Ankara, 1989, ss. 1320-1321.

İmparatorluğu bünyesindeki huzur ortamında sayıları iyice çoğalan Rumları, yaşadıkları yer artık doyuramaz olmuştur. Bu nedenledir ki bazı Rumlar, Kırım ve Makedonya'ya bazıları ise Batı Anadolu'ya gelmişlerdir. Yine 1770 isyanı sırasında birçok Rum, güvenlik arayışıyla Batı Anadolu'ya göç etmiştir. 1821-1827 yılları arasındaki Yunan bağımsızlık ayaklanması da nüfus dağılımını büyük ölçüde etkilemiştir. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından ise bölgeye yönelik göçmen akışı daha da artmıştır. Daha önceki göçler, Rum nüfusunu önemli ölçüde arttırmazken, bu son dalga yoğun bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu göç hareketleri, kıyı bölgelerinin etnik yapısında da önemli değişikliklere yol açmıştır.³⁰⁸

Rum nüfusun bu göç faaliyetlerinin ardındaki asıl amacın ne olduğu açıktır. Örneğin, Yunanistan bağımsızlığını kazanmadan önce Akhisar nüfus kayıtlarında hiçbir Rum'un varlığı bulunmazken, ilerleyen dönemlerde Ege adalarından terzi, çoban, bahçıvan gibi mesleklere mensup bazı Rumlar buraya yerleştirilmiştir. Bunlar, zamanla sayılarını arttırarak bir süre sonra bölgede bir kilise dahi inşa ettirmişlerdir. Bu tür bir yerleşim modeli genellikle diğer kentlerde de benzer şekilde gerçekleşmiştir. Ancak tüm bu göç dalgalarına rağmen Rumlar, nüfus oranlarını %20'ye bile çıkaramamışlardır.³⁰⁹

Osmanlı imparatorluğu'nda 1831'de ilk kez gerçekleştirilen nüfus sayımına göre Saruhan Sancağı'nda erkeklerin sayısı 95.789, gayrimüslim nüfus 13.400 ve Müslüman nüfus ise 82.389 olarak tespit edilmiştir.³¹⁰ Manisa'nın nüfusu ile ilgili Texier'in 1832'ye ait tahmini ise nüfusun yaklaşık 25 bin olduğudur. Bu nüfusun dört bini Rum, sadece birkaç yüzü Ermeni'dir.³¹¹

1844 temettuat sayımlarına göre ise şehrin toplam nüfusu tahmini olarak 19.450'dir. Bu nüfusun 16.300'ü Müslüman, 1.770'i Rum, 1.485'i Ermeni, 350'si Yahudi'dir.³¹²

V. Cuinet'e göre 1890'da Manisa'nın nüfusu 45 bin'dir.³¹³

³⁰⁸ Baykara, 19.yy. Aydın Eyaleti, ss. 19-20.

³⁰⁹ Baykara, 19.yy. Aydın Eyaleti, s. 21.

³¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943, ss. 132-133.

³¹¹ Charles Texier, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suad, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Cilt: II, Ankara, 2002, s. 85.

³¹² Ortaç, s. 197.

³¹³ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, Geographie Administrative, Cilt: 3, Paris, 1894, s. 536.

Manisa nüfusunun Türklerden sonra en önemli unsuru Rumlardır. 17. yüzyıla dek Manisa’da ciddî bir Rum nüfusundan bahsedilemez. Asıl artış, 18. yüzyıldan sonra Mora’dan, Ege adalarından ve Yunan anakarasının farklı yerlerinden Rumların Batı Anadolu’ya yönelmesi ile tetiklenmiştir. Bu Rum nüfusun Batı Anadolu Bölgesi ve özellikle Manisa’ya yoğun bir şekilde göçmelerinin temel sebebi ekonomiyle alakalıdır.³¹⁴ Özellikle Ege adalarındaki Rum nüfus, kısıtlı üretim araçlarına sahip olmaları nedeniyle doğal olarak onlara en yakın verimli arazilere göç etmiştir. Çoğu tarım işçisi olan bu göçmen Rumlar, bölgenin âyânları tarafından kullanılması cazip ucuz işgücü olarak görülmüştür.

Manisa ve çevresine gelerek yerleşen bu Rum nüfusun, temel kaynağı ise Midilli Adası’dır. Çeşitli zamanlarda Midilli’den gelerek bu topraklara yerleşmiş olan Rumlar, Manisa’daki Rum varlığının büyük çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Bu Rum ahalisi geldiklerinde oldukça fakirdi. Ancak zamanla zenginleşmişler, yeni evler tesis etmişler, çarşıda dükkânlar satın almışlardır. Bu şekilde bir hayat kuran Rumlar, Midilli’de kalan dost ve akrabalarını da Manisa’ya davet etmişler ve bu sayede buradaki Rum nüfusu günden güne artmıştır.³¹⁵

Manisa Rum nüfusunun Midilli Adası’ndan sonraki ikinci kaynağı ise Mora’dır. 1770’te Mora’dan kaynaklanan Yunan İsyanı, bu bölgedeki halkın göçmesine sebep olmuştur. “Orlov Olayları” olarak da bilinen isyanın, yerel yöneticilerce oldukça katı bir şekilde bastırılmasını izleyen yıllarda buradaki Rum nüfus, ikamet ettikleri yerleri bırakarak mülteci durumuna düşmüştür. Bu göçmenler Kayseri, Filibe, Manisa ve İzmir’e gelerek yerleşmişlerdir. Hatta bu dönemde Osmanlı idaresi Aydın, İzmir ve Manisa’ya fermanlar yollayarak, bu bölgelere göçmüş olan Rumların tekrar geldikleri yerlere geri gönderilmeleri istenmiştir. Buna rağmen Rum nüfusun artması engellenememiştir.³¹⁶ 19. yüzyıla gelindiğinde Manisa, Rumların oldukça yoğun olarak yaşadığı bir merkez haline gelmiştir.

³¹⁴ Georgios Nakracas, **Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni**, çev. İbrahim Onsunoglu, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 76

³¹⁵ Akdeniz, s. 472.

³¹⁶ Yuzo Nagata, **Tarihte Ayanlar**, Karaosmanoğulları Üzerine Bir inceleme, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 22.

1842’de Saruhan Sancağı’na ait bir yoklama defteri, genelde sancağın ve şimdiki konuda kaza merkezinin nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre 1842’de Manisa Kazası’nda 5.581 hanede 11.630 erkek nüfus yaşamaktadır. Bu nüfusun 2.523’ü Rumlar, 1.126’sı Ermeniler ve 412’si de Yahudilerden oluşmaktaydı.³¹⁷

1874’te Manisa Kazası’nda 4.142 hane bulunmaktayken, bu hanelerde yaşayan nüfus ise milletler anlamında ve yalnızca erkek olarak şu şekildedir: Osmanlılar (Türkler) 7.060, Hristiyanlar (Rumlar) 2.555, Ermeniler 1.088, Yahudiler 581, Kıptiler 51 ve toplamda 11.335. Manisa merkez nüfusuna yönelik “ne kadar erkek, o kadar kadın” formülünden yola çıkarak, 1874’te yaklaşık 23 bin kişilik bir nüfustan bahsedebiliriz.³¹⁸

H. 1296 (M.1878/1879) Aydın Vilayet Salnamesine göre Manisa’da 12.333 hanede 27.299 nüfus vardır.³¹⁹ H. 1308 (M. 1890/1891) Aydın Vilayet Salnamesine göre ise Manisa şehrinde; 18.945 erkek, 17.307 kadın olmak üzere toplam 36.252 nüfus bulunmaktadır.³²⁰ H. 1312 (M. 1894) Aydın Vilayet Salnamesi de değişik rakamlar vermektedir. Buna göre Manisa’nın nüfusu 9.860 hane içinde toplam 45.920’dir.³²¹ Salnamelerdeki rakamlara bakıldığında, hane sayısındaki düşüş dikkat çekicidir. Buna karşın, bu hanelerde bulunan nüfusun ise ciddi bir oranda büyüdüğü görülür. Bunun sebebi, nüfus hesaplamalarında kullanılan “hane sayısı x5” formülünden kaynaklanmaktadır.

Vilayet salnamelerine göre Manisa Kazası nüfus durumu aşağıdaki tabloda verilmiştir.

YIL	1891	1893	1894	1895	1898	1899	1902	1905	1908
Kadın	7130	8489	8662	8605	9288	8655	8870	8989	9839
Erkek	8268	9041	9188	8898	8719	9214	9366	9444	10.446
Toplam	17.869	15.398	17.530	17.850	17.503	18.007	18.236	18.433	20.285

Tablo 5: Manisa Kazası’nda Rum nüfus (Aydın Vilayet Salnamelerine Göre)³²²

³¹⁷ Nejdett Bilgi, “1842 Yılında Saruhan Sancağının Nüfusu ve İdari Bölünüşü”, **Manisa Araştırmaları**, Sayı: 1, 2001, ss. 94-97.

³¹⁸ Akdeniz, s. 468.

³¹⁹ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H. 1296-M. 1879, s. 117.

³²⁰ Nusret Köklü, **Dükkü Manisa**, İkinci Kitap, Ankara, 1970, s. 39.

³²¹ Emecen, s. 55.

³²² **Aydın Vilayet Salnamesi** H. 1307-M. 1891/1892, s. 577, **Aydın Vilayet Salnamesi** H. 1311-M. 1893/1894, s. 239, **Aydın Vilayet Salnamesi** H. 1312-M. 1894/1895, s. 394, **Aydın Vilayet Salnamesi** H. 1313-M. 1895/1896, ss. 377-378, **Aydın Vilayet Salnamesi** H. 1316-M. 1898/1899, s. 375, **Aydın Vilayet Salnamesi** H. 1317-M. 1899/1900, s. 339, **Aydın Vilayet Salnamesi** H. 1320-M. 1902/1903, s. 302, **Aydın**

3.2.2.5. Asayiş Perspektifi: Manisa Örneği

Eşkıyalık olaylarının nedeni olan sosyal, siyasî, askerî ve ekonomik değişkenlerin yanı sıra 19. yüzyılın başlarından itibaren yaşanmaya başlayan ahlâkî yozlaşma ve zihniyet değişimi, eşkıyalık faaliyetlerini tetikleyen en önemli faktörler arasındadır. Karmaşa ve krizin egemen olduğu bu dönemde çoğu kişi bu durumdan yararlanarak, sosyal düzeni bozan olayların başrollerinde olmuştur. Nitekim insanlar yol kesme, hırsızlık, rüşvet, soygun ve yağma gibi hukuksuz davranışlarda bulunmaya başlamışlar, bu sayede toplumsal huzuru bozan birer etken olarak karşımıza çıkmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda devam eden savaşlarda almış olduğu mağlubiyetler, dirlik mutasarrıflarının savaşlarda bulunmaları, öldürülen ya da azledilen idarecilerin başıboş dolaşmaları, memuriyetlerine gitmemeleri veya kaçmaları, halktan alınan ağır vergiler ve idarenin zayıflığı eşkıyalık faaliyetlerinin en önemli nedenleri arasında gösterilebilir.

Büyük gruplar halinde ilerleyen eşkıya grupları kendileri için at, atları için arpa, para, yiyecek ve bazen de barınacak yer bulmak için önlerine çıkanı öldürmüşlerdir. Bunlar sadece mal, eşya ve para almakla yetinmiyorlar; evdeki yakışıklı oğlan ve güzel kızları da dağa kaldırıyorlardı. Saruhan Sancağı'nda en fazla eşkıya Yund Dağı'nda türemişti. Burasının sarp ve dağlık olması eşkıyanın işini kolaylaştırıyordu.³²³

Manisa sınırları içerisine yerleştirilen aşiretlerin de eşkıyalık faaliyetlerine katıldıkları görülmektedir. Çakal, Derici ve Kündeşli aşiretleri soygunculuk, cana kıyma ve namusa taarruzda ön plana çıkan aşiretlerdir. Bu aşiretler 19. yüzyılda sancağın muhtelif kaza ve köylerine yerleştirilmişlerdir. Bunlar, yerli halkla birlikte ziraatin yanında ticaret ve sanatla da uğraşmışlardır³²⁴.

Ancak Saruhan Sancağı'nda ilerleyen dönemlerde, uzun yıllar bu şekilde birlikte yaşayan cemaatler arasında anlaşmazlıklar çıkmış bu da asayiş sorunlarını beraberinde getirmiştir. Müslüman halka karşı artan huzuru bozmaya yönelik bu hareketlere karşın, Müslüman halk da kendini korumak amacıyla bazı eylemlere kalkışmıştır. Ancak

Vilayet Salnamesi H. 1323-M. 1905/1906, s. 281, **Aydın Vilayet Salnamesi** H. 1326-M. 1908/1909, s. 573.

³²³ Çağatay Uluçay, **18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955, ss. 59-70.

³²⁴ Uluçay, ss. 82-83.

Müslüman Türk-Ortodoks Rum kim olursa olsun Osmanlı Devleti sınırları içinde asayiş tehdit eden unsur olarak görülmüş ve bu doğrultuda tedbirler alınmıştır. Rum kocabaşılarının verdikleri habere göre Manisa’da Müslüman ahalinin Rumlar aleyhine ayaklanacaklarına dair rivayetleri incelemek için buraya giden Süleyman Paşa’nın iki Müslüman ve bir Rum’u tutuklayarak Vali Konağı’nda hapsedmesi ve bunlara örfe göre muamele yapması uygun görülmemiştir.³²⁵ Yine Alaşehirli olup İzmir hastanesinde bulunan İstirati oğlu Hacı Kırako isimli zımmının bazı uygunsuz hareketlerinden dolayı Aynaroz Ada’sındaki Filotyo Manastırı’na sürgün edilmesine karar verilmiştir.³²⁶

Rumların, Müslüman ahaliye karşı olan olumsuz tutumları devam etmiş, hatta Rum ahalisinden kadınlar bile Müslümanlara karşı huzuru bozmaya yönelik hareketlerde bulunmuşlardır. Bu tarz hareket sergileyen Rumlar uyarılmış, ancak bazıları bu tavırlarını sürdürdükleri için cezalandırılmışlardır. Örneğin, Alaşehir Kazası’na tabi Uşak Kasabası Rum ahalisinden Elisavet isimli kadının, Müslüman ahaliye karşı uygunsuz hareketlerinden ötürü defalarca uyarıldığı ancak bu davranışlarını sürdürdüğü için kendisinin terbiye ve ıslah olması amacıyla Midilli Adası’ndaki Limnos Manastırı’na gönderilmesi uygun görülmüştür.³²⁷

Manisa Sancağı’nda asayiş bozma olayları sadece Rum ahalinin Müslüman ahaliye karşı ya da Müslüman ahalinin Rum ahaliye karşı yaptıklarıyla sınırlı değildir. Gayrimüslimlerin kendi aralarında da huzuru bozan davranışları mevcuttur. Kırkağaç Kazası’nda ikamet eden Çebni Mihal’in Rum mahallesinde meyhane inşa edip, onu yabancı tebaalı İstirafi’ye kiraladığı ve bu meyhanede silahlı olay çıkınca işe Ayvalık’taki konsolosun karıştığı bildirilmiş, konu ile ilgili tahkikat yapılması uygun görülmüştür.³²⁸

Görüldüğü üzere, Saruhan Sancağı’nda asayiş tehdit eden birçok unsur vardır. Bunlar arasında cemaatler arası olan çatışmalar ile aynı cemaat içinde olan şahısların yaşamış oldukları anlaşmazlıklar ve aşiretlerin neden olduğu sorunlar sayılabilir. Tüm bu problemler karşısında devlet, asayiş temin için gerekli tedbirleri almaktan hiçbir zaman çekinmemiştir.

³²⁵ BOA, HR.SYS., 2935/73.

³²⁶ BOA, HR.MKT., 12/54.

³²⁷ BOA, HR.MKT., 150/75.

³²⁸ BOA, A./M., 24/14.

3.2.3. Aydın Sancağında Rumlar

19. yüzyılın ortalarında İzmir şehri, ulaşım ve ticaret güzergâhları üzerinde bulunmasından ötürü büyük değer kazanmıştır. İzmir'in coğrafi konum olarak Aydın'a yakın olması, şehrin özellikle sosyal ve ekonomik olmak üzere diğer pekçok konuda ikinci planda kalmasına sebep olmuştur. 1843'te Vali Said Paşa'nın İzmir'de oturmak istemesi üzerine merkez önce İzmir'e, daha sonra Vali Yakup Paşa'nın tasarrufu üzerine tekrar Güzelhisar'a taşınmıştır. 1850'de ise vilayet merkezi, Vali Damat Halil Paşa'nın isteği üzerine tekrar İzmir'e alınmıştır.³²⁹

1851'de Aydın'a gelen ünlü seyyah Henry Christmast, Aydın'ı şöyle anlatır: *"...şehir, yıllar öncesindeki gibi değişmeden kalmış; evler bakımsızlıktan harap, sokaklar dolambaçlı, kirli ve taş döşenmemiş..."*³³⁰

İzmir'in bu konumundan dolayı Aydın çekiciliğini yitirmiş gibi görünse de 1866'da açılan İzmir-Aydın demiryolunun varlığı sayesinde gelişimini sürdürmüş ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında diğer Anadolu kentlerine kıyasla çok daha gelişmiş bir ticaret merkezi konumuna gelmiştir. Yine bu demiryolu sayesinde Anadolu'nun ekonomik hayatı da oldukça olumlu yönde etkilenmiştir:

*"Türkiye'de ihraç edilen malların değerinin ithal edilen malların değerinden daha fazla olduğu birkaç limandan biri İzmir Limanı'dır. Bunun en büyük nedeni ise İzmir-Aydın demiryoludur...Bu demiryolu sayesinde İzmir'in ihracatı artmakla kalmamış, aynı zamanda iç ticaret de olumlu anlamda kamçılanmıştır. Demiryolu çevresinde birçok fabrika ile yeni sanayi kuruluşları ortaya çıkmıştır. Bu sayede adı geçen coğrafyada barış ve güvenin hâkim olması nedeniyle de Hristiyan halkın sayısında önemli artışlar görülmüştür."*³³¹

Aydın Sancağı'nın merkez ilçesi olan Güzelhisar'ın nüfusu 1844 temettuat defterine göre 17.745 iken 21'i Müslüman 3'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 24 mahalleden oluşmaktadır.³³² 19. yüzyıl sonlarına doğru mahalle sayısı 27'ye yükselmiştir.

³²⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 150.

³³⁰ Christmast, s. 97.

³³¹ Smith, s. 35.

³³² Abdullah Uğur, "Aydın Şehrinin Kuruluşu ve Gelişim Evreleri", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2003, s. 44.

1880 başlarında ise şehir sadece “Aydın” adı ile anılır olmuş, bir mahalle adı olarak “Güzelhisar” ismi kullanılmaya başlanmıştır.³³³

Sosyo-ekonomik bakımdan büyük önem arz eden alan nüfus meselesidir. Nüfusun artması veya azalması ile nüfus-üretim ilişkileri, ekonomik ve sosyolojik taraflarıyla tarihî olayların bazen nedenleri, bazen de neticeleri arasında yer alır. Milletlerin tarihinin yazılabilmesinde -özellikle de sosyal tarihlerinin ortaya konulabilmesinde- nüfuslarının bilinmesi bu alanda çalışanlara büyük bir kolaylık sağlayacaktır.³³⁴ Bu doğrultuda, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Aydın sancağındaki nüfus durumu hakkında şu bilgileri verebiliriz: 1890’da Aydın Güzelhisarı’nın nüfusu 36.250 kişiden oluşmaktaydı. Bu nüfusun 26 binini Müslümanlar, 10.250’sini ise Müslüman olmayanlar oluşturuyordu.³³⁵

Yine 1890 Aydın Vilayet Salnamesi’ne göre Aydın’da 202.577 kişi yaşamaktaydı. Bunun 188.598’i Müslüman, 10.907’si Ortodoks Rum, 634’ü Ermeni, 114’ü Katolik yabancı, 2.024’ü Musevilerden oluşmaktaydı.³³⁶

1908 tarihli Aydın Sancağı salnamesinde şehirde 9621 hane, 125 cami ve mescit, 5 kiremithane, 1.777 dükkân, 8 hamam, lise, 105 tabakhane, 4 kilise, 2 havra, 45 han, 7 fabrika, 5 manastır, 4 erkek okulu, 2 kız okulu, sanayi, ticaret ve ziraat odası, 3 karakol, 3 Gureba Hastanesi dışında hükümet konağı, hapishane, belediye ve hapishane okulu, düyûn-u umûmiye dairesi, reji idaresi, redif deposu, depo-yı hümayun, askerlik dairesi, telgrafhane, ziraat bankası şubesi, cebehane, maarif idaresi, metropolithane, bulunmaktaydı.³³⁷

Zafer Mahallesi, Güzelhisar’da Kurtuluş Savaşı’na dek, Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı mahalledir. 7 Eylül 1922’de düşman Aydın’dan çekilince bu Rumlar, mahalleyi terk etmiş, harap durumda kalan mahalleye Denizli Babadağ’dan getirilen göçmenler yerleştirilmiştir.³³⁸

³³³ Arzu Tozduman, *Aydın Güzelhisar’ın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992, s. 5.

³³⁴ Ali Güler, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Türkiye’nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış”, *Osmanlı*, Cilt: 4, Ed. Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 567

³³⁵ Cuinet, *La Turquie D’Asie*, Geographie Administrative, s. 590.

³³⁶ Müslime Güneş, “19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında Aydın Sancağında Eğitim”, *Anasay*, Sayı: 24, Yıl: 7, 2023, s. 78.

³³⁷ Cengiz, s. 13.

³³⁸ Sultan Baysan ve Aysun Kara, “Aydın’da Mahalle, Bulvar, Cadde ve Sokak Adları: Şehirselleşme Toponimik Özellikleri”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 12 (1), 2014, s. 30.

Aydın Sancağı'nda Müslüman olmayan unsurlar içinde yaşayan en büyük topluluk Rumlardır. Onlar, ticaret ve tarımsal etkinliklerin kolaylıkla yapılabildiği, Aydın demiryoluna konum olarak yakın olan Karahayt, İneabad, Köşk ve Sobiçe gibi nahiye merkezleri ile karyelerinde yoğunlaşmıştır.³³⁹ Yine Rumlar, Koçarlı, Karapınar ve Mursallı gibi karyelerde de yoğun olarak yer alırken; Karacasu, Demircik, Erbeyli, Balatçık, Köşk, Aziziye, Yenipazar ve Umurlu karyelerinde ise Türklerle birlikte bir arada yaşıyorlardı.³⁴⁰ Aydın'ın merkezinde ise, şehrin kuzeydoğusunda yer alan Yarbaşı ve Rum mahallelerinde yerleşmiş durumda idiler.³⁴¹

Sancak içinde Rumlar yoğunlukla Söke'de yaşamaktaydılar. Sadece Söke Kazası'nda değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde gayrimüslim topluluklardan Rumlar en kalabalık grubu oluşturunuyordu. Rumların büyük çoğunluğu ise Ortodoks mezhebiniendi. Ortodoks dünyasında üç Rum patrikhanesi vardır. Bunlar Antakya, Kudüs ve İstanbul Rum Patrikhaneleridir. Osmanlı Devleti, gayrimüslimler arasında din bakımından bir ayırım yapmamış ve bu anlayış ile uygulama düzenli bir biçimde Fatih döneminde başlayıp, sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir.³⁴²

Söke'de Rum nüfusunun yoğun olmasının belki de en önemli nedeni, Levantenler (özellikle Forbesler) için büyük değer ifade eden meyan kökünün büyük ölçüde bu coğrafyadan karşılanmasıdır.³⁴³ Rumların ticari hayatta nakliyatçılık ve aracılık yaptıkları düşünüldüğünde, Levantenlerle daha kolay iş ilişkileri kurabilmek için bu bölgeye yerleştiklerini söyleyebiliriz.

1831 Nüfus Sayımına göre, Söke Kazası'nda 1.381 Müslüman, 1.124 Rum ve 74 Ermeni ki toplam 2.579 erkek nüfus yaşamaktaydı.³⁴⁴ 1840-41 yılına ait nüfus defterlerine göre ise Söke Kazası genelinde toplam 1.902 erkek Rum nüfus bulunuyordu. Bu nüfusun kaza merkezi ile köylerine göre dağılımı ise şu şekildeydi:

³³⁹ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H. 1319-M. 1901, ss. 208-213.

³⁴⁰ Nakracas, s. 108.

³⁴¹ Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, s. 216.

³⁴² Yavuz Ercan, "Türkiye'de Azınlık Sorununun Kökeni Osmanlı'dan Cumhuriyete Gayrimüslimler", **OTAM**, Sayı: 20, 2006, s. 3.

³⁴³ Fatih Öztop, **II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2014, s. 20.

³⁴⁴ Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, s. 207; Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, s. 234.

Yerleşim Yerleri	Nüfus	Oranı
Söke kaza merkezi	533	28,1
Kızılkilise Karyesi	10	0,5
Kemer Karyesi	11	0,5
Yeniköy Karyesi	283	14,9
Kelebiç Karyesi	518	27,2
Domatça Karyesi	507	26,7
Tozbugazı Karyesi	40	2,1
Toplam	1902	100,00

Tablo 6: 1840-41 yıllarında Söke Kazası'nda Rum nüfusu

Tablodan da görüldüğü gibi, kaza dâhilindeki Rum nüfusun %82'si kaza merkezi ile Kelebiç ve Domatça karyelerinde yaşamaktaydı. En az nüfus ise Kızılkilise ve Kemer karyelerinde bulunuyordu. Bu yıllardaki Rum nüfusu 1831 nüfus verileriyle kıyaslandığında, kaza genelinde Rum nüfusunda bir artışın olduğu görülmektedir. Toplamda 1.902 Rum nüfusun yer aldığı Söke'de, Söke merkez başta olmak üzere Kelebiç, Domatça ve Yeniköy'de %97'ye ulaşan bir yoğunluk söz konusudur.³⁴⁵

Bunlar, başta büyük bir kısmını Rumların oluşturduğu Kemalpaşa Mahallesi (Patriarhis İyoakimis) olmak üzere diğer Müslüman olmayanların da yerleşik olduğu Hristiyan ve Fabrika Mahallesi ile çoğunlukla Müslümanların oturduğu Hastane ve Destici gibi mahallelerde yaşıyorlardı.³⁴⁶ Ayrıca, Söke'ye bağlı olan Hristiyan Bağarası, Kelebiç, Domatça, Akköy, Hristiyan Tozbugazı ve Yoran köylerinde ise tamamen Rumlar ikamet etmekteydi. Adı geçen bu köylerin sahillere yakın olması, Adalardan gelen Rumların tercih ettiği yerler olmalarını doğurmuştur.³⁴⁷

Bunların dışında Rumlar, Çine'nin kaza merkezinde bulunan Hamidabat Mahallesi ile yine Çine'ye bağlı Karakollar Karyesi'nde, Karacasu'nun merkezindeki Rum Mahallesi ve Pirlibey Karyesi'nde, Bozdoğan Kazası'nın Arpaz ve Yenipazar nahiyelerinde, Nazilli de ise kasaba merkezinde konumlanan Çelebioğlu Mahallesi ve Pazar Karyesi ile Atça Nahiyesi'ne bağlı Çomaklı Karyesi'nde yaşıyorlardı.³⁴⁸ Rum

³⁴⁵ Muhammed Sarı ve Muttalip Şimşek, "1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Söke'de Rumların Nüfus Yapısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 44, Haziran 2016, ss. 486-487.

³⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz: *Söke Şer'iyye Sicili* 233, 75/47, 1328; *Söke Şer'iyye Sicili* 235, 45/161, 1320; *Söke Şer'iyye Sicili* 282, 4/208, 1337.

³⁴⁷ Muttalip Şimşek, *20. Yüzyılın Başlarında Aydın ve Mentеше Sancaklarında Gayrı Müslimlerin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Durumu (1900-1925)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2013, s. 31.

³⁴⁸ BOA, BEO., 2426/181913.

nüfusun yoğunluğu dikkate alındığında Nazilli'nin bu çekiciliği, kentin iç bölgelerden gelen kervan yollarının üzerinde olmasından kaynaklanmıştır³⁴⁹. 18. yüzyılın başlarında şehir, 12 mahallede toplam 224 hane ve 914 kişiden oluşmaktaydı.³⁵⁰

Nazilli'nin nüfus kayıtları ile ilgili ilk veri 1831 Nüfus sayımında verilmektedir. Buna göre Nazilli'de 4.687 Müslüman, 227 Rum, 47 Ermeni olmak üzere toplam 4.961 kişi yaşamaktadır. 1844 Temettuat Defterlerine göre Nazilli'ye bağlı yerleşim birimlerinde toplam 2.232 hane mevcuttur. Bunlardan 100 adedi gayrimüslim, 2.132 adedi Müslümanlara aittir. Gayrimüslim hanelerin 67'si Rum, 33'ü Ermenilerindir.³⁵¹

Bunun yanında Nazilli'de Mora İsyanı esnasında, isyana destek olan Rumların katledilmeleri ve mallarına da devlet tarafından el konulması kararı alınmıştır. Bu doğrultuda, idam edilen veya firar eden Rumların, Nazilli Müslümanlarına vermiş oldukları borçların devlet tarafından tahsil edilmesi amacıyla defterler tutulmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde zimmet fonunda yer alan ve Nazilli ile ilgili olan bu defter (BOA. D.BSM.ZMT.d, 14002), 10 sayfadan oluşmaktadır. Sayfa numaralandırması 4'ten başlayıp 13'e kadar olacak şekilde yapılmıştır. Defterde, 73 kalem borç bulunmasına rağmen, borç veren 19 kişinin kayıtlı olması ve bunların mesleklerinin simsar olmaması, her meslek grubundan Rum'un borç verebildiğini göstermektedir. Bu borçların faizlendirilip faizlendirilmediği ile ilgili deftrelerde bir kayıt mevcut değildir. Ancak 18. yüzyıl sonunda Rum nüfusun zenginleşmesinde bu türden faizcilik sektörünün de etkin olduğu düşünülebilir. Borç alanların Nazillili, verenlerin ise İzmir ya da Sakızlı oldukları görülmektedir.³⁵²

3.2.3.1. “Berat”lı Rumlar ile Köyün Bankeri, Sarrafı ve Esnafı Olan Rum Bakkallar: Haksız Kazancın Toplumsal Huzuru Bozma Örneği

Aydın Sancağı, Anadolu'nun iç bölgelerinin limanlara bağlandığı önemli bir konumda bulunmaktaydı. 19. yüzyıl ortalarında ulaşım faaliyetleri geleneksel

³⁴⁹ Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, s. 50

³⁵⁰ Musa Sezer, “1699/1700 Yılında Nazilli Kazasının Nüfus Yapısı”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 14/1, Yaz 2019, s. 454.

³⁵¹ Neslihan Demirhan, **19. Yüzyılda Nazilli'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005, s. 6.

³⁵² Yasin Özdemir, “Mora İsyanı Sırasında Nazilli ve Çevresi”, **Cumhuriyetin 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli**, Ed. Prof. Dr. Tuncay Ercan Sepetçioğlu, Akademisyen Kitabevi Yayınları, Ankara, 2023, ss. 317-320.

yöntemlerle yapılmaktaydı. Yeni ulaşım olanakları henüz fikir aşamasındaydı. Küçük üretici, yetiştirdiği ürünü yakındaki kent pazarında satarken, daha büyük üretim yapan köylünün malını tüccarlar satın alırdı.³⁵³

Aydın Sancağı'na bağlı kazalarda haftanın belli bir günü mutlaka pazar kurulurdu. Bu geleneksellik 19. yüzyıla gelindiğinde az da olsa bozulsada Nazilli ve Güzelhisar gibi büyük olan kazalarda kurulan pazarlar ile panayırlar sancağın iç pazar ekonomisini geliştirdiği gibi aynı zamanda sosyal döngünün de vazgeçilmez bir unsuruydu.

Bahsedilen süreçte, özellikle incirden kaynaklı gelirler önemlidir. Yine İncir, Aydın'ın dış ticaret gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Bu dönemde Aydın ve Manisa şehirlerinden elde edilen incirin toplam geliri 80 kuruş 41.824 akçe olarak görünmektedir.³⁵⁴

Batı Anadolu, bir arada yaşamaya alışkın olan nüfus yapısıyla pek çok olaya gebe olmasına rağmen aslında etnik unsurlar arasında bir hoşgörü ve kabullenme duygusunun hâkim olduğu bir bölgeydi. 20. yüzyıla girerken ise, birkaç bireysel olay haricinde³⁵⁵ uyum içinde yaşanıyordu. Ancak bu fiziksel olarak birlikte olunan sosyal yapı, *ortak bir vicdanın oluşmasına imkân vermiyordu*.³⁵⁶

18. yüzyıl boyunca Akdeniz'in doğusunu kendilerine mesken tutarak gerçekleştirdikleri korsanlık faaliyetlerinin bir sonucu olarak biriktirdikleri sermaye sayesinde ticarete atılan Rumlar, 19. yüzyıla gelindiğinde özellikle İzmir Limanı'na indirdikleri ve çeşitli yağmalar sonucu elde edilen malların satışını yine kendileri yaparak büyük maddi gelir elde etmişlerdir. Rumların maddi anlamdaki bu yükselişinde, yaptıkları korsanlık faaliyetleri tek başına etken değildir. Avrupalılar ile olan ticari ilişkilerinde de her zaman imtiyazlı grup olarak tanınmışlar ve bu sayede diğer etnik kökenlere oranla çok daha rahat bir şekilde gelişmişlerdir. Genellikle beratlı³⁵⁷ olarak

³⁵³ Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, s. 77.

³⁵⁴ Mübahat Küçüköğlü, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisap Muhasebeleri, 1826–1838", **İzmir Tarihinden Kesitler**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2000, s. 140.

³⁵⁵ Elena Frangakis-Syrett, "Western and Local Entrepreneurs in İzmir in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s. 30.

³⁵⁶ Sabri Sürgevil, **1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir Politikası**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1984, s. 37.

³⁵⁷ Müsaadeli veya imtiyazlı. Yabancı elçilere verilen ayrıcalıklarla, yerli gayrimüslimlerden tercüman kullanma izni tanınmıştı. Sonradan bu genişletilerek konsoloslara da yerli tercüman kullanma hakkı verilmiştir. Bu tercümanlara verilen izinler beratlarla olduğundan bunlar "Beratlı" adı ile anılmışlardır.

adlandırılan tercüman gruba dâhil olduklarından, elçiler ve konsoloslar gibi vergi vermedikleri gibi birtakım ayrıcalıklara sahip olurlardı. Yabancı elçiler de berat sağlamaları karşılığında tercümanlık yapsın ya da yapmasın, rüşvet karşılığı gayrı Müslim unsurları berat'landırarak büyük gelirler elde etmişler ve bu sayede Rumlar, "Avrupa tüccarı" haline gelmişlerdir.³⁵⁸

Rumların bu yükselişlerinin bir nedeni de, 19. yüzyılda Avrupa burjuvazisinin ilgi alanını, ticaretten sanayiye doğru yönlendirmesiyle doğru orantılıdır. Doğu kumpanyalarının önemlerini kaybetmeleri sonucunda ellerinde hazır bir deniz ticareti ağı bulunan Rumlar bu sayede daha da zenginleşmişlerdir.³⁵⁹

Tüm bunlara göre Rumların sosyal ve ekonomik hayatlarını değerlendirirsek, aslında Rumlar, kendilerini gösterdikleri gibi mazlum bir halk olmayıp, Türklere göre hem sosyal hem de ekonomik yönden her zaman daha iyi durumda olmuşlardır. Yine Rumlar, bu politikaları sayesinde Avrupalı devletlerin de desteklerini almışlar ve kazanmış oldukları imtiyazlar sayesinde ticari hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Aydın Sancağı'ndaki Rum topluluğun varlığını ise daha çok incir ve kuru meyve ticareti ile açıklayabiliriz.³⁶⁰ Özellikle Söke'ye yerleşmiş olan Rumlarda bu durum daha etkindir. H. 1301 tarihli Aydın Vilayet Salnamesine göre Söke'deki 22.348 toplam nüfusun 8.234'ü gayrimüslimken, bunların 8.173'ünü Rumlar oluşturmaktaydı. Bunlar, ticarete oldukça ileri gitmişlerdir. Bunun bir kanıtı da Söke'deki ticarethane sayısının 1878-1895 yılları arasında iki katına çıkmış olmasıdır. Yine 17 adet han ve 3 bekâr odası ve 2 lokantanın varlığı da ekonomik ilişkilerin canlılığının diğer bir göstergesidir.³⁶¹

Bunun yanında Aydın merkez kazasındaki ekonomik hareketliliğe başka bir örnek de bakkallık faaliyetleridir. Batı Anadolu geneline bakılacak olursa, gayrimüslim bakkalların zenginlikleri ile ilgili verilere defterlerden ulaşılabilir. Rumlar özeline inecek olursak, Aydın merkezinde bakkallık yapan 10 Rum bakkalın gelirleri 400 kuruş ile 2.300

³⁵⁸ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler**, Ankara 13-14 Mart 1985, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1994, ss. 13-16.

³⁵⁹ Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 328.

³⁶⁰ **The Ottoman Empire: The Sultans, The Territory, and The People**, The Religious Tract Society, London, (t.y.), s. 278.

³⁶¹ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "Gitmek İstemeyenler; Dr. Aleko Perikli Camuzakis", **Mübadele Kitabı**, Ed. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Yücel Aksan, Ege Üniversitesi, İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No: 12, İzmir, 2017, s. 36

kuruş arasında değişmektedir. Ayrıca bakkal dükkânının şehrin neresinde olduğu o dükkânın kazancını da etkiliyordu. Çarşının merkezindeki bakkal ile kenar mahallede konumlanmış bir bakkal arasında kazanç yönünden büyük farklılık vardı. Bakkal esnafı her zaman kendi mülkiyetinde olan bir dükkânda bu mesleği icra etmeyebilirdi. Kira ödeyip bakkallık yapan Rumlar da mevcuttu. Dükkân kiralari ise yine konumları itibariyle değişiklik göstermekteydi. Aydın merkezinde dükkân kiralari 900 ila 1.500 kuruş arasında idi. Bakkalların zenginliklerine ait genel kanı onların bazen bu yüzden zarar görmelerini de beraberinde getirmiştir. Bunlar, eşkıyaların ve hırsızların saldırılarına maruz kalmışlardır. Aydın Emrudabad'daki bakkal dükkânına yapılan zeybek saldırısı ile Çine Soğukkuyu'daki bakkala saldırı da bunlara örnektir.³⁶²

“Rum bakkal” teriminin 19. yüzyıl sonlarında İzmir ve çevresi bölge özelinde sadece sıradan bir mesleği ifade etmediği görülmektedir. Çoğunlukla kırsal bölge halkı için gayrimüslim bakkal *çıkarlarını bir başkasının zararında arayan takımındandır (esir-i menfaat ve müterakkıb-ı fırsat)*. Köylünün bakkaldan aldığı ürünlerin parasını peşin ödeyememesi nedeniyle bakkal tarafından eklenen yüksek faiz köylünün tepkisini çekmiştir. Bununla ilgili şu ifade önemlidir:

“... kışın şiddetli soğuklar sebebiyle kasabaya inemeyen köylü, evde erzakının azaldığını görünce doğru bakkala koşar. Parası olsa bile, veresiyeyi alışkanlık haline getirdiğinde dolayı alışverişini bu şekilde yapar. Sözüün gelişi dört ayda üç yüz kuruşluk eşya satın alır. Oysaki bu üç yüz kuruşluk borç zaman geçtikçe o kadar büyür ki, büyük bir tarlanın bir yıllık ürününü alın teriyle beraber yutar. Köylü bu borcun bu kadar arttığını anlayamadan beş altı katını ödemiş olur...”

Bu durum özellikle köy bakkalları için söylenebilir. Aydın Valisi Kâmil Paşa bu konuda bir genelge yayımlamıştır. Genelgede; *köyün sarrafi, bankeri, esnafı olarak görülen köy bakkallarının köylüyü soyan, onu ağır borçlar altına sokan, haraca kesen zararları belirtilerek bu bakkalların ortadan kaldırılması istenmiştir*. Bunların yerlerine köylü tarafından açılacak bakkalların yararından da söz edilmiştir.³⁶³

³⁶² Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, “Hayatın Değiştiği Yerde Bakkallık”, **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:7, 2013, s. 530.

³⁶³ Pullukçuoğlu Yapucu, “Hayatın Değiştiği Yerde Bakkallık”, ss. 530-531. Detaylı bilgi için bkz: Mehmet Şeref, “Köy Bakkallarının Men-i Mazarratı”, **Ahenk**, 5 Ekim 1900 ve Zeki Arıkan, “İzmir’de İlk Kooperatifleşme Çalışmaları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: IV, Sayı:1, 1989, ss.31-42.

Bunun yanında, Osmanlı Devleti'nde devletin malını çalmak, zimmetine para geçirmek, yine devlete ait para ve senetlerin işleme konulması esnasında komisyon almak, bunun gibi faaliyetleri yaparken karşılığında rüşvet ya da hediye almak, devletin işçileri için gönderilmiş olan paraları onlara vermeyip ya da eksik verip, kendi çıkarına kullanmak, devletin ihtiyaçları olan malların temini için yapılan müzayedelere fesad karıştırmak, devlet için alınacak malların alımları esnasında bilerek çürük ya da bozuk malları almak gibi suçlar, cinayet suçları kapsamına alınmıştır.³⁶⁴ Buna örnek olarak, Nazilli Kazası'nın Pazar Karyesi Rum kabzımalı Hralambo'nun zimmetine geçirdiği mebalığ hakkında gerekenin yapılması istenmiştir.³⁶⁵ Bu talebe ilişkin olarak ise, Nazilli Kazası'nın Pazar karyesi Rum kabz-ı malı Hralambo'nun zimmetine geçirdiği iddia olunan 7 bin küsur kuruşun kendisinden tahsili için verilen karara itiraz edildiği, ancak itirazın reddi neticesinde bu paranın Hralambo'dan tahsili hakkında karar verildiği bildirilmiştir.³⁶⁶

Aydın ve çevresinde bu olumsuz sosyal ve ekonomik tabloya neden olan gayri Müslimlerin olumlu gelişmelere de neden oldukları görülmektedir. Örneğin, Söke'de bir Rum ailesi olan Dr. Aleko Perikli Camuzakis hakkında bilgi verecek olursak, Perikli'nin aslen Sökeli olup olmadığı ile ilgili kesin bir kanıt yoktur. Ailesinin 1821 Mora İsyanı sonrası Söke'ye gelenlerden olabileceği gibi Söke'nin yerli Rum cemaatinden de olabileceği söylenebilir. Ailenin soy ismine bakılacak olursa, büyükbaş hayvancılıkla uğraştıkları ve baba Manolaki Camuzakis'in Kemer Çiftliği'nde manda yetiştiriciliği yaptığı bilinmektedir. Camuzakis ailesinin, varlıklı bir aile olduğu söylenebilir. Oğulları Aleko'ya tıp eğitimi aldırabilmeleri de bunun kanıtıdır. Aleko, Rum cemaatinin okullarında ilköğrenimini tamamlamış, belki de sonrasında Rüştîye'ye gitmiştir. Orta öğrenimi için, Rumlar adına önemli bir merkez olan İzmir'de, 1733'te İzmir Rum Ortodoks metropolitenin gayretleriyle açılan ve varlığını 1922'ye kadar devam ettirmiş olan *Elleniki Scholi* gibi bir okulda sürdürmüş olabilir. Dr. Perikli'nin hekimlik eğitimini Avrupa'da aldığı söylene de bu kesin değil muhtemeldir. Söke halkı tarafından sevilen bir hekim olan Perikli için yerli halk "*iyi bir hekim olmasının yanında iyi bir insandır,*

³⁶⁴ BOA, İ.DUİT., 78/31.

³⁶⁵ BOA, BEO., 1545/1158330.

³⁶⁶ BOA, DH.MKT., 2406/91.

ayırt etmeksizin tüm hastalarına yardım etmeye gayret eder, yoksullardan para almaz” der. O, aynı zamanda bitki kökenli ilaçlar hazırlayarak, basit ilaçlar üreten bir eczacı olarak da tanınmıştır.³⁶⁷

Döneme ilişkin bir değerlendirme yaparsak; Aydın Vilayeti’nin merkezinin İzmir ve Güzelhisar arasında sürekli yer değiştirmesi nedeniyle Güzelhisar’ın kentsel gelişiminin araştırılması bir gerekliliktir. Bu yüzyılda Aydın’da tarım dışı faaliyetlerle uğraşanların oranı %55,2’dir.³⁶⁸ Fakat tarım hala revaçta bir iş koludur. Dokumacılık da bu dönemde kentte oldukça gelişmiştir. Müslüman olmayan topluluklar tarımsal faaliyetlere pek fazla ilgi göstermemişler, daha çok deri ve giyim eşyası, tüccarlık, inşaat ustalığı, yiyecek-içecek üretimi, terzilik, esnafılık gibi mesleklerde kendilerini geliştirmişlerdir.³⁶⁹

3.2.3.2. Aydın Sancağı’nda Dinî Hoşgörü ve Çeşitlilik: Arşiv Belgelerinden Yansıyanlar

Osmanlıda “ihtidâ” faaliyetlerinin dinamiklerini kavrayabilmek için ilk önce bu ülkedeki toplum ve din düzeni arasındaki ilişkiyi ortaya koymak gerekir. Osmanlı Devleti, din özgürlüğü yönünden diğer devletlere model teşkil edebilecek bir konumdaydı. İslamiyetin “dinde zorlama yoktur” düsturu sayesinde gayrimüslimler, din değiştirme konusunda rahattırlar. Bu sebeple Osmanlı, sınırları içinde ikamet eden Müslüman olmayan unsurlara diledikleri gibi inanma ve inançlarını özgürce yaşayabilme imkânı vermiştir.³⁷⁰

Nitekim Osmanlı coğrafyasında Müslimler ve gayrimüslimler uzun yıllar bir arada ve birlikte yaşamışlardır. Doğal olarak bunun ortaya çıkardığı bazı sosyal durumlar mevcuttur. Bu durumlar arasında “ihtidâ” olarak adlandırılan din değiştirme olayları yer almaktadır. Osmanlı’nın ilk dönemlerinde daha yoğun olan “ihtidâ” hareketleri, imparatorluğun hemen hemen her döneminde de görülmektedir.

³⁶⁷ Pullukçuoğlu Yapucu, “Gitmek İstemeyenler; Dr. Aleko Perikli Camuzakis”, ss. 36-38.

³⁶⁸ Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, s. 47.

³⁶⁹ Hakkı Gürkan Ganiz, **Milli Mücadele Başlarında Aydın Sancağı (1919-1920)**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2009, ss. 20-21.

³⁷⁰ İsmail Başaran, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin (Hristiyan ve Yahudi) Statülerinin Din Özgürlüğü Açısından Değerlendirmesi”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Nisan 2019, s. 41.

“İhtida”nın sözlükteki anlamı; “*doğru yola girme, hidayete nâil olma, din-i İslam’ı kabul etme, Müslüman olma ve dine dönme*”³⁷¹ dir. Terim manası ise “*inançsızken veya başka bir dinin mensubu iken Müslümanlığa geçmek*”³⁷² tir. *İhtidâ* eden kişiye *mühtedi* denir.

Din değiştirmede birçok sosyal ve psikolojik neden bulunmaktadır. Araştırmacılar, içten ve dıştan gelen olmak üzere iki ana faktör üzerinde durmaktadırlar. İçten gelen etmen; kişinin duygusal dünyalarındaki değişimlerden kaynaklanmasıyla ilgiliyken, dıştan gelen ise bilinçli olarak farkındalıkla entelektüel bir yaklaşım olarak sayılmaktadır.³⁷³

Aydın Sancağı’nda da bu şekilde din değiştirme davranışları görülmektedir. Bir arşiv belgesinde Çine’de ihtida eden bir Rum kızı hakkında bazı ifadeler yer verilmiştir. Buna göre, Patrik Efendi’nin Adliye ve Mezâhib Nezâreti’ne yazmış olduğu yazıda, bu kızın henüz on üç yaşında olduğu ve Metropolitihaneye teslim edilmesi gerektiği yönündeki ifadesi³⁷⁴ üzerine cevaben yazılan yazıda, Çine’de ihtida eden Rum kızı, henüz on üç yaşında olduğundan mezburenin Metropolitihaneye teslimi Rum Patrikliği’nden talep olunduğu bu durumun hakikatinin anlaşılması için gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir.³⁷⁵ Yine 1908’de, Söke Kazası Rum mahallesinde ikamet eden Taşçı Mihal’in kızı olan Dimitrole, Müslüman olma isteğini mahkemeye başvurarak iletmıştır. Şahitler ise, Söke Sandık emini Hasan Efendi ile yine Söke’nin Büyük Camii Mahallesi’nden Osman oğlu Giritli Mustafa’dır. Burada kelime-i şahadet getiren Dimitrole, Müslüman olmuş ve adı Fatıma olmuştur.³⁷⁶

1908 Vilayet Salnamesine göre Aydın Kazası ve karyelerinde 4, Karapınar Nahiyesi’nde 5, Sobiçe Nahiyesi’nde 4, Köşk Nahiyesi’nde 1, Söke Kazası’nda 9, Karacasu Kazası’nda 1 ve Nazilli Kazası’nda 3 olmak üzere toplam 26 kilise vardır.³⁷⁷

³⁷¹ Ferit Devellioğlu, “İhtida”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Eski ve Yeni Harflerle, haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi Yayınları, 15. Baskı, Ankara, 1998, s. 418.

³⁷² Ali Köse, “İhtida”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXI, s. 554.

³⁷³ Bilal Yıldız, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Denizli’de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** (Amasya İlahiyat Dergisi/Amasya Theology Journal), Sayı: 1, Amasya, 2013, s. 106.

³⁷⁴ BOA, BEO., 3117/233707.

³⁷⁵ BOA, BEO., 3141/233572.

³⁷⁶ Şimşek, s. 130.

³⁷⁷ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H. 1326-M. 1908, ss. 443-723.

Rumların kiliseleri genellikle kasaba merkezlerinde kendilerine ait mahallelerde bulunmaktaydı. Karacasu Kasabası'nın Rum Mahallesi'nde Rum cemaatine ait bir kilise ile Söke'nin Bağarası Karyesi'nde Rum cemaatine ait olup "Aya Dimitri" adını taşıyan bir manastır vardı.³⁷⁸

Bunun yanında, H.1284 (M.1867)'te çıkarılan "*Dersaadette Milel-i Muhtelifeye Tahsis Edilecek Kabristanlar ile Bunların Haricinde Defn-i Emvatın Teyid-i Memnûiyeti Hakkında İrade-i Seniyye*" ile Müslüman olmayanların da Müslümanlar gibi vefat edenlerini defnetmeleri için sorun olmayacak alanların tahsis edilmesi kararlaştırılmış ve bu konuda gerekli tedbirlerin alınması görevi Zabtiye Nezareti'ne verilmiştir. Yine bu irade ile her milletin vefat edenleri için ayrı ayrı kabristanlar tahsis edilmiş ve bunlara ilişkin haritaların çıkarılması kabul edilmiştir.³⁷⁹ Bu düzenlemeye örnek olarak Nazilli'nin Atça Nahiyesi'nde yaşayan Rumlar, Rum cemaati adına bir kabristan kurulması için Aydın Valiliği'ne başvuru yapmışlardır. Kabristanın Atça Nahiyesi'ne tabi Çanaklı Karyesi'nde miri arazi olup Hralambo uhdesinde bulunan üç buçuk dönüm büyüklüğündeki arazi üzerine kurulması kararlaştırılmıştır. Aydın Metropolitliği kurulacak olan bu kabristanla ilgili herhangi bir mahzurun olmadığı yönünde görüş bildirince Aydın Vilayeti de bu isteği Dâhiliye Nezareti'ne iletmiştir. Dâhiliye Nezareti de, bu talebi ve gerekli tahkikat sonucunda hazırlanmış olan haritaları, görüşülüp karara bağlanması için Şûra-yı Devlet'e havale etmiştir. Kabristan kurulması talebini değerlendiren Şûra-yı Devlet, Çanaklı Karyesi'ndeki arazide mezarlık kurulmasında bir sakınca olmadığına karar vermiştir. Neticede "*Aydın Vilayeti'nin Çanaklı Karyesinde Rum cemaati için kabristan ittihazı*" için irade çıkarılarak Aydın Vilayeti'ne gönderilmiştir.³⁸⁰

Rumlara ait olan bu kiliselerin tamirleri veya yeniden inşaları ile ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürdüğü her dönemde gayr-i Müslimlerin tamir veya yeniden inşa için izin istedikleri ve genellikle bunların olumlu karşılandığı görülecektir. Aydın Sancağı'na tabi Köşk Karyesi'nde yer alan Rum Kilisesi'nin harap durumda olması sebebiyle yıkılarak yerine yenisinin inşası ile ilgili

³⁷⁸ Şimşek, s. 116.

³⁷⁹ Şimşek, s. 112.

³⁸⁰ BOA, İ.AZN., 57/25.

olarak Rum Patrikliği tarafından bir talepte bulunulmuştur. Bu istek üzerine valilikten, yapılması istenen kilisenin inşası için arsa durumu ve değeri gibi konuların yerinde araştırılması istenmiştir.³⁸¹ Aydın Valiliği tarafından mahallinde yapılan inceleme sonucunda hazırlanan tutanakta, harap durumda olan eski kilisenin yerine, yine eski arsası üzerine olmak şartıyla uzunluğu 24 arşın, genişliği 12 arşın ve yüksekliği 12,5 arşın olmak üzere 3 kapılı ile 11 pencerele olacak şekilde yeni bir kilise inşa edilmesi ve bunun için gereken 700 liranın kilise vakfı tarafından karşılanması istenmiştir. İnşa edilecek kiliseden, köyde ikamet eden 98 hanede yaşayan 256 Rum faydalanacaktı.³⁸²

Görüldüğü üzere, Aydın Sancağı'nda Rum cemaat içinde ihtida hareketleri görülmüştür. Bu süreçte devlet, hiçbir zaman taraf olmamış ve herkese istediği dine mensup olma hakkı vermiştir. Bunun yanında, yine Rum cemaate ait kiliselerin yeniden inşa veya tamir gereksinimlerine, belli kurallar çerçevesinde, hiçbir dönem engel olmamış ve gerekli izinleri vermiştir. Aynı durum Rum kabristan/mezarlıkları için de geçerlidir.

3.2.3.3. Söke Rum Mektebi Lisan-ı Türki Muallimi: Odif Oğlu Sotiri Efendi

Taşrada okulların ve eğitimin yaygınlaşması, vilayetlerde maarif meclislerinin ortaya çıkmasına 1869 nizamnamesi neden olmuştur. Aydın Vilayet Salnamelerine göre bu meclis, “Maarif Komisyonu” adıyla sancağın merkezinde ve diğer bazı kazalarda görev yapmaktaydı. H.1302-1311 yılları arasında Aydın Merkez Sancağı, Çine Kazası, Nazilli Kazası ve Bozdoğan Kazası'nda maarif meclisi veya komisyonu bulunurken, H.1312 yılında Söke Kaza'sında maarif komisyonunun mevcut olduğu görülmektedir. H.1313 Aydın Vilayet Salnamesi'nde ise Karacasu'nun nahiye iken kazaya dönüştürüldüğü ve maarif komisyonunun oluşturulduğu görülmektedir. H.1319 salnamesinde de Nazilli Kazası'nda bulunan maarif komisyonunun ikiye ayrılarak “Aşağı ve Yukarı Nazilli Maarif Komisyonu” ismiyle görev yaptığı görülmektedir.³⁸³

1896'da yayınlanan “*Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*”ın 34. maddesinde ise “*mekâtib-i gayri müslimede lisan-ı Osmaninin tedris*

³⁸¹ BOA, ŞD., 1447/1.

³⁸² BOA, İ. AZN., 115/1332.

³⁸³ Ali Kürşad Turhan, **Aydın Vilayet Salnamelerine Göre II. Abdülhamit Dönemi'nde Aydın Sancağında İdari Yapı**, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2022, ss. 49-50.

ettirilmesi mukarrer (kararlaştırılmış) olduğundan Türkçe derslerinin mektebin derecesine göre şâkirdânca kâbil-i istifade olacak bir surette tedrisine ait vesâile tevessül edilecektir” kararı mevcuttur. Bu hükümle Türkçe derslerinin, Müslüman olmayanların okullarında öğretim programına girdiği, bu nedenle okulun öğretim kademesindeki konumunu dikkate alarak öğrencinin öğrenebileceği ölçülerde faydalanmasının izlenmesi zorunlu kılınmıştır. Bu sayede, Türkçe’nin öncelikle kasabalar olmak üzere zamanla karyelerde bulunan gayrimüslim okullarına kadar yaygınlaştırılması hedeflenmiştir.³⁸⁴ Öyle ki, Türkçe derslerinin okutulması amacıyla görevlendirilecek öğretmenlerin gideri için devlet, maddi destek de sağlamaktaydı.³⁸⁵ Aydın Kazası’nda bulunan Rumlar, okullarında lisan-ı resmî-i Osmanî’nin tedrisi için tayin olunacak muallime ihtiyaç olduğundan bahisle valiliğin bu konuda kendilerine gerekli ödeneği vermesini istemişlerdir. Bunun üzerine, Aydın Vilayeti’nden Maarif Nezareti’ne gönderilen yazıda, Aydın Kazası’ndaki Rum mektebine “Osmanî muallimi” görevlendirilmesi istekleri için ödenecek tahsisata izin verilmesi talep edilmiştir. Maarif Nezareti’nden Aydın Vilayeti’ne gönderilen cevapta, adı geçen taleplerin karşılanması için 1909 bütçesi ile vilayetin maarife ait olan gelirlerinden lüzumlu olan ödemenin yapılması istenmiştir.³⁸⁶

Osmanlı döneminde Rum toplumunun okulları iki tür idi. Bunlar, tamamen dini eğitimi öğütleyen manastır mektepleri ile patrikhane mektebiydi. Bunlardan sonra kiliselerin yanında ilk eğitimi veren okullar da mevcuttu. Ayrıca, yine kilise içinde ilköğretim düzeyinde okullar da vardı.³⁸⁷

Rumların 19. yüzyıl sonlarında izin alıp eğitim ve öğretime başladığı rüşdi ve idadi mektepler arasında Rumların Söke’de 7 (nim idadi), Aydın’da 1 (idadi), Nazilli’de 2 idadi, Kuşadası’nda da 2 tane rüşdi mektepleri bulunuyordu. Aydın Piskoposluğu’nda Aydın merkezdeki Rum okulunun 60, Nazilli’deki 2 mektebinde de 27’si kız, 26’sı erkek olmak üzere toplam 53 öğrencisi bulunuyordu. Bu okullar ruhsatlarını 1899’da almıştır. Söke’de bulunan ve 1889’da ruhsat alıp eğitim ve öğretim faaliyetine başlayan (nim)

³⁸⁴ M. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, Boğaziçi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992, s. 88.

³⁸⁵ M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 12, 2008, s. 189.

³⁸⁶ BOA, MF.MKT., 1108/60.

³⁸⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, TTK Yayınevi, Ankara, 1993, s. 40.

idadi mekteplerinde ise 90'ı kız, 270'i erkek olmak üzere toplam 360 öğrenci bulunuyordu. Kuşadası'nda 2 Rum rüşdi mektebinden birinin 25 erkek öğrencisi olup, 1873'te açılan mektebe 1894'te ruhsat verilmiş olup, diğer okulun 70 erkek öğrencisi bulunuyordu ve bu okul da 1869'da açılmış olmasına rağmen 1900'de ruhsat alabilmiştir.³⁸⁸ Aydın Sancağı dâhilinde bulunup da resmi ruhsatları bulunmayan Aydın Piskoposluğu idaresindeki Rum mekteplerine resmi ruhsat alınması gereğinin Aydın Maarif Müdürlüğü ile Rum Patrikliği'ne bildirildiği görülmektedir.³⁸⁹ Yine, Aydın'ın Mekri Kazası'na tabi Polis Karyesi'ndeki kilise avlusuna Rum cemaati için bir mektep inşasına izin verilmesi hususunun Sadaret'e arzını görmekteyiz.³⁹⁰

Aydın Sancağı kaza merkezinde bulunan Rum okulları ve öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Okul Derecesi	Okul Sayısı	Öğrenci sayısı
İlkokul	1	180
İlkokul (Kız)	1	60
Ortaokul (Erkek)	3	50
Toplam	5	290

Tablo 7: Aydın Sancağı kaza merkezinde Rumlara ait okul ve öğrenci sayısı (1891)³⁹¹

Bu tabloya göre, Aydın Sancağı kaza merkezinde 5 okulda ve toplam 290 öğrenci eğitim görmektedir. Bu okullardan biri kız, diğer üçü ise erkeklerin eğitim gördüğü okullar idi.

Bunun yanında, Söke Kazası Rum Mektebi'nde Türkçe (lisan-ı Türki) muallimliği yapmış, kasaba ahalisinden Odif oğlu Sotiri Efendi'nin devletten bir isteğini görmekteyiz. Sotiri Efendi, Dersaadet Mekatib-i Aliyyesinden birinde tahsilini tamamlamak istediğinden, ancak kendisinin fakir durumda olduğundan, Mekteb-i Mülkiye'ye ya da Mekteb-i Hukuk'a kaydı için mahalli makamlarca verilen dilekçenin kabul edildiği bildirilmiş³⁹², ancak bu dilekçeye verilen cevabi yazıda Odif oğlu Sotiri Efendi'nin

³⁸⁸ M. Güneş, s. 91.

³⁸⁹ BOA, MF.MKT., 408/18.

³⁹⁰ BOA, DH.MKT., 1394/32.

³⁹¹ M. Güneş, s. 93.

³⁹² BOA, DH. MKT., 435/29.

Mekteb-i Mülkiye'ye kabulünün mümkün olamayacağı, Mekteb-i Hukuk'a kaydedilmek için de imtihana girip başarılı olması gerektiği bildirilmiştir.³⁹³

3.2.3.4. Ortak Coğrafyada Kardeşçe Yaşam: Müslüman Türkler ve Ortodoks Rumlar

Osmanlı Devleti'nde 1831'de gerçekleşen ilk nüfus sayımından sonra 1844'teki genel nüfus sayımına dek ülkede sayımlar, altışar aylık dönemler halinde ve nüfus yoklamaları şeklinde devam etmiştir.³⁹⁴ Buna göre 1831'de Aydın Sancağı'nda 100.257 Müslüman, 532 Yahudi, 6.346 Rum ve 543 Ermeni olmak üzere toplam 107.678 kişi yaşamaktaydı. Ancak bu sayımda sadece erkekler sayılmıştır. Dolayısıyla bu sayıları iki ile çarpmak gerekir.³⁹⁵

Aşağıda Aydın Sancağına ait kazalardaki nüfus durumu verilmiştir.

Kazalar	Müslüman	Rum	Musevi	Ermeni	Toplam
Güzelhisar	11.252	1.044	370	64	12.730
Nazilli	4.687	227	-	47	4.961
Bozdoğan	4.199	27	-	-	4.226
Kuyucak	2.683	15	-	-	2.698
Atça	2.332	92	-	-	2.424
Sultanhisar	1.718	29	-	-	1.747
Köşk	385	49	-	-	434
Toplam	27.256	1.483	370	111	29.220

Tablo 8: 1831 nüfus sayımına göre Aydın Sancağı³⁹⁶

Tablodan da görüldüğü gibi, 1831 nüfus sayımında Aydın Sancağı kazalarında Müslüman nüfus yoğundur. Rum nüfus ise sancak merkezi konumunda olan Güzelhisar'da fazladır.

Yüzyılın sonlarına doğru sancağın özellikle toplumsal yapısının nasıl olduğu konusunda neticelere varabilmek için 1894 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'nden faydalanmaktayız. Buna göre, Aydın Sancağı'nın 19. yüzyıl sonundaki nüfus durumu aşağıdaki tabloda verilmiştir:

³⁹³ BOA, DH.MKT., 293/39.

³⁹⁴ Cahit Telci, "Aydın Livası'nın Nüfusu Hakkında H.1261/M.1845 Tarihli Bir Defter", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: I, Temmuz 2006, s. 167.

³⁹⁵ Ganiz, s. 19.

³⁹⁶ Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, s. 53

	İslam	Rum	Ermeni	Musevi	Katolik	Ecnebi	Toplam
Güzelhisar	65272	4559	268	1873	96	172	72240
İncebad	12198	74	66	-	-	-	12338
Sobice	101110	10805	-	-	-	-	111915
Karahayıt	8311	-	-	-	-	-	8311
Köşk	8791	-	-	-	-	-	8791
Nazilli	61784	1965	336	220	-	142	64447
Atça	5154	113	-	-	-	-	5267
Karacasu	17958	155	-	-	-	-	18113
Sultanhisar	5158	56	-	-	-	-	5214
Kuyucak	12395	25	-	-	-	-	12420
Söke	15192	10901	88	3	-	-	26184
Bozdoğan	27943	81	8	-	-	-	28032
Yenipazar	8228	30	-	-	-	-	8258
Arpaz	8660	3	-	-	-	-	8663
Amasya	2635	-	-	-	-	-	2635
Çine	29892	369	5	-	-	-	30266
Toplam	390681	29136	771	2096	96	314	423094

Tablo 9: 19. yüzyıl sonlarında Aydın Sancağı'nda nüfus³⁹⁷

Adı geçen salnamedeki bilgilere göre sancak içerisindeki hiçbir kaza ya da nahiyede gayrimüslim nüfus, Müslüman nüfusun üzerinde değildir. Hatta Karahayıt, Köşk ve Amasya'da yalnızca Müslüman halk ikamet etmektedir.

Yine sancakta gayrimüslim nüfusta ilk sırayı Rumlar almaktadır. Rumlardan sonra Musevi, Yahudi ve Ermeni nüfus gelmektedir. Aydın Sancağı, bu dönemde vilayet içinde toplam nüfus bakımından dördüncü sırada yer almaktadır. Yabancı nüfusa göre ise burada da ikinci sıradadır.³⁹⁸

Sancak dâhilindeki nüfusun, 19. yüzyılın sonlarındaki artışı oldukça yüksektir. Bu nüfus artışının farklı sebepleri vardır. Mesela, elden çıkmış olan Osmanlı topraklarında yerleşik olup da bu nedenle yurtlarından ayrılıp Anadolu'ya göçenler, Aydın Sancağı ve çevresini bir göç alanı olarak tercih etmişlerdir. Ayrıca, Anadolu'dan giden yerli Rumların bir kısmı Yunan Krallığının kurulmasından sonra geriye dönmüşlerdir. Bu da nüfus artışını hızlandıran faktörler arasında yer almaktadır.

³⁹⁷ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H.1312-M.1894, s. 412.

³⁹⁸ Ganiz, s. 23.

Yunan işgali öncesinde Aydın Sancağında nüfus kozmopolit bir yapı göstermiştir denilebilir. Buna rağmen, 19. yüzyılın sonuna dek Aydın ve çevresindeki Türk/Müslüman unsurunun daha çok olduğu gerçeği değişmemiştir. 20. yüzyıla girilmesiyle birlikte Aydın'daki sosyal yapı ile ilgili göstergeleri farklı bir açıdan değerlendirmek gerekir. Çünkü Yunanistan, bağımsızlığını kazandığından beri “Megali İdea” düşüncesiyle hareket etmiş ve özellikle 1900'lü yılların başından sonra hem nüfus hem de nüfuz üstünlüğünü Batı Anadolu'da kazanabilmek amacıyla faaliyetlerde bulunmuştur. Peki, “Megali İdea” nedir? Hedefi neydi? Yunan milliyetçiliği için neyi ifade etmiştir? Tüm bu sorulara cevap vermek için bu “büyük ülkü” hakkında kısa bir bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

“Megali İdea” yani “Büyük Ülkü”, Yunan milliyetçiliğinin en önemli ideolojik dayanaklarından birini oluşturmuştur. “Megali İdea”nın kökenleri, Osmanlı hâkimiyetindeki Rumların bağımsızlık mücadelesine ve 1830'da Yunanistan'ın kurulmasına kadar uzanmaktadır. Yeni kurulan Yunan Krallığı sınırlarının dışında kalan Rum topluluklar, tüm Rum soydaşlarını tek bir çatı altında toplama idealini benimsemişlerdir. Bu fikir temelde, Anadolu'yu, Trakya'yı, Kıbrıs'ı ve Ege Adaları'nı içine alacak şekilde büyük bir Yunan devleti kurma hayalini yansıtmaktaydı. Böylelikle Bizans'ın mirasçısı olunacak ve Ortodoks Hristiyan Rum topluluklar birleştirilecekti.

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Megali İdea”, Batı Anadolu'daki Rum cemaatleri arasında da etkili olmaya başladı. Bölgedeki varlıklı Rum tüccar sınıfı ve aydınlar bu fikirlerin yayılmasında öncü rol oynadılar. “Büyük Ülkü”, bölgedeki birçok Rum okulunda ve kültür kurumlarında işlenen bir ideoloji haline geldi.

Özellikle 1908 Jön Türk İhtilali sonrasında, Osmanlı idaresindeki gevşeme sebebiyle “Megali İdea” daha yüksek sesle dillendiriliyor oldu. Batı Anadolu'daki Rum cemaatleri, Yunanistan'la artan ilişkiler kurdu ve bu "Büyük Yunanistan" hayalini destekledi. Bu akım sayesinde bölgedeki Rumlar arasında irredantist bir milliyetçilik ruhu gelişti. Kendilerini Hellenizm'in doğal mirasçıları gören Rumlar, Yunanlılarla siyasi-kültürel birliktelik hedeflemeye başladılar. Bunun sonucunda Batı Anadolu, İtilaf Devletleri ve Yunanistan arasında paylaşılacak bir toprak parçası olarak görülmeye başlandı.

Bu akım, I. Dünya Savaşı sonrası Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmesine ve bunun ardından patlak veren Türk-Yunan Savaşı'na zemin hazırladı. "Büyük Ülkü" hayali, iki toplum arasında trajik bir çatışmaya ve nihayetinde Rum nüfusun Anadolu'dan göçüne neden olmuştur. Bu da Aydın Sancağı'nda sosyal, ekonomik ve kültürel manada birtakım değişimlere sebep olmuştur. Bu değişimi Yunan kaynaklarında da görebiliriz.

1908'de 40 bin civarında olan Güzelhisar'ın nüfusu içerisindeki Rum nüfus payı 4 bin kadardı.³⁹⁹ 1912'ye gelindiğinde ise Aydın Sancağında 219.959 toplam nüfus içerisindeki Rum sayısı 54.633 idi. Bir Yunan olan Sotiriadis'in bu ifadesine yine bir başka Yunan Anagnostopulu karşı çıkmış ve o, Aydın Sancağında 38.900 Rum'un bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁰

Yine 1912 verilerine göre, Mondros Mütarekesi'nden önce olduğu gibi Aydın Sancağı'nda en fazla Rum nüfusuna sahip olan kaza Söke idi. Burada Yunan kaynaklarının ifadelerine göre 38.847 kişilik toplam nüfus içerisinde 25.801 Rum mevcuttu ve Rumlar toplam nüfusun %66,4'ünü oluşturmaktaydı.⁴⁰¹

Nitekim Sotiriadis'in aktardığına göre, Söke şehir merkezinde 5 bin Rum bulunmaktaydı. Yeniköy'de 500 Rum aile yerleşikti. Bağarası Karyesi'nde 300 Rum aile vardı. Bu Rumlar, oraya adalardan göç etmişlerdi. Keles Karyesi'nde 500, Doğanbey (Dimaca) Karyesi'nde 600, Bıyıklı Karyesi'nde ise 400 Rum ailesi yerleşikti. Adalardan bu coğrafyaya gelen bu Rumlar, buralara 1840 ile 1860 arasında yerleşmişlerdir. Bununla birlikte, Akköy'de 400 Rum, Abuki Karyesi'nde ise 128 Ortodoks Hristiyan ailenin varlığını görmekteyiz.⁴⁰²

Bunun yanında önemli sayıda Rum'un yerleşik olduğu başlıca üç karye mevcuttu. Bunlardan Karapınar Karyesi'nde 924 Rum ile 500 Türk oturuyordu. Mursallı Karyesi'nde ise Rum nüfusu oldukça yoğundu. Koçarlı Karyesi'nde ise 1.000 Rum ve 2.000 Türk vardı. Bunların da Rum nüfus menşeleri adalar idi. Nitekim Aydın Sancağı'nda diğer Rum sakinler Türklerle birlikte daha küçük karyelerde yaşamaktaydı. Germencik ve Umurlu karyelerindeki nüfus durumu bunun bir kanıtıdır. Köşk

³⁹⁹ Turan Akkoyun, **İstiklal Savaşı'nda Aydın Kuva-yı Milliyesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1988, s. 10.

⁴⁰⁰ Ganiz, s. 25.

⁴⁰¹ Nakracas, ss. 106-107.

⁴⁰² Ganiz, s. 25.

Karyesi'nde de adalardan Batı Anadolu'ya göçmüş olan 50 Rum ailesi ile 200 Türk ailesi bir arada yaşamaktaydı. Erbeyli Karyesi'nde ise 20 Rum aile 530 Türk ile birlikteydi. Karacasu, Aziziye ve Yenipazar karyelerinde de birkaç Rum ailesinin varlığı bilinmekteydi. Çine ve Bozdoğan kazalarında ise 54.985 kişilik toplam nüfus içerisinde çok az sayıda gayrimüslim ve Rum nüfusun olduğunu görmekteyiz. Nazilli'de 57.683 kişilik nüfus içerisinde Rumlar 6.800 iken, Anagnostopulu ise Nazilli'de 4.500 Rum'un varlığını bildirmiştir.⁴⁰³

3.2.3.5.Aydın Sancağı'nda Suç ve Ceza: Asayişin Bozulmasına Neden Olan Faktörler ve Alınan Tedbirler

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyo-ekonomik alandaki çözülmenin doğal bir sonucu olarak düzenin bozulması kendini iyice hissettirmeye başlamıştır. Dünyanın hemen hemen her bölgesinde olduğu gibi Osmanlı Devleti topraklarında da düzen bozukluğunun ortaya çıkardığı en önemli sosyal sonuç eşkıyalık olgusudur.

Mora İsyanı sonrasında Yunanistan'ın bağımsız olmasının Batı Anadolu ve özellikle de Aydın Sancağı ve çevresinde asayiş sorunları ile ilgili birçok etkisi olmuştur. Adalardan Aydın Sancağı kıyılarına geçen Rumlar, özellikle kıyı şeridindeki bölgelerde asayiş bozucu hareketlerde bulunmuşlardır. Adalardan gelerek kıyı köylerini ve daha sonraları kıyıda oldukça uzaktaki köyleri hedef alan bu Rum çetelerini etkisiz hale getirmek için ise denizden ve karadan gönderilen kuvvetler yetersiz kalıyor, yeterli olabilecekleri durumlarda ise çok kere olay yerine geç varıyorlardı. Bu çetelerin korkusundan evlerinden dışarı çıkamayan köylüler, tarlalarındaki ürünlerini toplayamıyorlar, bu sebeple de bölgenin ekonomik hayatı olumsuz yönde etkililiyordu.⁴⁰⁴

Bunun yanında, Paterson ve Whitall gibi Levanten ailelerin huzurunu bozan bu Rum eşkıyalardan olan Kaptan Andrea, Kaptan Sokrat ve Kaptan Aleko'nun çeteleri sık sık haraç ve tehdit mektupları gönderiyorlar ya da bu ailelere ait işletmeleri basıyorlardı. Ferik Mehmet Şakir Paşa'nın "... Eşkîya'nın dağa kaldırdığı Söke kazasına tabi Kelebiç Karyesi Hristiyan halkından Sokrat isimli kişinin dün eşkıya tarafından 400 lira fidye-i

⁴⁰³ Ganiz, s. 26.

⁴⁰⁴ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, ss. 48-49.

necat karşılığında bırakıldığı...” sözleriyle ifade ettiği Rum Sokrat’ın kaçırılması olayı da bu örnekler arasında gösterilebilir.⁴⁰⁵

Sancağın iç kesimlerindeki yerleşimlerde de benzer olumsuz durumlar mevcuttur. Söke’de bulunan meyan fabrikasında yöneticisi olarak görev yapan İngiliz menşeli Mösyö Hüdor’un dilekçesinde de ifade ettiği gibi, Tuzburgazı Karyesi’ndeki meyan kantarının silahları olan beş meçhul şahıs tarafından basıldığı, bunların 2.000 kuruş kadar bir meblağı da alarak kaçtıkları İzmir Kaymakamı Refik Bey tarafından İstanbul’a bildirilmiştir.⁴⁰⁶ Başka bir belgede ise, Söke’nin Rum mahallesinde meçhul şahıslar tarafından ateş edilmesi neticesinde ölü ve yaralılar bulunduğu, mütecasirlerin İzmir Reji Kolcubası Cemal ile üç refiki olup, intikam amacıyla suç işlendiği ve Cemal’in rüfekasının firarına yardım eden Arnavud Hilmi’nin yakalanarak sorgulandığı bildirilmiştir.⁴⁰⁷

Yine, Aydın Sancağı’nda Rum çetelerin kaçakçılık faaliyetleri de oldukça yoğundur. İzmir’den Söke Kaymakamı Refik Bey’in ifadesi şöyledir: “...geçen gece Rum kaçakçılar tarafından on sekiz yük ecza-yı nariyye ve eşya-yı memnua Sisam’dan Söke sahiline gönderilerek kaçırıldığı, eşya-yı memnuanın pek çoğunun Söke sahilinden kaçırılmakta olduğu ve burasının taht-ı muhafazaya alınamadığı...”⁴⁰⁸ Bu belge, kaçakçılık faaliyetlerinin boyutunu gösteren önemli bir örnektir.

Rum eşkıyalarının, yaptıkları eylemler sonucunda devletin kolluk kuvvetleri tarafından yakalanıp cezalandırılmaları oranı Müslüman suçlulara nazaran çok düşüktür. Bunun nedeni, Ege Denizi adaları menşeli bu eşkıyaların, suçu işledikten hemen sonra tekrar bu adalara kaçtıkları için yakalanamamalarıdır.

Aydın Sancağı’nda, Rum eşkıyalardan başka, en önemli eşkıyalık sorununu yaratan zeybekler idi. 1830’da Atçalı Kel Mehmet Efe isyanının bastırılmasından sonra zeybekler aleyhine başlayan olumsuz dönem, 19. yüzyılın sonlarına doğru devletin askere ihtiyaç duyması (93 Harbi) nedeniyle gücünü yitirmiştir. Savaşlarda düzenli ordu birliklerinin haricinde görülen gerek veya ihtiyaç üzerine biraraya getirilen eğitimsiz, esasen gönüllü ve düzensiz şekilde mahalli düzlemde hareket edecek silahlı örgütler

⁴⁰⁵ BOA, Y.PRK.MYD., 22/59.

⁴⁰⁶ BOA, Y.PRK.ASK., 227/35.

⁴⁰⁷ BOA, DH.ŞFR., 378/111.

⁴⁰⁸ BOA, Y.PRK.ASK., 233/8.

cepheye gönderilecekti. “Muavene askeri/taburu” adıyla da ifade edilen bu yerel gönüllü askeri birliklerin asıl görevi, kendi bölgelerinde ek yıpratma ve savunma yapmaktı. Ancak çok kolay kontrol dışına çıkabilen bu birliklerin zamanla birer suç çetesi haline geldikleri bilinmektedir.⁴⁰⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Osmanlı orduları için bozgunla sonuçlanması üzerine köylerine geri dönen zeybekler, ekonomik ve idari baskılar sebebiyle bir süre sonra tekrar eşkıyalığa geri dönmüşlerdir. 1881’de eşkıyaların bu asayişsizliğinin şiddetinin ne kadar arttığı yazışmalarda da görülmektedir. “... *giderek şiraze-i intizamdan çıktılar şurada burada yine başka başka eşkiya çeteleri teşekkül edib 98 senesi evahirinde her tarafı yine korku ve dehşet saçıp istila ederek kimse kapı dışarı çıkamaz bir hale gelmişti.*”⁴¹⁰

3.2.4.Denizli Sancağında Rumlar

Denizli Sancağı, Ege Bölgesi’nin doğusunda yer alır. Aynı zamanda Denizli İç Anadolu, Ege ile Akdeniz bölgeleri arasında transit geçiş yollarının üzerinde yer almasından ötürü stratejik olarak da önemli bir konumdadır. Batısında Aydın İli’nin Bozdoğan, Karacasu ve Kuyucak ilçeleri, kuzeyinde Uşak İli’nin Karahallı, Eşme ve Ulubey İlçeri, doğusunda Burdur İli’nin Gölhisar, Yeşilova ve Tefenni ilçeleri ile Afyonkarahisar İli’nin Dazkırı, Dinar ve Sandıklı ilçeleri ve Manisa İli’nin Sarıgöl ilçesi, güneybatısında ise Muğla İli’nin Merkez, Köyceğiz ve Yatağan ilçeleriyle sınır komşusudur.⁴¹¹

13. yüzyılın başı gibi erken sayılabilecek dönemlerden beri Anadolu’da Türkçe ad taşıyan ender büyük merkezlerden biri olan “Denizli” isminin kendi içindeki evrimi uzun zaman almış ve bu günkü halini ancak 16. yüzyıl sonlarında almıştır. Fakat buradaki önemli nokta, Anadolu’nun farklı bölgelerine nazaran Denizli yöresinin Türkçe isim taşımasıdır. Örneğin Isparta, Manisa ve Kütahya’da Bizans devrine ait yöre isimleri değişim göstererek varlığını sürdürmüş fakat Denizli ve Yalvaç gibi bazı yörelerde

⁴⁰⁹ Oktay Özel, “O İnce Çizgi: Osmanlı Son Dönemi Pratiğinde Eşkıyalıkla Kahramanlık Arasında Salınanlar”, **Kebikeç**, Sayı: 34, 2012, s. 110.

⁴¹⁰ BOA, Y.EE. KP., 38/3746.

⁴¹¹ “Denizli”, **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt: III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 2116.

isimler Türkçe olarak kalmıştır. Bu tarafıyla değerlendirildiğinde Denizli, bahsedilen bu alanın merkezi gibidir.⁴¹²

Herodot, Denizli bölgesini ifade ederken “Germilai” ismini kullanır. Ancak başka kaynaklarda bu isme ait bir bilgi yoktur.⁴¹³ Türkler “Laodikya” kentini, öteki “Laodikya”larda olduğu gibi (Samsun/Lâdik’i ile Konya/Lâdik’i) “Lâdik” veya “Lâdikiye” olarak isimlendirmişlerdir. Eski eserlerde “Laodikya”nın ismi Türkçeleşmiş olarak “Lâdikiye/Lâdik” şeklinde söylene de halk, “Toğuzlu” ismini kullanmıştır.⁴¹⁴ Bu adı vermelerindeki etken, yeni yerleştikleri sahada yer alan “Toğuzlu” (Donguzlu) karyesinin ismini, yerleştikleri yeni alana vermeleridir. Zaman içerisinde bu ad, “Denizli” şekline evrilmiştir.⁴¹⁵

Denizli, bulunduğu coğrafi konum gereği Batı Anadolu’nun ticaret merkezi olmuştur. Pamuk tarımı, şehrin ekonomisinin en önde gelen faaliyet alanıydı. Laodikya’nın, *Delmotica (Dalmatica)*⁴¹⁶, *Birras (Birros)/Pelerin, Trimata, Fibula, Paraguasiya (Pargaudia), Paenulae, Lattunica/Tunik, Phaicula, (Trimita), Laodikya ve Khlanis* olarak adlandırılmış olan kumaşları oldukça ünlüydü. Günümüz Denizli’sinin dokumacılık geçmişi Laodikya döneminden itibaren başlar. Nitekim *Lâdik Bezleri*, Türklere ait her dönemde çok ünlü olmuştur.⁴¹⁷

Denizli ve çevresinin 1429’da Osmanlı topraklarına ilhakından sonra Tavas, Menteşe (Muğla) Sancağı’na; Asi Karaağaç (Acıpayam), Hamid (Isparta) Sancağı’na; Baklan, Homa, Çal, Işıklı, Honaz, Denizli Kazası, Buldan ve Sarayköy ise Kütahya Sancağı’na bağlanmıştır.⁴¹⁸

Osmanlı Devleti, Tanzimatın ilk yıllarında idarî açıdan vilayet ve sancaklara bölünmüştür. Denizli de Anadolu Beylerbeyliği’nin dağılması üzerine Muğla, Aydın, Menteşe ve Saruhan sancaklarının bağlı olduğu Aydın Vilayeti sınırları dâhilinde yer

⁴¹² Tuncer Baykara, “Denizli Hakkında Tarihi ve Kültürel Temel Bilgiler”, **Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu**, 27-30 Eylül 1988, Yayına haz. Mehmet Nihai Özbey, Denizli Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Bilal Ofset, Denizli, 1989, s. 11.

⁴¹³ “Denizli”, **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt: III, s. 2131.

⁴¹⁴ Baykara, s. 11.

⁴¹⁵ Metin Tuncel, “Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler: Denizli Örneği”, **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu**, Bildiriler I, Denizli, Ocak 2007, s. 48.

⁴¹⁶ Yün gömlek ve bir tür iç giysi.

⁴¹⁷ Bilal Yıldız, **Denizli Sancağında Gayrimüslimler (1876-1923)**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2013, s. 51.

⁴¹⁸ Taşkın Karaçam, **Denizli Ekonomisi (1920-1980)**, s. 5.

almıştır. Yine Denizli Sancağı, 1867 ıslahatında Menteşe ile birleştirilmiş, 1868’de ise kaza statüsü kazanarak Aydın Sancağı’na tabi olmuştur. Bu durum 1882’nin sonuna dek devam etmiş, 10 Mart 1883’te de Denizli Sancağı tekrar tesis edilerek, Rumeli Beylerbeyi ünvanlı Hasan Hayri Paşa, Denizli’nin ilk sancak mutasarrıfı olarak tayin edilmiştir. Denizli, Buldan, Tavas ve Sarayköy ile kazalarından meydana gelen bu sancağa 1884’te Çal, 1888’de de o dönemki ismi Garbî Karaağaç olan Acıpayam Kazası eklenmiştir. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde müstakil bir statüye sahip mutasarrıflık konumunda olan Denizli, 1894’te (V. Cuinet’e göre) idari açıdan 6 kaza, 4 nahiye ve 385 karyeden oluşmaktaydı.⁴¹⁹

Denizli, 1910’da idari anlamda tekrar değişikliğe uğramış ve “bağımsız mutasarrıflık” durumuna getirilmiş ve sınırları genişletilerek Cumhuriyetin kuruluşuna dek mutasarrıflık olarak kalmıştır. Cumhuriyetin ilan edilmesiyle de il olacaktır.⁴²⁰

Cumhuriyetten hemen sonra, 1924’te, Denizli il sınırlarına Çivril İlçesi de eklenmiştir. 1948’e dek Buldan’ın bir bucağı durumunda olan Güney’in de ilçe statüsüne yükselmesiyle, 1953’te Karaman Bucağı (Çameli) da ilçeye dönüşmüştür. 1959’da Merkez ilçeye tabi olan Bozkurt Bucağı’nın Çardak Karyesi, Tavas İlçesi’nin Kale Bucağı da ilçeye dönüştürülmüş, Acıpayam’ın Erle (Yeşilova) Nahiyesi de Burdur’a bağlanmıştır.⁴²¹

13. yüzyıl ortalarında Denizli şehri, bir Türk ve Müslüman yerleşim alanı olarak tesis edildiğinde Müslüman olmayan ahali, bir müddet daha Laodikya’da yerleşik kalmıştır. 19. yüzyılda Denizli topraklarına, özellikle demiryolu inşaatıyla beraber yeni Hristiyan (Rum) unsurlar gelmiştir.⁴²²

Denizli’de gayrimüslimlerin çoğu, 20. yüzyıl başlarında, şehrin güney batısında, ortalama 160.000 m² lik bir coğrafyaya yayılmış olan ve “Rum Mahallesi” (bkz: EK-8) ismiyle de bilinen alanda oturuyorlardı. Honaz⁴²³, Korucuk ve Sarayköy gibi toprakları

⁴¹⁹ “Denizli”, **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt: III, s. 2137.

⁴²⁰ Tuncer Baykara, “Denizli”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: IX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 157-158

⁴²¹ **Cumhuriyetin 50. Yılında Denizli: 1973 İl Yıllığı**, haz. Komisyon, Denizli Valiliği Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 44.

⁴²² Tuncer Baykara, **Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070-1520)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, ss. 329-330.

⁴²³ Osmanlı kayıtlarına, “Gebran” ya da “Cemaat-i Kefere” olarak geçen ve daha sonra “Hisar Mahallesi” adını alan Rumların ikamet ettiği mahalledir. Rumların yaşadığı bu mahalle, Honaz’ın batısında ve

verimli yerleşim alanlarında yaşayan gayrimüslimler dışında, kent merkezinde ikamet edenlerin ortalama sayıları, 20. yüzyıl başlarında 2.700-3.000 kişidir. Rum Mahallesi'nde Rumlar ve Ermeniler otururken, "Nafız Sokağı"nda Yahudiler yerleşti. Yine Yahudiler, Belediye binasının karşı tarafında yer alan oldukça küçük bir konağın bahçesindeki tahtadan imal edilmiş evlerde, Mevlevî Tekkesi çevresinde ve İstasyon Caddesi'ne yayılmış bir şekilde yaşarlardı.⁴²⁴

Denizli Sancağı merkez kazasında gayrimüslimlerin nerelerde oturdukları ile ilgili bilgilere Şer'îye Sicil Defterleri'nde rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti egemenliğinde kent merkezindeki gayrimüslimlerin çoğu, şimdiki ismiyle İstiklal Mahallesi'nde (o zamanki adı Hristiyan Mahallesi'ydi) oturuyordu. Bunun yanında sayısı az bir kısım da günümüzde Saraylar Mahallesi (o dönemki ismi Saraylar Tepesi Mahallesi) nde ikamet etmekteydiler. Nitekim sicillerde isimleri geçen diğer gayrimüslim mahalleleri ise şunlardır: *Rumiyan Mahallesi, Acem Mahallesi, Ermeni Mahallesi, Reaya Mahallesi, Hristiyan Ermeni Mahallesi, Ermeniyan Mahallesi, Rum Mahallesi, Hristiyan Mahallesi'nden Rum Mahallesi, Hristiyan Mahallesi'nden Ermeni Mahallesi ve Saraylar Mahallesi.*

Denizli merkez kazasının haricindeki gayrimüslimlerin yaşadığı yerler, Şer'îye Sicilleri'ne göre: *Şamlı Çiftliği (bugünkü Korucuk), Sarayköy, Honaz, Tavas Yarangüme, Karakurt Değirmeni (bugünkü Karakurt Köyü), Karahayıt, Sarayköy Sığma Köyü, Irlıganlı, Kadı Nahiyesi (bugünkü Buldan), Karakurt, Karaağaç (bugünkü Acıpayam), Asi Garbikaraağaç (bugünkü Acıpayam), Karahayıt Sultaniye (bugünkü Karahayıt).*⁴²⁵

Osmanlı hâkimiyetinde Denizli'de yaşayan yabancı ülke vatandaşlarının yine devletle olan her türlü ilişkilerinde onlara destek olmak amacıyla olan konsolosluk çalışanları mevcuttur. Bu görevlilerden ikisi: yerli Müslümanlardan olan Yunan konsolos vekili ve Mal Müdürü görevlerini ifa eden Hüseyin Hüsnü Efendi⁴²⁶ ve Denizli'deki İtalyan amele ile diğer işçilerin sorunlarını çözmesi amacıyla ilk defa tayin edilen Çicone

Honaz'dan bir vadi ve Çayboğazı Deresi ile ayrılmıştır. Honaz Dağı'nın eteğinde Çürüksu vadisine bakan bu Rum mahallesinin adı, mübadillerin gelmesinden uzun zaman sonra (1957'de) "Hisar Mahallesi" olmuştur. Ercan Haytoğlu, "Dünden Bugüne Honaz'ın Marjinal Mahallesi: Hisar", **Belgi**, Sayı: 13, Kış 2017/1, s. 332.

⁴²⁴ Haluk Şemsioğlu (haz.), **20. Yüzyıl Başlarında Denizli**, HM Matbaacılık, Denizli, 2004, s. 1.

⁴²⁵ Yıldız, ss. 67-68.

⁴²⁶ Yıldız, s. 71.

Pantajopulo⁴²⁷dur. Yine Denizli’de yerli Müslümanların yanında, farklı yerleşim bölgelerinden gelen çeşitli ırklardan göçmen Müslümanlar da yaşamaktadır. Örneğin; Hacı Hasan Arabı, Arnab(v)ut Salih, Güneyli Hacı Kürtoğlu Hafız, Arap Ali, Arnab(v)utzâde Osman Ağa, Çerakese’den Davud, İran vatandaşı Adıveli oğlu tahtacı Hüseyin, Karaağaç’tan Arap gibi.⁴²⁸

3.2.4.1. Demografik Değişimin Etkisinde Denizli Sancağı Nüfusu

Denizli’de Müslüman olmayanların varlığı çok eski tarihlere uzanmaktadır. Fethin ilk döneminde burada Rum nüfusunun oldukça yoğun olduğu söylenebilir. Denizli’de Rumların varlığı, Temmuz 1920’de Demirci Mehmet Efe ve sonrasında yine 1920’nin Eylül ayında Rumların, Sarayköy çevresine gelen Yunanlara ait işgal güçleri ile hareket etmelerini önlemek amacıyla Isparta Eğirdir’de bulunan Nis Adası (Yeşil Ada)’na göç etmelerine dek sürecektir.

Denizli’deki bu Rum varlığının, sosyo-ekonomik yapılarıyla alakalı ilk bilgiler 14. yüzyılın ilk yarısında Anadolu’yu gezmeye gelen Kuzey Afrikalı Müslüman seyyah İbn-i Batuta tarafından verilmektedir. Denizli’de H.733’te Ramazan Bayramı (Haziran 1333) günlerinde bulunan İbn Batuta; burada yoğun olarak zimmî Rum olduğunu belirtmiştir. Denizli’de tekstil sanatı ustalarının büyük çoğunluğunun Rum kadınlardan oluştuğunu da kaydeden ünlü seyyah, Rumların sultana “cizye” ismiyle bir vergi verdiklerini, yine onların kırmızı/beyaz renkli “serpuş” (şapka) giydiklerini ve bu şekilde diğer cemaatlerden ayrıldıklarını söylemiştir. Rum kadınları ise büyük “imame” (sarık) sarıyorlardı.⁴²⁹

Denizli’yi 16. yüzyılda meydana getiren 22 mahalleden birisi “Kefere Mahallesi”dir. Bahsedilen bu mahalle, 17. yüzyıl boyunca “Nasârâ”, 1699’da ise, “Zimmiyân” olarak kayıtlara geçmiştir. 16. yüzyıl tahrir kayıtlarına göre bu mahalle, 1530’da kent nüfusuna temel olan toplam neferin yaklaşık %6.12’sini içinde tutan kentin büyük mahallelerinden birini temsil ederken; 1571’de toplam şehir nüfusunun sadece %3.58’ine sahip bir mahalle durumuna gelmiştir. 17. yüzyıl Avârız Defterleri’nde bu

⁴²⁷ BOA, İ..HR., 424/1328.

⁴²⁸ Yıdız, s. 71.

⁴²⁹ İbni Battuda, Ebu Abdullah Muhammed Tanci, *İbni Battuda Seyahatnamesi I*, çev. A. Sait Aykut, YKY, 3. Baskı, İstanbul, 2004, s. 408.

mahallenin, 1623'te defterde kaydı bulunan toplam neferin yaklaşık %2'sini, 1699'da ise yalnızca %1.62'sini içinde topladığı belirtilmektedir.⁴³⁰

Denizli yöresinin fethinden itibaren Rumların Denizli'nin ilçelerindeki varlıkları farklılık arz etmektedir. İlçelerin bazılarında, yüzyıllarca hiç Rum olmamasına rağmen bir anda yoğun bir Rum topluluğunun ortaya çıktığı görülmektedir. Bu duruma örnek olarak Çal ilçesi gösterilebilir. Denizli'ye 1884'te bağlanan Çal ilçesine⁴³¹ yine 19. yüzyılın sonlarından başlayarak gelen ve bu yörede ikamet etmeye başlayan Rumlar, kısa zaman içerisinde farklı esnaf birlikteliklerinde etkili rol oynamışlardır.

Batı Anadolu'daki Rum nüfusunun bu örnekte görüldüğü gibi aniden çoğalmasına etken olan asıl etken, 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanlarının doğurmuş olduğu pozitif hava sebebiyle Ege adalarında ikamet eden Hristiyan nüfusun büyük bir hızla artması ve bunlar arasında yine büyük çoğunluğun geçinecek bir işinin olmaması nedeniyle iş bulabilmek ümidiyle Batı Anadolu'ya yerleşmeleridir. Bahsedilen süreçteki ekonomik durum, Rum göçmenlerin hayatlarını oldukça kolaylaştırmıştır. Onlar, Müslümanlar gibi askerlik yapmıyorlardı. Yine Müslümanların altlarında ezildikleri ağır sorumluluklardan da muaftılar. Bu nedenlerle çeşitli ekonomik buhranların baskısını oldukça yoğun bir şekilde yaşamaya çalışan Müslümanlar, toplam aile fertlerinin sayısını az tutmak için çabalarken (yeni doğan bebeklerini öldürmüşler), askeri ve toplumsal her türlü sorumluluktan uzak yaşayan ve kazançlarına nazaran çok önemsiz bir vergi yükü olan Rumlar ise geniş aileler kurabiliyorlardı. Bu durum, bir İngiliz elçilik raporunda şöyle ifade edilmektedir:

*“Müslüman köyüne gelen bir Rum, buradaki yeni yaşamına küçük çaplı bir tüccar olarak başlar. O Rum, ticaret sayesinde zamanla zenginleşirken, çiftçilikle uğraşan köylüler fakirleşir; sonunda zenginleşen Rum'a akrabaları ve dostları da katılır. Fakat köylünün fakirliği zaman ilerledikçe artar. Buna bir de yetersiz yağışın olduğu yıllarda oluşan kötü hasatlar da eklenince köylü, topraklarından ayrılıp iç bölgelere göç etmek durumunda kalır. Bu durum, varlıklı Müslümanlar için de az çok aynıdır.”*⁴³²

Sahil kenarındaki kentlere yerleşen Rumlar, buralarda kendilerine verilen serbest ticaret ayrıcalığı sayesinde küçük bir ekonomik ihtilal yapmışlardır. Bu şekilde -doğal

⁴³⁰ Turan Gökçe, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazkıyye (Denizli) Kazası, TTK Yayınları, Ankara, 2000, ss. 82-83.

⁴³¹ BOA, A. { MKT.UM., 346/39.

⁴³² Yıldız, ss. 75-76.

olarak- Rum göçmen tüccarların kısa bir süre zarfında Müslümanların yerini almasıyla, tüm köy ve kasabaların demografik yapısında da kökten değişiklikler meydana gelmiştir. Bu durum, önceden tasarlanmış bir kolonileştirme planının uygulanmasından daha çok, iktisadi fırsatların iyi değerlendirildiği bir süreç olarak değerlendirilebilir. Sonuçta, İzmir’e yakın konumda olan şehirlerde Müslümanların oranı büyük ölçüde azalmıştır.⁴³³

Denizli Sancağı’ndaki müslim-gayrimüslim oranları aşağıda verilmiştir:

Yerleşim Yerinin Adı	Müslüman	Rum	Ermeni	Musevi	Ecnebi (Tebaa-i Ecnebiye ile Tabiiyyet-i Meşkûk)	%
Denizli	21.174	1.096	444	-	-	-
Toplam		22.714				
%	93,2	4,8	1,9	-	-	-
Sarayköy	16.538	394	-	-	-	2,4
Honaz	7.720	280	-	-	-	3,6
Buldan	22.016	-	-	-	-	-
Tavas	37.752	-	-	-	-	-
Toplam	105.200	1.770	444	-	-	-
Genel Toplam		107.414				
%	97,9	1,7	0,4	-	-	-

Tablo 10: H.1301-M.1883/1884 tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi’ne göre sancak nüfusu⁴³⁴

H.1301-M.1883/1884 tarihli Aydın Vilâyet Salnâmesi, nüfusa ilişkin verilerin ilk kez sunulduğu kaynaktır. Bu salnamede sadece erkek nüfusun sayısı verilmiştir. Buna göre, Denizli’nin merkezinde oturan Müslümanların oranı %93,2 iken, Müslüman olmayanların toplam oranı ise %6,7’dir. Bunda, Rumların oranı %4,8 iken, Ermenilerin %1,9’dur. İlçelerden Sarayköy’de Müslümanlar %97,6’lık paya sahipken, Müslüman olmayanların oranı ise %2,4’tür. Honaz’da ise, %96,4 olan Müslüman oranına karşılık, %3,6 gayrimüslim ahalinin payı mevcuttur. Tüm sancağı değerlendirecek olursak, Müslümanların oranı %97,9 iken gayrimüslimlerin oranı %2,1’dir.

H. 1304-M. 1888/1889 tarihli salnamede ise kadınlar da sayılmıştır. Buna göre:

⁴³³ Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri**, ss. 86-87.

⁴³⁴ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H. 1301-M. 1883/1884, s. 240.

Cemaat	Yerli		Yabancı		Toplam	%
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek		
Müslüman	85.270	86.224	263	363	172.120	98,3
Rum	987	1.092	50	248	2.377	1,3
Ermeni	250	240	7	12	509	0,3
Bulgar	-	-	-	1	1	-
Yahudi	-	-	-	-	-	-
Ecnebi	-	--	-	10	10	-
Toplam	86.507	87.556	320	634	175.017	-

Tablo 11: H.1304-M.1888/1889 tarihli Aydın Vilayet Salnâmesi'ne göre sancak nüfusu⁴³⁵

Tablodan da anlaşıldığı üzere, nüfus bilgilerinin verildiği H. 1301-M. 1883/1884 tarihli ilk salnameden üç yıl sonra verilmiş olan bu yeni istatistiki verilerde, kazaların nüfus rakamları yoktur. Verilen bilgiler cemaat boyutundadır. Buna göre, Denizli Sancağı'nın %98,3'ü Müslümanlardan meydana gelmektedir. Geri kalan nüfusun %1,3'ünü Rumlar, %0,3'ünü de Ermeniler oluşturmaktadır. Beş yıl önceki salnâme ile bu salnamenin verileri karşılaştırıldığında, rakamlarda çok büyük farklılık gözlenmektedir. Bunun sebebi, ilk sayımda kadınların sayılmamış olmalarıdır. Bu verilere genel olarak bakılırsa, bir önceki salnâmeyle kıyasla Müslümanların nüfusu artarken gayrimüslimlerininkinde ise düşüş gözlenmektedir.

H.1326-M.1908/09 (II. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönem) tarihli salnâmede ise bu sefer, Rumların nüfusunda bir artış görünürken, Müslümanlar'da hafif bir gerileme dikkati çekmektedir.⁴³⁶

3.2.4.2. Denizli Sancağı'nda Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Dokuya Yolculuk: Gelenekler, Değişim ve Toplumsal Bağlar

Denizli Sancağı'ndaki gayrimüslim Rumların günlük hayatları anlatılırken şu noktalara dikkat çekilmiştir:

“Meyhanecilik, Denizli'deki gayrimüslimlerin o dönemde yaygın olarak yaptıkları mesleklerinden biridir. Çakır Mihal, Sava ve Santurcu Mihal, bu meyhanelere en çok vakit geçiren külhani palikarya⁴³⁷lardır. Zengin Rumlardan aldıkları haraçlarla geçinirler. Bütün fiyakaları hep kendilerinedir. Türk efeler onlara destek olmadıklarından bir tür korkak kahraman gülünçlüğü ile ortalıkta gezinirler; bahar mevsimi gelince gayrimüslim kadınlar, ellerindeki torba ve

⁴³⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1304-M. 1888/1889, s. 380.

⁴³⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326-M. 1908/1909, s. 761.

⁴³⁷ Kabadayı tavırları sergileyen Rum gençlerine verilen ad.

sepetlerle kırlara çıkarlar; hendeklerde, bostanlıklarda, ark ve tarhlarda gezinerek haşlama yemeklerinde kullanmak üzere değişik bitkileri toplarlardı. Ayrıca çift kıyılarında yengeç, salyangoz ve çaylardan favurye ararlar, bu kadınların bir salyangoz için sık sık kavga ettikleri görülür ve çevrede bulunan Müslümanlar, bu tür yiyecekler için onların bu kavgalarını hayretle takip ederlerdi.”⁴³⁸

Gayrimüslimlerin kendi cemaat içi ilişkilerinde en önemli durum, tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi, yetimleri koruyup kollama, iyilik yapma ve karşılıklı yardımlaşma gibi değerler üzerinde şekillendiğidir.

1893 tarihli belgede bir Rum’un, komşusunun tarlasına su taşıyabilmesi amacıyla kendisine ait tarladan arık açılmasına izin verdiği görülmektedir. Buna göre, Rum Mahallesi’nde kâin Nikola veled-i Anderiye, mahkemede aynı milletten Hacı Niyaku veled-i Pavli’nin karşısında Tapu Kâtibi Halil Efendi’nin de mevcudiyetinde, Muhtesip Pınarı adı verilen yerdeki 6 dönümlük yonca bahçesini sulamak için Hacı Niyaku’nun mahkeme kararı ile sahip olduğu akarsuyun eski yolunun sel sebebiyle kullanılamaz durumda olduğunu bu sebeple, adı geçen suya yol olması için Muhtesip Pınarı çevresindeki tarlasının güney yönünden sudan yararlanacak derecede yol açması için hibede bulunduğunu üç şahit huzurunda kabul eder⁴³⁹ denilmiştir. Ancak bazen kendini düşünerek başkalarına zarar verenler de olmuştur. Maksutzâde Simon’un sahibi olduğu Sarayköy Kazası’ndaki Şamlı Çiftliği’nden çıkan suyun, komşularından Hacı Hırsto’nun oğulları Hacı Yovan ve Panayut’un tesis ettikleri değirmenle beraber, çiftlik sınırlarında bulunan birkaç karye halkının kullanımının engellenmesi üzerine bu durum hükümete bildirilmiştir. Bu nedenle Denizli mutasarrıflığına bir şikâyet yazısı yazılmış, verilen cevapta ise gerekli incelemenin yapılması ve bu inceleme sonucunda ortaya çıkan sonuçla ilgili gereğinin yapılması emredilmiştir. Bahsedilen bu belgenin kenarında “*bu gibi suların mecrâ-yı kadîmlerinin şahsi menfaatler uğrunda mahrum edilmek gayr-i câiz bulunmağla ba’dehu icâbı bildirilmek üzere*”⁴⁴⁰ yazmaktadır.

Denizli Sancağı’ndaki Rumların eğlence hayatı hakkında şu bilgiler verilmektedir:

“Rumlar, kültürel ve dinî konularda serbestirler. Yerli Müslümanlar onlara hiçbir şekilde müdahale etmezler, onlar da özellikle yoğun oldukları yerlere uygun olarak geleneksel hale getirdikleri mahallî eğlenceler hazırlamışlardır. Rum

⁴³⁸ Şemsioğlu, ss. 3-5.

⁴³⁹ Yıldız, s. 254.

⁴⁴⁰ BOA, DH. MKT., 1604/85.

Mahallesi'nin doğu kısmında bulunan Ayandere'de her yıl Karpuz Kırmaca Şenlikleri yaparlardı. Yine ayrıca Muhtesip Pınarı da mesire alanıdır. Muhtesip Pınarı ve Ayandere Pınarı'nın yanında, Muhabbet Pınarı da azınlıklar için önemli eğlence alanlarındandır.”⁴⁴¹

Sancakta yaşayan Rum milletinin gündelik hayatları ve eğlence anlayışlarıyla ilgili şu bilgiler de verilmektedir:

“Rum Mahallesi'nde lükse ve modaya ayak uyduranlar, Acıpayam karayolu üstünde, ikinci vakitleri kol kola girip gezerler. Hristiyanlar'ın bu gezintileri Honaz, Sarayköy ve Korucuk gibi nispeten daha bağınaz yerlerde ikamet eden Rumlara bir eğlence ve zevk olurdu. Modayı, eğlenceyi, lüksü ve hatta flörtleri ve fantezi aşkları, burada bulurlardı. Rum Mahallesi'nin gençleri, bazen başka bir eğlence kargaşası içinde kalırlar, mahallede bulunan pınarın üstü o dönem tahta ile kaplanmış olduğundan onun etrafına sandalye ve tabureler dikerler, civardaki evlerden verilen meyveler önlerinde, akortları birbirine karışan mandolin, buziki (çağdaş Yunan müziğinin belli başlı çalgılarından biri) ve armonika sesleri arasında çiftler halinde sahnede dans ederlerdi.”⁴⁴²

Bununla birlikte yerli Rumların, uzun yıllar boyunca Türklerle birlikte yaşamış olmaları onların Türk kültürünün tesirinde kaldıkları göstermektedir. Hatta daha 14. yüzyılda kendi dilleri olan Rumca'yı unutup tümüyle Türkçe konuşmaya başladıkları dahi söylenir.

1571 tarihli Piyade Defteri'nde Denizli (Lâzıkıyye) nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Defterde, Müslüman olmayanlara ait mahallede ikamet edenlere ait Mihail, Kirkor, Sava, Yorgi ve Köstendil gibi adlarla birlikte Arslan, Bâli, Durmuş, Togan gibi Türkçe isimlere de rastlanmaktadır.⁴⁴³

Denizli'nin merkezinde doğmuş elli memurun kişisel bilgilerini inceleyen bir çalışmada (sicil-i ahval defterlerinde), üç Müslüman olmayan memurdan biri olan Rum Polihoron Efendi, öncelikle Denizli Rum mektebinde eğitim görmüş daha sonrasında ise Türkçe öğrenmek amacıyla Osmanlı mektebine gitmiştir. Denizli Rum mektebini bitirmiş olan Mihalaki Efendi ise, sonrasında özel hocadan Türkçe dersleri almıştır.⁴⁴⁴

Denizlili gayrimüslimlerden birtakımı, yaşadıkları toplumda etnik ve dini hiçbir fark gözetmeksizin tamamen kamunun faydasına hizmet etmişler ya da resmi görevlerini

⁴⁴¹ Şemsioğlu, s. 137.

⁴⁴² Yıldız, s. 263.

⁴⁴³ Gökçe, s. 100.

⁴⁴⁴ Yasemin Beyazıt, “Sicill-i Ahval Defterleri'nin Tahlili ve Denizli Merkez Doğumlu Memurlar Üzerine Bir Prosopografi Denemesi”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Bildiriler I, 2006, s. 506.

layıkıyla yapmışlardır. Bu şekilde davranan gayrimüslimler çeşitli madalyalar ile ödüllendirilmişlerdir. Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne yollanan tezkerede, Denizli Sancağı belediye tabibi görevini yapan Rum milletinden Nikola Yorgi, on yedi senedir taşra belediyelerinde yaptığı hizmetlerden ötürü, “rütbe-i sâniye sınıf-ı sâniyesi”yle taltifi teklif edilmiştir⁴⁴⁵.

Yine Dâhiliye Nezâreti tarafından Sadâret makamına giden tezkede, Denizli'de açmış olduğu eczahane (Mürüvvet Eczahanesi) sayesinde fukara halkı ücret almadan tedavi eden Rum milletinden Todori Efendi'nin de bu hizmetlerinden dolayı uygun bir madalyayla taltifi Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti tarafından istenmiştir.⁴⁴⁶

Bunun yanında Denizli Sancağı'nda imar faaliyetlerine katkıda bulunanlar da taltif edilmiştir. Denizli'nin en büyük un fabrikasının sahibi durumundaki Rum milletinden Kimon Pandazoplu'nun, Denizli İstasyonu'ndan hareketle Hükümet Dairesi'ne kadar olan mevkide 300 liradan daha çok para harcayarak yaptırdığı kaldırım nedeniyle Aydın Valiliği'nin tahriri ve Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi'nin Sadâret'e teklifi ile “4. rütbeden Nişân-ı Âlî-i Osmânî” ile taltif edilmesi istenmiştir.⁴⁴⁷

Denizli Sancağı'nda yaşayan Rumların mutfak ve yemek kültürleri genelde Müslümanlarınkini andırsa da yine de onların kendilerine özgü bazı farklı tarafları da vardı. Nitekim bu konudaki gelenekler şöyle ifade edilmiştir:

*“Gayrimüslim kadınları bahar geldiğinde, kırlara çıkarlar; şevketi bostan, ısırgan otu, radika (Hindiba), roka gibi otları, haşlama yemeklerinde kullanmak amacıyla toplarlardı. Ellerindeki sepetlerle hendeklerde, bostanlıklarda, arık ve tarhlarda dolaşarak çevreyi karıştırırlardı. Bu davranışlarından dolayı Müslüman bahçıvanlar tarafından uyarılıyorlar, “karagözlüm, kuzum, aslanım” diyerek onlara ricalarda bulunuyorlardı.”*⁴⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde birçok ticaret kolu gayrimüslimlerin tekelindeydi. İmparatorluk içinde ticaretle uğraşan gayrimüslim topluluklar ise Ermeniler ve Rumlardan meydana gelmekteydi. Bunlar arasında Rumlar, Ege Denizi sahil şeridi ve adalarında oldukça etkindiler. Bu sayede de gemicilik ve balıkçılık yönünden diğer

⁴⁴⁵ BOA, DH. MKT., 613/23.

⁴⁴⁶ BOA, DH. MKT., 1239/40.

⁴⁴⁷ BOA, DH. MKT., 1261/5.

⁴⁴⁸ Şemsioğlu, s. 4.

halkların çok üzerindeydiler⁴⁴⁹. Yine Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretinde de onlar başroldeydi. Mevcut geleneklere göre Müslüman Türklerin yabancı ülkelere yerleşmeleri iyi gözle görülmezdi. Bu nedenle, milletlerarası ticaret daha çok Rum azınlıklarca planlanmıştı diyebiliriz. Osmanlı halkından olan Rum tüccarlar Petersburg, Amsterdam ve Venedik gibi Avrupa'nın önde gelen ticaret merkezlerine yerleşerek, önemli miktarda ticari malın Osmanlı ülkesine giriş-çıkışını kontrol altına almışlardır. 17. ve 18. yüzyıla gelindiğinde Rumlar; gemi onarma ve liman koruma gibi ticarî faaliyetlere mekân hazırlayıcı işlerde çalışmışlardır. Bunların dışında Rumlar, kahvehane işletmeciliği ve özellikle de meyhanecilikte oldukça başarılıydılar.⁴⁵⁰

20. yüzyıl başlarında Denizli'de yaşayan gayrimüslimlerden birisi olan Rumlar da özellikle ticaretle uğraşan gruptur. Hacı Davit, denizde gemileri, Hamidiye'de kereste fabrikası, Aydın'da sabun ve yağ fabrikaları ve Cumhuriyet'in ilanından ardından Hacışam'daki Kaşıkçılar'ın işlettiği un fabrikasının sahibidir. Kirişhane'deki Naili Küçüka un fabrikası Yorgi'nin; Hacımestanlar'ın un fabrikası da Sakallı Zarbon'un malıydı. Ayrıca Kimon Pandozoplu'nun önce askerî hastane olup sonradan tütün mağazasına çevrilmiş olan un fabrikası, Sarayköy Gazhanesi'nde Nikolaki Zaferiyadis'in pamuk, Cumalı Karyesi'nde Karcıoğlu Mihalaki'nin kereste fabrikası varlıklı meşhur gayrimüslim Rumların büyük gelir kaynaklarındandı.⁴⁵¹

Yunan vatandaşı olan Papnonda, istasyon civarında yaşamakta olup, bir un fabrikası sahibidir.⁴⁵² Yine, Denizli ve çevresinin en büyük un fabrikası olan Pandozoplu Un Fabrikası'nın sahibi ise, Yunan halkından olan Kimon Pandozoplu adlı bir Rumdu.⁴⁵³

Özetle, Rumların ticari alanda oldukça etkili oldukları açıkça görülmektedir. Neredeyse Rumların hepsi ziraat, sanatkârlık ve en çok da ticaretle meşgul olmuşlar ve müslümanların ziraatla kazandığını, daha çok ticari aracılıklarla satın alarak onlardan daha zengin duruma gelmişlerdir.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 150.

⁴⁵⁰ Önder Kaya, **Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar**, Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2005, ss. 43-52.

⁴⁵¹ Yıldız, ss. 155-156.

⁴⁵² BOA, ŞD., 1200/29.

⁴⁵³ BOA, İ..ML., 87/1328.

⁴⁵⁴ M. Şefik Aker, **57nci Tümen ve Aydın Millî Mücadelesi (1918-1920)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 6.

Denizli’de Osmanlı dönemi yerel basını çok fazla gelişim göstermemiştir. O dönemden günümüze dek yalnızca Kahraman ve Hülâsa gazetelerine ait birer nüsha miras kalmıştır. Bunlardan Hülâsa Gazetesi’nde geçen bir haber şu şekildedir:

“...Sarayköy’de bir İngiliz vatandaşına ait olan pamuk fabrikası yerli bir Rumlar olan Nöhas’a kiralanmıştır. İngiltere Kralı Edward’ın vefatı üzerine, cenaze merasiminin yapıldığı gün fabrikanın sahibi İngiliz, kiracısına bir mektup göndererek fabrikaya İngiliz Bayrağı çekilmesini (matem alameti olarak o gün için) ve yarıya kadar indirilmesini istemiştir. Kiracı da bu isteği yerine getirmiştir. Bu sırada, Sarayköy belediye doktoru ile aralarında husumet olan halkın bir kısmı, bunu doktor yaptırdı, biz doktoru istemiyoruz diye tepki göstermiştir. Ayrıca bu tepkilerini de karşı bir miting düzenleyip İngiltere Bayrağı’nı indirerek göstermek istemişlerdir. Bunun üzerine kiracı Nöhas, ilgili yerlere şikâyetle bulunmuştur. Bu sırada Sarayköy kaymakamı da Denizli’den destek istemiştir. Jandarma kumandanı da bir asker grubu ile Sarayköy’e gelerek güvenliği bozanları tutuklamıştır...”⁴⁵⁵

Sosyal yaşam standardının yüksek olmasının yanında, ulaşım kolaylığı ve ekonomik avantajları sebebiyle İzmir, 19. yüzyılın ortalarından sonra, yabancı kişilerin ve şirketlerin yatırım amacıyla gözlerini diktikleri bir kent konumundadır. Ayrıca bu ticari yatırımların bir neticesi olarak, Batı Anadolu ulaşım sisteminde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. İzmir’e yakın olması, maden çeşitliliği ve bu zenginliğin trenle taşımacılığındaki kolaylık gibi nedenler Denizli Sancağı’nı, Müslüman olmayan tüccarların yatırımları için çekici kılmıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında Denizli Sancağı ile kazalarında maden ayrıcalığı alan gayrimüslimlerin nüfuslarında artış görülmüştür.⁴⁵⁶

Bunun yanında bazı tüccarların usulsüzlükler yaptıkları da belgelerde görülmektedir. İngiliz tacir Ernest Abbot, İzmir’de oturduğu dönemde usulsüzlükler yapmıştır. Onun gerçekleştirdiği usulsüzlüklerle alakalı bir belgede, Denizli’nin Tavas Kazası’na tabi Yolaltı ile Çardak karyeleri çevresinde Karacaviran ve Hançam Mezarlığı’nın üst kesimindeki pamuk tarlası ve mermer taşı ocaklarının yanında yer alan Kabak Beleni ismindeki büyük tepe ile Tellüce, Taşlıca ve Ardıç tepeleri Yolaltı Karyesi’nin sınırları içerisinde Ahisinin ve Şahindede Dergâhı’nın imamı, şeyhi ve türbedarı tarafından çıkarıldıktan sonra temizlenerek İzmir Limanı’na gönderilen zımpara

⁴⁵⁵ Yıldız, s. 167; geniş bilgi için bkz. **Hülâsa Gazetesi**, 27 Mayıs 1910, s. 3.

⁴⁵⁶ Yusuf Ziya Bildirici, “Denizli ve Çevresinde Madencilik (1890-1919)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 21, Konya, 2009, s. 107.

madenine, İngiltere Devleti vatandaşı Ernest Abbot, mühendis Vitalis ve Orman ve Maâdin Nâzırı'nın desteğiyle usulsüzce el koymuş ve bu madeni ihraç etmiştir⁴⁵⁷.

Yine Abbot'un gerçekleştirdiği usulsüzlüklerle alakalı olarak Tavas Kazası'nın Karacasu Nahiyesi'nde keşfi yapılan zımpara madeninin Mâbeyn-i Hümâyûn kâtiplerinden merhum Kamil Bey'in biraderzâdesi Bosnalı Abdullah Efendi'nin adına ayrıcalığının tanınması amacıyla evrak Bâbîâlî'ye gönderilmişken, keşfedilen madenin arazisine tecavüz suretiyle Dağıstanlı Hacı Mustafa Efendi ve ortakları adına Aydın Vilayeti eski orman müdürü olup, halen muâmelât müfettişliği görevini yapan Yusuf Bey ile mühendis Vitalis Efendi taraflarından verilen ruhsatnâmenin gerçek olmadığı meydana çıkmasına rağmen adı geçen ruhsatnâmenin geçerliliği Nezâretce onaylanmış ve bu sırada merhûm Kamil Bey'in kardeşi Abdullah Efendi adına ihalesi arz olunmuş olan bahsi geçen zımpara madeninden altı bin ton cevher ihrâcı hakkı için yine Padişah iradesi alınması gerekeceğinden maden, resmî bir anlaşma ile İngiltere Devleti vatandaşı olan Ernest Abbot'a ihale edilmiştir.⁴⁵⁸

Dünya'da krom bileşiklerinin (paslanmaz çelik üretimi ile kimya sanayiinde yaygın olarak kullanılır) değeri arttıkça 19. yüzyılda Anadolu'da krom araştırmalarının sayısının da arttığı görülmektedir. Anadolu'nun krom madeni zenginlikleri şimdi olduğu gibi, 1850'lilerde de dünya maden piyasalarının en önemli coğrafyalarından birini oluşturmaktadır. Bu nedenle Batı Anadolu'daki krom yatakları için 19. ve 20. yüzyıllarda İngiliz ve Alman madencileri, imtiyaz alma çekişmesine girmişlerdir. Nitekim Osmanlı vatandaşı olan Rumlar ile sayıları az da olsa zengin Türkler çıkardıkları cevheri, işletme izni alarak çoğunlukla batılı madencilere satmışlardır. Denizli Sancağı'na bağlı Acıpayam Kazası da, verimli krom yataklarına sahip bir bölgedir. Madenlere yabancı girişimcilerin ve şirketlerin bu ilgisi, maden aramalarını arttırdığı kadar kapitalist anlayışın bir neticesi olarak İngiliz Abbott ailesinin yaptığı gibi bazı suistimallerin meydana gelmesine de sebep olmuştur.⁴⁵⁹

Krom üretimi için girişimde bulunup da başarılı olamayan ilk şirket İngiliz Whittall şirkettir. 1877'de Manchester'deki Harter ve onun ortakları ile bir mukavele

⁴⁵⁷ BOA, Y..PRK.MŞ., 8/8.

⁴⁵⁸ BOA, Y.PRK..OMZ., 3/47.

⁴⁵⁹ Bildirici, s. 105.

yapan Whittall şirketi, bu ortaklığa yıllık 5.000 ton kromit satmayı vaat etmiştir. Güney ilçesi çevresindeki madenlerin idaresini İngiltere'nin Bursa Konsolos yardımcısı W. Gilbertson'a veren şirket, çıkaracağı cevherin ihracını Gemlik üzerinden problemsiz olarak yapmayı amaçlamasına rağmen, üretimi yapılan ilk 800 ton maden, deve kervanları ile limana taşınmak üzereyken, bir Osmanlı vatandaşının bu maden üzerinde hak iddia etmesi ve mahkemenin de cevherin satılmasını engelleyen bir karar alması sayesinde çatışmaya dönüşür. Bu anlaşmazlığın kendilerinin lehine çözüleceğini düşünen şirket, altı yıl daha üretime devam etmiş, ancak anlaşmazlık çözülememiş ve çeşitli nedenle cevherin satışı gerçekleşmemiştir. Davanın sonuçlanmasını beklemeyen şirket, madenler üzerindeki tüm imtiyazlarından vazgeçmiştir.⁴⁶⁰

Bunun yanında yine madencilik konusunda suistimaller devam etmiştir. Tavas Kazası sakinlerinden Rum su yolcu Rodoslu Andon'un keşfini yaptığı krom madeninin ihraç edilmesine destek olmak ve resmi ruhsatını almak için vekâletnâme aldığı halde bu vekâletnamenin yasal müddetini geçirterek ruhsatı kendisi adına almaya kalkışıp, güveni kötüye kullanma iddiasıyla Avukat Ahmet Tevfik Bey, Denizli Bidayet Ceza Mahkemesi'nde yargılamaya tabi tutulmuştur.⁴⁶¹

Osmanlı döneminde Denizlili Rumlardan bazılarının Türkçe'ye olan hâkimiyetleri sebebiyle resmî tercümanlık yaptıkları da olmuştur.⁴⁶²

Uzun yıllarca aynı yerleşim yerinde komşu olarak yaşayan insanların hangi etnik gruptan olursa olsun, olumlu münasebetler içerisinde olmaları doğal bir davranıştır. Bu insanların ortak faydaların çevresinde birleşmeleri bu sayede çok daha kolay olmuştur. Denizli Sancağı'nda da 19. yüzyılın ortalarında, özellikle gayrimüslim Rum kadınlarının yerli Müslüman kadınlarla kurmuş oldukları dostlukları oldukça güçlüdür. “*Mutaassıp kaynanalarından bıkan gelinlerle, annne ve babalarından sıkılmış Müslüman olmayan genç kızlar, çok küçük tartışmaları sonrasında bile Türk komşularının yanlarına giderler. Yerli kadınlar ise onları sakinleştirir ve yine onları yanlarına alarak anne ve babalarından özür dilemeleri gerektiğini tavsiye ederler ve buna aracılıkta bulunurlardı.*” Böyle hallerde inatlarını sürdürenler olduğu gibi, kolera salgınından son

⁴⁶⁰ “Denizli”, **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt: III, s. 2139.

⁴⁶¹ BOA, DH.MKT., 2348/78.

⁴⁶² Hamit Pehlivanlı, “Osmanlılarda İstihbaratçılık”, **Türkler**, Cilt: XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 657.

nefesini verirken kelime-i şehadet getirerek Müslüman olmuş gayrimüslimler de olmuştur. Yine Ortodoks Rumlar, kendi özel günleri ve dinî bayramlarında yaptıkları simit, kızıl yumurta, çörek, tuzsuz somunlardan Türk komşularına ikramda bulunmuşlardır.⁴⁶³

Ayrıca Denizli Sancağı'nda sevilen ve takdir edilen mahallî idareciler çevresinde Müslüman ve gayrimüslim halk birleşerek vilayet makamına teşekkür mazbataları da göndermiştir. Denizli ahalisinin Mutasarrıf Hüseyin Hayri Efendi'den duydukları memnuniyetlerine dair belediye meclisine mazbata sunulmuştur⁴⁶⁴.

Rumlar, Denizli'nin tamamını alakadar eden konularda Müslümanlarla ortak davranışlar da sergilemişlerdir. Örneğin, Aydın demiryolunun Goncalı-Denizli arasındaki mesafede yolcu taşınması için gerekli izin verilmesi noktasında Sadâret'e, Dâhiliye ve Nâfia nezâretlerine gönderilen telgrafları imzalayan önde gelen beş itibarlı tüccarlardan üçü gayrimüslimdir.⁴⁶⁵

3.2.4.3. Denizli Sancağı'nda Din ve İnanç: Geleneksel ve Modern Dinamikler

Osmanlı Devleti'nde din işlerinde özgür bırakılan zimmîler, Müslümanların yoğun olduğu alanlarda dahi, onları huzursuz etmeden dini faaliyetlerini özgür bir şekilde yerine getirebilirlerdi. Zimmî topluluklardan Rumların da kendilerine ait kiliseleri ile yine kendilerine ait mezarlıkları mevcuttu. Kiliselere ve kiliselere ait vakıf topraklara kimse müdahale edemezdi. Bununla birlikte zimmîler, kendilerine ait dinlerini koruma hakkına sahipti, ancak Müslüman olmaları durumunda eski dinlerine tekrar dönemezlerdi. Nitekim Osmanlı padişahlarının, zimmîlerin din değiştirmelerini hedefleyen her türlü faaliyeti de yasakladıkları birçok fermanda görülmektedir. İslam'da Ortodoks Rumların yeni kilise inşa etmelerinin yasaklanması ve var olan kiliselerin ise izin almadan tamir edilmemesi kuralları da Osmanlı hukukunda uygulanmıştır. Genel olarak bakıldığında, padişahların büyük çoğunluğu kiliselerin tamirine izin verirken, yeni kilise inşasına izin veren Osmanlı padişahı sayısı çok azdır.⁴⁶⁶ İstisna olarak, Sarayköy Kazası'nda Rumlara

⁴⁶³ Şemsioğlu, ss. 5-6.

⁴⁶⁴ BOA, Y..A..HUS., 173/78.

⁴⁶⁵ BOA, İ..MMS., 130/5581.

⁴⁶⁶ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1996, s. 22.

ait kilisenin bir ev içinde olması ve burada ayin yapılmasının uygun olmamasından ötürü adı geçen bu kilisenin başka yere nakline ve yeniden inşasına izin verilmiştir.⁴⁶⁷

Müslümanların sayısının çoğaldığı kentlerde, buna karşılık gayrimüslim sayısının artmadığı hesaplanarak, yeni kilise ve havra yapılmasına her vakit müsaade edilmemektedir. Fakat eski ibadethanelere tamir imkânı tanınmıştır. Bâbîâli'den bu konuda alınan izinler, kadıların gözetiminde hassa mimarlarının gerçekleştirmiş oldukları keşif ve gösterdikleri gerekçe sayesinde gerçekleşmektedir. Verilen bu izinlerin dışında ve gösterilen mekânın haricinde ek yapılmasına kesinlikle izin verilmez, bu sebeple ibadethaneler çok sıkı bir kontrole tabi tutulurdu.⁴⁶⁸ Bu konudaki asıl düşünce, İslam hukukunda şart koşulan “kadîm olma” ve “aslına fazla bir şey eklemekten tamir etme” şeklinde olmuştur.

Gayrimüslimler hayattayken ölümlerinden sonra geçerli olmak şartıyla kendileri adına çeşitli hayır faaliyetlerinin yapılması için vasiyetlerde bulunmuşlar ve bu vasiyetler onların vefatlarından sonra mirasçıları tarafından yerine getirilmiştir. Honaz Kazası'nda vefat eden Rum Hacı Nikolaoğlu Menol'un mirasının eşi ile erkek kardeşi arasında pay edileceği sırada, Menol'un evini ölmeden evvel Metropolit huzurunda düzenlenip onaylanmış bir vasiyetle kendi canı için Honaz Kilisesi'ne bıraktığı ve kilise mütevellisinin de bu evi belli bir miktar paraya Menol'un eşi Anastasya bint-i Atam'a tekrar sattığı belirtilmektedir. Burada dikkati çeken husus, vasiyetin bir din adamının huzurunda hazırlanıp onaylanması ve kilisenin mütevellisinin olmasıdır.⁴⁶⁹

Denizli'de faaliyetine resmî olarak izin verilen kilise sayısı dörttür. Bunların üçü Rumların olup, biri Rum Mahallesi'nde (bugünkü İstiklal Mahallesi), biri Honaz'da, diğeri ise Sarayköy'deydi. Ermeni Mahallesinde ise Ermeni Kilisesi mevcuttu. Ayrıca kaçak olarak faaliyette bulunan kiliseler de vardı. Bunlardan birisi, Denizli'de istasyon çevresinde ikamet eden Yunan teb'asından Pamyanonda Zarboni'nin un fabrikası yakınlarında açmış olduğu kilisedir.⁴⁷⁰ Zarboni'nin burada yaptırmış olduğu ayin izinsizdir. Konu ile alakalı yazışmada bildirildiği gibi Denizli mutasarrıfı, Aydın Valiliği'nden, paskalya münasebetiyle bir defaya mahsus ayin yapılmasına gerekli iznin

⁴⁶⁷ BOA, A. {DVNSMHHM.d., 260.

⁴⁶⁸ Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, s. 155.

⁴⁶⁹ Yıldız, ss. 216-217.

⁴⁷⁰ BOA, ŞD., 1200/29.

verilmesini istemiş ve bu iznin verilmesi üzerine bunu fırsata çeviren Zarboni, bu izni sürekli hale getirmiştir. Bu şekilde de ayinlere devam etmiştir. Durumun, Denizli Defteri Hâkânî memurluğu tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne aktarılmasıyla Mektûbî Kalemi'nden Aydın Valiliği'ne gönderilen cevabi yazıda bunun engellenmesi istenmiştir.⁴⁷¹

Bunun yanında gayrimüslimler, kendi ibadethanelerine yapılan usulsüz engellemeler karşısında, resmi mercilere kendi dinî temsilcilikleri vasıtasıyla şikâyetlerde bulunmuşlar ve bu sayede haklarını aramışlardır. Çivril Rumlarının kilise olarak kullandıkları çadıra, Nahiye Müdürü Hasan Efendi ile etrafındakiler tarafından zarar verilmesi üzerine metropolit vekili, durumu ilgili mercilere aktarmıştır. Bu nedenle Dâhiliye Nezâreti, durumun ilgililerce incelenmesi ve çıkan sonuca göre gereğinin yapılması emrini vermiştir.⁴⁷²

Yine gayrimüslimler ölülerini, kendi ritüellerine uygun bir biçimde merasimler düzenledikten sonra devlet tarafından kendilerine gösterilen yerlere defnetmekteydiler. Eğer bu kabristan arazisi mirî arazi ise gayrimüslimler öşür verirdi. Hatta Müslümanların sahibi olduğu vakıf arazilerinden dahi gayrimüslimlere kabristan tahsisi yapılmıştır. Bu tahsis edilen araziler için de vakfa öşür alınmıştır.⁴⁷³

Denizli Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin ilk kabristanlarının kilise avlusunda olduğu, fakat ilerleyen zamanlarda devletin kilise, cami ve mescit avlularına ölü defnini men etmesiyle yeni kabristan meydana getirdikleri bilinmektedir. Bu yasak üzerine oluşturulan yeni mezarlıklara örnek olarak o dönemde mirî arazi statüsünde olup, Rum Hacı Yanako'nun tasarrufunda olan ve Muhtesip Pınarı çevresinde bulunan üç dönümlük alan, adı geçen kişi tarafından meccanen (karşılıksız olarak) Rum kabristanlığı yapılmak şartıyla bağışlanmıştır. Arazinin değeri vergi idaresi tarafından toplam 900 kuruş olarak belirlenmiş, liva idare meclisi tarafından da yıllık âşar bedeli 12,5 kuruş olarak saptanmıştır.⁴⁷⁴

Bunların yanında Denizli Sancağında ihtida (doğru yolu bulmak, yol göstermek) olayları da yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ihtidayı her zaman teşvik etmiş ve islamı

⁴⁷¹ BOA, DH. MKT., 951/7.

⁴⁷² BOA., DH.MKT., 388/10.

⁴⁷³ M. Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 310.

⁴⁷⁴ BOA, DH. MKT., 1068/25.

seçenleri mutlaka ödüllendirmiştir (genellikle timar ve gedik tevcihi yapılmış). İhtida edenlere bazen para verilmiş ya da aylık bağlanmış, bazen de bir görev tevcih edilmiştir. Zimmînin ihtidâ töreni kadı huzurunda yapıldı. İki Müslümanın şahitliğinde kelime-i şehadet getiren zimmîye kökeni Arapça olan bir müslüman ismi verilirdi. İslamı kabul ettikten sonra zimmî, genellikle babasının adıyla anılmaz, ona “Abdullah oğlu” denilirdi. Buradaki amaç, zimmînin babasının adının -Arapça olmadığından ötürü söylenmemesiydi. İsmi değişen zimmî, başına tıpkı Müslümanların giydiği sarıktan sarıp, sünnet edilirdi.⁴⁷⁵

3.2.4.4. Denizli Sancağı'nda Asayiş Sorunları: Suçun Nedenleri ve Nitelikleri

Asayiş olaylarını değerlendirirken bunu birçok farklı yönlerden yapmak gerekir. Müslüman halkın hem kendi arasında hem de Müslüman olmayanlarla yaşadığı çatışmalar olduğu gibi, yine aynı şekilde gayrimüslimlerin de hem kendi içlerinde hem de Müslüman toplulukla bireysel veyahut çete düzeyinde gerçekleşen çatışmaları mevcuttur.

Denizli Sancağı'nda etnik gruplar arasında yaşanan çatışmaların yanında öğrenciler arasında da şiddet vakaları görülmüştür. Ahenk Gazetesi, iki Rum öğrenci arasında yaşanan bir olayı şöyle aktarmıştır:

“Tahminen on yaşlarında olan ve Denizli Rum Mektebi'nde okuyan iki öğrenciden çalışkan olanı diğerine dersini anlamaya destek olacağını söyler ve bunun karşılığında bir metelik ister. Talebinin kabulünden sonra dersi anlatan öğrenciye diğer öğrenci sözünü tutmayarak parasını vermez. Bunun üzerine dersi çalıştıran öğrenci kızarak intikam alacağını bildirir. Bir sonraki gün öğleden sonra, diğer öğrenciler okuldan çıkıp gidince, parasını alamayan öğrenci diğer öğrenciyi bıçakla ağır şekilde yaralar.”⁴⁷⁶

Sancakta, güvenliği sağlamakla mükellef memurların kanun tanımaz davranışlarda bulundukları da olmuştur. Süvari Sadık ve Mülazım Salim buna örnektir. Rum teb'asından Kosti'nin ve Davacılar Karyesi'nden Bekir'in evlerine girerek kadınlarına tecavüz etmeye kalkışmışlar, sonrasında da ahaliden 10-15 kadar

⁴⁷⁵ Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, ss. 198-201.

⁴⁷⁶ **Ahenk**, 7 Mart 1895.

(erkek/kadın) kişiyi yaralamışlardır.⁴⁷⁷ Benzer bir durum Denizli Sancağı'nın Acıbadem Kazası'nda da yaşanmıştır.

Yine, Burdur'un saygın şahıslarından olan Hacı Andaş ve onun kardeşi Yorgaki efendilerin üzerine, Ispartalı Yovaniki Efendi'nin sahibi olduğu handa, geçen Nisan'ın dördüncü gününün akşamı nedensiz olarak polis tarafından rovelver ile 4-5 el ateş açılmıştır. Sonuçta bunlardan birinin ağır diğerinin ise hafif yaralandığı bildirilmiştir. Bu sebeple yapılan başvurudan bir sonuç çıkmamıştır. Buna benzer başka bir olayda ise, bahsi geçen olaydan üç ay evvel yine Acıbadem Kazası'nın Akça Karyesi'nde öldürülen Rodoslu Andon oğlu İstavri ile yine yaklaşık iki yıl önce Akçaenis denilen mevkide öldürülen Nikola adlı kişilerin kâtillerinin yakalanmadığına dair Rum Patrikliği tarafından Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne bilgi verilmiştir (Rum Patrikliği tarafından yapılan bir şikâyet örneği için bkz: EK-9). Bu bilgi sonrasında Dâhiliye Nezâreti, Aydın Valiliği'ne bu olaylarla alakalı olarak gereğinin yapılmasını emreden bir yazı göndermiştir.⁴⁷⁸

Bunların dışında Denizli Sancağı'nda, karı ve koca arasındaki aldatma olaylarına da rastlanmıştır. Bunlara örnek bir gazete haberi de ilginçtir:

“Sarayköy'den gelen habere göre, orada ikamet eden Bayındırlı Dimitri ve Ayvalıklı Andon adında evli iki Hristiyan Rum samimi olarak sıklıkla görüşürler ve bunların eşleri de birbirinin evine oturmaya gider gelirler. Zamanla Andon'un eşi Zoiçe ile Dimitri arasında bir aşk başlar ve bu ikili eşlerini kandırarak evlerindeki bazı değerli eşyaların birazını alarak kaçarlar. Bu durum hükümete şikâyet edilir. Yapılan araştırmanın sonunda, bu kişilerin ilk önce İzmir'e, oradan da Bornova'ya gittikleri öğrenilmiş ve peşlerine düşülerek yakalanmışlardır. Daha sonra haklarında gerekli işlem yapılmıştır (gerekli işlemin ne olduğu ile ilgili bir bilgi mevcut değildir).”⁴⁷⁹

Ayrıca, Aydın Valisi Mehmet Kâmil Paşa'nın mührüyle Sadâret'e giden yazıda, on beş günde bir güncellenen vukuat cetvelinde, Denizli'den Sığmalıoğlu Kostanti ve çetesinin Döşemecioğlu İstefan'ı öldürdükleri ve bu katillerin yakalandıkları haberi verilmiştir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ BOA, Y..PRK.ASK., 196/21.

⁴⁷⁸ BOA, DH. MKT., 428/103.

⁴⁷⁹ **Ahenk**, 5 Temmuz 1908.

⁴⁸⁰ BOA, HR. SYS., 83/29.

3.2.4.5.Denizli Sancağı'nda Rumların Eğitim Serüveni: Okullar, Ayrıcalıklar ve Değişim

Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde gayrimüslimler yüzyıllardır, kendilerine verilen imtiyazlar sayesinde yine kendilerine ait dini kuruluşlar, hastaneler ve darülacezelerinin yanında eğitim kurumlarını da tesis etmişlerdir. Onlar, kendi dillerinde ve devlet kontrolü dışında eğitimlerini uzun zaman devam ettirmişlerdir.⁴⁸¹

Osmanlı, uzun yıllar boyunca gayrimüslimlerin iç işleyişine karışmamış ve müdahale de etmemiştir. Bu siyasetini, azınlıklar arasında filizlenen bağımsızlık düşüncelerinin isyan hareketlerini tetiklediğini anladıktan sonra ve bu süreçte azınlık ve yabancı eğitim kurumlarının da payının olduğunu gördükten sonra bırakmıştır. Artık takip edilen politika kontrollü eğitimidir.⁴⁸²

Tanzimat ve Islahat fermanlarının gayrimüslimlere verdiği cesaret sonucunda ortaya çıkan misyoner okulları, takip eden süreçteki Osmanlı toplum yapısını derinden etkileyecektir. 1870-1890 yılları arası -yabancılar adına- en yüksek okullaşma oranının olduğu dönemdir. Bu dönemde gayrimüslimler 707 okulu faaliyete geçirmişlerdir.⁴⁸³ Bahsi geçen süreçte modern Türk okullarının sayısı ise çok azdır. 1850'li yıllardan sonra, özellikle II. Abdulhamid (1876-1909) döneminde, açılmış olan rüşdiye okullarının sayısı zamanla 619'u bulmasına rağmen, bu da ihtiyacı karşılamamıştır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, açılan iptidâiyelerle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki toplam okul sayısı 7.313'e ulaşmıştır. Bu ilerlemeye rağmen Türk halkının %90'ı halen okuma-yazma bilmeyenlerden oluşmaktaydı. Dış kuvvetlerin elinde oyuncığa dönen gayrimüslim ve misyoner okullarında yetişenler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yok olmasındaki en önemli nedeni oluşturacaklardır.⁴⁸⁴

Nitekim Osmanlı Devleti'ne tesir eden Avrupa sermayesinin aracılık işlevini doğrudan üzerine alacak toplulukları yetiştirmek, imparatorluğun gitgide karmaşık hale gelen ve kurumsal bir hale dönüşen dış temaslarını sürdürecektir ekipleri kurmak ve yine

⁴⁸¹ Kaya, s. 73.

⁴⁸² Süleyman Büyükkarcı, **Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Yabancı Okullar**, Mikro Dizgi, Konya, 1996, s. 30.

⁴⁸³ Vahapoğlu, s. 117.

⁴⁸⁴ Mehmet Saray, "Milli Mücadele'ye Başlarken Arayış İçinde Olanlar", **Milli Mücadele'de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu**, 24-26 Haziran 1992, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli, 2010, s. 9.

Osmanlı liman şehirlerinde yer alan çok sayıda gayrimüslimin organizasyonunu sağlamak amacıyla olan bu yabancı okulların asıl gelişimlerini 1850'lerden sonra göstermesi asla bir tesadüf değildir.⁴⁸⁵ Bu okullar, gayrimüslimlerin kendilerinin tarih ve kültürlerinin belletildiği, özgürlük fikirlerinin aşılandığı ve bağımsızlıkları uğrunda yabancı devletlerin bir oyuncağı haline geldikleri kurumlara dönüşmüştür. Milliyetçilik fikrinin yayılmasında misyoner okulları, tıpkı gayrimüslim okulları gibi etkili olmuştur. Robert Koleji, bu konuda önemli bir okuldur. Kolejde Marunî, Yunan, Keldani, Ermeni gibi gayrimüslimler bilinçlendirilmiş ve hatta yönetilmiştir. Yine bu okul, Bulgarları devlet haline getirmiştir denilebilir.⁴⁸⁶ Olumsuz yapıları ile bu okullarlar, özellikle Rum okulları, İstanbul'un fethinden çok önceye dayanan bir kinin ortaya çıkardığı gaye ile faaliyet göstermişlerdir. Sonuç olarak denilebilir ki bu okullar, papazların marifetiyle Türk düşmanlarının yetiştirildiği ihanet odakları halini almıştır.⁴⁸⁷

Gayrimüslimlerin okullarında eğitim alan öğrencilere Türkçe'nin öğretilmesi amacıyla bir irâde çıkarılmıştır. Bunun üzerine muhtar, papaz ve dört azadan oluşan Denizli Rum cemaati liderleri iyi niyetli olduklarını göstermek amacıyla, Aydın Vilayeti Maârif-i Umûmiye Müdüriyeti aracılığı ile Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nden kendi okullarındaki talebelerine Türkçe dersi (lisân-ı Osmânî) verecek bir öğretmen tayin edilmesi isteğinde bulunmuşlar, ancak bu talepleri reddedilmiştir. Bunun nedeni, padişah iradesinin Rumeli vilayetlerindeki gayrimüslim okulları ile Anadolu'da bulunan altı vilayeti (vilâyet-i sitte) kapsadığıdır.⁴⁸⁸

Denizli Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin eğitim kurumları ile ilgili ilk bilgi H. 1307-M.1890/1891 tarihli salnâmede bulunmaktadır. Okulların eğitim seviyelerinin belirtilmediği bu salnâmeğe göre, Denizli merkezinde Müslümanlara ait 3 iptidâiye mektebi, 1 Rum ve 1 Ermeni mektebi mevcuttur.⁴⁸⁹ Yine Denizli merkez kazasına tabi karye ve kasabalarda ise toplam 19 mektep bulunmakta olup, Denizli'ye bağlı karye ve nahiyelerde ise toplam 17 Müslüman ve 1 Rum okulu mevcuttur. Rum mektebinin yer

⁴⁸⁵ Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları", **Osmanlı**, Cilt: I, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 340.

⁴⁸⁶ Necmettin Tozlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları", **Osmanlı**, Cilt: V, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 329.

⁴⁸⁷ Vahapoğlu, s. 64.

⁴⁸⁸ BOA, MF. MKT., 335/5.

⁴⁸⁹ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H. 1307-M. 1891/1892, s. 168.

aldığı bölge, tahminen Honaz Nahiyesi'dir. Çünkü o dönemde Denizli merkeze bağlı yerleşim alanlarında yalnızca Honaz'da Rum nüfustan bahsedilebilir. Ancak bahsi geçen bu okul, kilisenin içinde eğitim-öğretim faaliyeti yapmaktadır.⁴⁹⁰ Denizli'ye bağlı kazalardan da sadece Sarayköy merkez ve ona bağlı yerleşim yerlerinde toplam 7 Müslüman mektebine karşılık sadece 1 adet Rum mektebi vardır.⁴⁹¹

Bunun yanında Denizli Sancağı Rumları, halktan alınan vergi ile harap durumda olan okulların tekrar tesis edilmesi için Aydın Valiliği'nin aracılığı ile Maârif Nezâreti'ne başvurularda bulunmuşlardır.⁴⁹² Bununla ilgili olarak Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi'nden gelen cevapta: *okulun yeniden inşa edilmesi gereği ve bir gûna mahzuru olmadığını doğrulanmışsa da ilk önce resmi bir ruhsatı var mıdır? Yoksa yok mudur? Eski bina ile yeniden tesis edilecek yapı arasında ne kadar fark vardır, yüksekliği nedir? Eklentilerinin de görüldüğü bir harita ile resminin kurallara uygun bir şekilde düzenlenmesi mazbatayla gönderildikten sonra padişahın emri doğrultusunda gereğinin yapılmasına izin verilmesi*⁴⁹³ istenmiştir.

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, gayrimüslim mekteplerin yeniden inşa edilmesi veya tamiratları ile ilgili yapılan yazışmalarda, yapılacak yeniden inşa veya tamirat için ilk önce liva meclisinde karar alınmış, sonrasında bu karar, mutasarrıf tarafından Aydın Valiliği'ne gönderilmiştir. Valilikten de Maârif Nezâreti'ne başvuru yapılmıştır. Bu yeniden inşa veya tamir için padişah iradesi zorunluluğu olmasından dolayı, ilk başta mektebin resmi izinle açılıp açılmadığı araştırılmıştır.

3.2.5. Menteşe Sancağında Rumlar

Günümüzde Muğla ilini içerisine alan bölge, Türklerin egemenliğine girmesinden sonra "Menteşe" ismiyle anılmaya başlamıştır.⁴⁹⁴ Anadolu'nun güney-batı kesiminde bulunan ve 400 ila 1.500 metre arasında değişen ortalama yüksekliğe sahip olan Menteşe bölgesini coğrafyacılar, "İç Menteşe" ve "Dış Menteşe" olarak iki kısma ayırmışlardır.

⁴⁹⁰ Zinkoo Han, **Honaz'ın Cumhuriyet Devri'ndeki Sosyal ve Ekonomik Gelişmesi (1923-1960)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1999, s. 8.

⁴⁹¹ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H. 1307-M. 1891/1892, s. 454.

⁴⁹² BOA, DH. MKT., 2017/42.

⁴⁹³ BOA, DH. MKT., 2022/148.

⁴⁹⁴ Zekai Mete, "Menteşe", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 29, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2004, ss. 150-151.

Büyük Menderes Nehri'nin denizle buluştuğu noktadan Köyceğiz'e kadar bir çizgi çizilirse bu çizginin doğu tarafında kalan kısım "İç Menteşe", batı yönünde kalan kısım ise "Dış Menteşe" olarak kabul edilmiştir.⁴⁹⁵ Muğla'nın kuzeyinde Aydın, kuzeydoğusunda Denizli ve Burdur, doğusunda ise Antalya şehirleri mevcuttur.⁴⁹⁶ Menteşe Sancağı'nın arazisi kuzeybatı yönünden güneydoğu yönü istikametine doğru uzanır ve Ege Denizi ile sınırı çizilen bölge olarak kabul edilir.⁴⁹⁷

3.2.5.1. Menteşe Sancağı'nda Nüfusun Demografik Özellikleri: Etnik ve İdari Yapı

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde "*Küçük Hüseyin Paşa ve ayanının seyr-ü temaşa ve zevk-ü safalarda*"⁴⁹⁸ bulunduğu şehir olarak bahsettiği Muğla, 11. yüzyıldan itibaren batı tarafına gelen Türklerle tanışmıştır. Batı Anadolu'da Bizans üzerine Türk akınlarının artması, 1075'te İznik'in Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından fethiyle başlar. Türkler, 1079'da da Menteşe Bölgesi'ni ele geçirmiştir. Fakat bölge, daha sonra yeniden Bizans'ın egemenliğine girmiştir. Türkler tarafından -kesin olarak- 1261'de fethi tamamlanan Menteşe Bölgesi, Batı Anadolu'da Türklerce fethedilen ilk yerlerden biri olmuştur. 1250'li yıllardan sonra bölgede Menteş Bey önderliğinde Menteşe Beyliği kurulmuştur.⁴⁹⁹ Diğer Anadolu Beylikleri gibi Menteşe Beyliğinin de hükümlü, Osmanlı topraklarına katılmasına dek sürmüştür. Menteşe Beyliği, Yıldırım Bâyezid döneminde ilk kez Osmanlı topraklarına katılmış, 1402 Ankara Muharebesi'nde Yıldırım Bâyezid'in Timur'a yenilmesinin ardından da Osmanlı Devleti burada kontrolü kaybetmiştir. Daha sonra Çelebi Mehmet devrinde Osmanlıya bağlı bir beylik haline getirilen Menteşe Beyliği, Sultan II. Murat (1421-1451) zamanında tekrar Osmanlıların hâkimiyetine geçmiş ve bir sancak statüsünde teşkilatlandırılmıştır.⁵⁰⁰ II. Mehmet (1451-

⁴⁹⁵ Mübahat Küçüköğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yayınları, Ankara, 2010, s. 9.

⁴⁹⁶ Ekrem Uykucu, *Muğla Tarihi (Coğrafyası ve Sosyal Yapısı)*, As Matbaası, İstanbul, 1968, s. 15.

⁴⁹⁷ Doktor Esad, *Türkiye'nin Sıhî-İctimaî Coğrafyası Muğla (Menteşe) Sancağı*, Muğla Sıhhiye Müdürü Doktor Esad, haz. Bayram Akça ve Erdoğan Keleş, Yenigün Matbaası, Muğla, 2012, s. 13.

⁴⁹⁸ *Muğla İl Yıllığı*, 1967, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara, 1968, s. 85.

⁴⁹⁹ Bayram Akça, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, ss. 7-8.

⁵⁰⁰ Küçüköğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, ss. 11-12.

1481) döneminde kesin olarak Osmanlı topraklarına katılan Menteşe Bölgesi, merkezi Kütahya olan Anadolu Eyaleti'ne tabi bir sancak haline getirilmiştir.⁵⁰¹

Sancak yönetiminden bu dönemlerde “sancak beyleri” adı verilen idareciler sorumludurlar. Adı geçen dönemde Sancak Beyi olarak Abdullah Paşa, Mustafa Paşa, Polat Ahmet Paşa-zade Mehmet Paşa ve Ahmet Paşa görev yapmışlardır.⁵⁰² Menteşe Sancağı, 1750'lerden itibaren “aralık”⁵⁰³ olarak verilmeye başlanmıştır. İlerleyen zamanlarda bu topraklar “Mütesellim” adı verilen yöneticiler tarafından idare edilmiştir.⁵⁰⁴

Menteşe Sancağı'nın son mütesellimi olan Mustafa Ağa'nın ölümünden (1858) sonra yönetim “muhasıl”lara geçmiştir.⁵⁰⁵ 1836'ya kadar bu tarz yönetim ile idare edilen Menteşe Sancağı'nın yönetimi, adı geçen sistemin başarısız olduğu görüşüyle, Dâhiliye Nezareti tarafından “kaymakam”lara bırakılmıştır. Ancak, 1864 Nizamnamesi ile yapılan düzenlemelerden sonra sancak yönetiminden sorumlu kişiler “mutasarrıf”lar olmuşlardır.⁵⁰⁶

Mutasarrıflar, görevli oldukları bölgede eğitim, maliye, tarım, bayındırlık ve ticaretle alakalı işlerin görüşülmesi ile görevlidir. Onların yönetim görevinin yanında, yetki sınırları içindeki memurların idari davalarına bakmak, uyuşmazlıkları görüşüp karara bağlamak, vergi anlaşmazlıklarını görüşmek, güvenlik işlerinin yürütülmesini sağlamak, nahiyelelerden gelen konuları incelemek vb. gibi görevleri de mevcuttur. Mutasarrıflar aynı zamanda, valinin yetki ve görevlerini üstlenen meclisin başkanıdır. Meclis üyeleri ise liva merkez hâkimi, tahrirat müdürü, müftü, muhasebe müdürü ve gayrimüslim grupların dini önderleridir.⁵⁰⁷ Meclisin haftada iki ya da üç kez toplanması uygun görülmüştür. Bu meclisin iki önemli özelliği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi,

⁵⁰¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1988, ss. 79-81.

⁵⁰² Orhan Kılıç, **XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, ss. 118-119.

⁵⁰³ Osmanlılarda devlet memurlarına hizmette bulundukları sürece maaşlarına ilaveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan terim. Cahit Baltacı, “Aralık”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: III, s. 392.

⁵⁰⁴ Zekai Eroğlu, **Muğla Tarihi**, Muğla Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Muğla, 2018, s. 135.

⁵⁰⁵ Ekrem Uykucu, **İlçeleriyle Birlikte Muğla Tarihi**, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1983, s. 132.

⁵⁰⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: VIII, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 310.

⁵⁰⁷ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yayınları, Ankara, 2013, ss. 258-259.

eyalet memurlarının sayıca çoğunlukta olmaları, ikincisi ise gayrimüslim üyelere de yer verilmesidir. Burada dikkate alınması gereken nokta, Tanzimat Fermanı'nın üzerinde durduğu eşitlik ilkesinin hayata geçirilmiş olmasıdır.⁵⁰⁸

1967 Muğla İl Yıllığına göre, Menteşe Sancağı'nda Belediye teşkilatının kuruluş yılı 1871'dir. Beş ile yedi kişiden oluşan belediye meclisi üyeleri ise haftanın belirli günlerinde toplanmaktadır. Ayrıca Menteşe Sancağı'nda bulunan belediyelerin büyük bir kısmında belediye doktoru bulunmadığı ifade edilmektedir.⁵⁰⁹

Menteşe Sancağı'nın ilk belediye başkanı Kadılar ailesinden olup, Kadı Ömer Efendi'nin oğlu Hacı Kadızade Süleyman Efendi'dir.⁵¹⁰ O, belediyenin ilk başkanı olarak hukuki çalışmalar yapmıştır. Süleyman Efendi 1886'da masraflarını bizzat kendisinin karşılamış olduğu "saatli kulesi"ni eşi Pembe Hanım ile birlikte, ünlü Rum usta Filvarus'a yaptırmıştır. Pembe Hanım ayrıca, Muğla Devlet Hastanesi'nin kurulmasında da hayır sahipliği yapmıştır. Süleyman Efendi, Muğla Kütüphanesi'nin kurucusu olan Hoca Mustafa Efendi'nin damadı olması nedeniyle kütüphanenin mütevelliliğini de yapmıştır. Soğuk Dere suyunu Muğla'ya taşıyan Hacı Süleyman Efendi, Sülüklü ve eski Koca havuz etrafına meyve bahçeleri kurdurmuş, halkı tarıma teşvik etmiştir. Şehirde ticaretin gelişmesi adına Yağcılar Hanı, Koca Han ve Kırathaneyi de yaptıran odur.⁵¹¹

1890'da Hacı Süleyman Efendi'nin ölümü üzerine belediye başkanlığına aynı yıl Zorbazzade Hacı Şerif Ağa seçilmiştir. Hacı Şerif Ağa, Asar'a ve Kızıldağ'a yaslanan şehrin düzlüğe inmesi gerektiği fikrini ortaya atandır. O, bugün Hoca Mehmet Efendi Bahçesi içinde yer alan ve istimlak edilen evini, o günlerde şehrin dışı sayılabilecek bir yere yapmıştır. Yine Muğla'da bahçe tarımı ve kültürünün gelişmesine öncülük eden odur. Kurup geliştirdiği Hacı Şerif Ağa bahçeleri uzun yıllar Muğla'nın sebze ve meyve ihtiyacını karşılamıştır. 1910'da ölümünden sonra yerine Kara Hafızade Hacı Mehmet Ali Efendi seçilmiştir.⁵¹²

⁵⁰⁸ Muzaffer Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 77.

⁵⁰⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 96-97.

⁵¹⁰ Akça, s. 74.

⁵¹¹ Ünal Türkeş, *Cumhuriyeti Kucaklayan Muğla*, Muğla Devrim Gazetesi ve Matbaası Yayınları, Muğla, 2019, s. 445.

⁵¹² Akça, s. 74.

19. yüzyılda Menteşe Sancağı dâhilinde olan Milas Belediyesi 1870’te, ardından Muğla Belediyesi 1871’de, Fethiye Belediyesi 1874’de, Köyceğiz Belediyesi 1882’de, Marmaris Belediyesi 1896’da ve Bodrum Belediyesi ise 1903’de kurulmuştur. Menteşe Sancağı’na bağlı olan Ula nahiyesinin belediyesi ise 1893’te kurulmuştur.⁵¹³

1907 yılı esas alındığında, Menteşe Sancağı’nın Muğla Kazası ve ona bağlı olan Bozüyük ve Ula nahiyelerine bağlı 55, Milas Kazası’na bağlı 95, Mekri/Meğri (Fethiye) kazası ve ona ait olan Eşen Nahiyesi’ne bağlı 81, Marmaris Kazası’na ve ona ait olan Datça Nahiyesi’ne bağlı 23, Köyceğiz Kazası’na bağlı 69 ve Bodrum Kazası’na bağlı 29 olmak üzere toplam 352 karyesi vardır.⁵¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetine girdiği 14. yüzyılın son dönemlerinden başlayarak, bağımsız bir sancak olduğu 20 Nisan 1921’e kadar Osmanlı yönetim sisteminde farklı idari değişikliklere uğrayan Menteşe Sancağı, 20. yüzyılın başlarında Aydın Vilayeti’ne tabi bir sancak konumundadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer şehirlerine göre değerlendirildiğinde nüfus yapısı durağan bir niteliğe sahip yerel bir yönetim birimi olan Menteşe Sancağı’nın 1831 nüfus sayımına göre istatistiki bilgileri şu şekildedir:

Etnik (Erkek Nüfus)	Nüfus Sayısı
Müslüman Nüfus	49.867
Yabancı Müslüman	468
Kıpti (Mısır halkından olan)	196
Rum, Ermeni, Yahudi	2.882
Yabancı Rum	52
Toplam	52.965

Tablo 12: 1831 nüfus sayımına göre Menteşe Sancağı nüfusu⁵¹⁵

3.2.5.2. Menteşe Sancağı’nda Ekonomiye Yön Veren Rum Aileler: Barutçular, Dimestoklular ve Hacipetrolar

Anadolu vilayetlerinin büyük çoğunluğunda olduğu gibi, Menteşe Sancağı’nda da ekonomik yapının temeli tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Bunun yanında yörenin ormanlık olması nedeniyle ormancılık da gelişmiştir. Osmanlı Devleti’nin son

⁵¹³ Muğla İl Yıllığı, 1973, Ticaret Matbaacılık, İzmir, 1974, s. 354.

⁵¹⁴ Serdar Soyluer, “XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağının İdari ve Nüfus Yapısı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/13, İzmir, 2006, s. 111.

⁵¹⁵ Mestan Aylar, *XX. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayetinde Salnamelerinde Menteşe Sancağı*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 1997, s. 209.

dönemlerinde Muğla merkezinde mısır, üzüm, susam, buğday, tütün, arpa ve bal elde edilerek yurtiçi ve yurtdışına satılmıştır.⁵¹⁶

Menteşe Bölgesi'nin coğrafi konumu, bölgenin ulaşım yapısını etkileyen en önemli faktördür. Engebeli ve dağlık yapısı, denizyolu ulaşımının artmasına neden olmuş ve bu da limanların gelişimini beraberinde getirmiştir. Fakat denizyolu dışında, vilayet merkezi Aydın ve diğer yerleşim yerleri ile ulaşımı sağlamada kullanılan vasıta develerdir. 1866'da demiryolunun inşasından ve karayollarının gelişmesinden sonra bile 1930'lara kadar ticari emtia taşınmalarında develerin araç olarak kullanıldığı bildirilmektedir.⁵¹⁷

Rodos Adası ile Mentеше Sancağı'nda gerek ticari ve gerekse ulaşım amaçlı ilişkiler gelişmiştir. Sancak merkezi de olan Muğla Kazası ile Aydın Sancağı arasındaki bölgenin coğrafi yapı olarak ticari faaliyetlere uygun olmasındadır ki bu, Rodos ile ilişkilerin artmasını sağlamıştır. Bu liman ticaretinde Fethiye, kozmopolitik yapısıyla önemli bir konumda bulunuyordu. Deniz aşırı ticaret yapan tüccarlar ile Ermeniler, Balkan muhacirleri, sürgünle gelen Kürtler, Rumlar, Çingeneler, Yahudiler, Rodos kökenliler, "Fethiye Şirket-i Madeniyesi"nde çalışan Fransızlar gibi çeşitli unsurları bünyesinde barındıran Fethiye, bunların faaliyeti ile büyük bir ticari canlılığa sahip olmuştur.⁵¹⁸

Menteşe Sancağı'na ait 1830 tarihli tahrir defterinde adı geçen mahallelere bakacak olursak bunlar: *Emri-i Küçük, Şeyh Bedreddin, Yaka, Kara Memi, Beyazıd, Bali Hoca, Orta, Densed/Densid, Kerameddin, Muslihiddin, Cam'-i Kebir, Hacı Rüstem, Ahmet Hoca*'dır.⁵¹⁹

Tepelerde ve dağ yamaçlarında oturan Rumlar ayakkabıcılık, sarraflık, nalbantlık, marangozluk, manifaturacılık gibi işlerle uğraşırken; Türklerin temel geçim kaynakları tarım ve hayvancığa dayalıydı. Temel ekonomik faaliyetlerin ormancılık, meşe palamudu işletmeciliği, krom madenciliği ve tütüncülük olduğu bölgede, hayvancılıkla meşgul olan kısım için yaz aylarında yaylaya çıkmak ve kış mevsimi gelince sahile inmek bir

⁵¹⁶ Akça, s. 158.

⁵¹⁷ Akça, s. 46.

⁵¹⁸ Emine Uşaklıgil, **Benim Cumhuriyetim**, Everest Yayınları, İstanbul, 2011, s. 10

⁵¹⁹ Mustafa Kahraman, **Menteşe Yöresinde Şehirler ve Şehirleşme: Muğla Şehri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2018, s. 232.

alışkanlıktı. Denizaşırı ticarete usta olan Rumlar bunun yanında, kaçakçılığın da tartışmasız erbabıydılar. Kaçakçılıkla canlı hayvan, incir, yumurta, keçiboynuzu, meşe palamudu, tavuk ve gübre dışa satılırken; kahve, silah, şeker, pirinç, sigara kâğıdı, tütün, barut ve gaz da dışarıdan alınırdı.⁵²⁰

Bunun yanında, Menteşe Sancağının sanayideki en önemli üretim alanını dericilik oluşturmaktadır. Muğla yünlü, ipekli ve pamuklu dokumacılıkta; Fethiye ile Milas ise halıcılıkta önemli birer üretim merkeziydi. Halı üretiminde sermaye ve dokuma tezgâhları Türklerin ellerinde iken, boyacı ustaları ve desinatörler ise Rumlardı. Yine Muğla'da canlı hayvan kesimi ve deri ticaretiyle uğraşanlar Türkler iken, vidala, astar ve sahtiyan işleyen debbağhanelerin sahipleri yine Rumlardı.⁵²¹

19. yüzyılın sonlarına doğru Menteşe Sancağı'nda ekonomik ve ticari hayat Rumların denetimindeydi. Önceki süreçte denizcilik ve taşımacılık alanlarında etkin olan Rumlar, 19. yüzyılın ortalarına doğru satışı yapılan devlet topraklarının bir kısmını satın almışlar ve bu topraklar üzerinden elde etikleri kazancı, ticarete kullanma amacıyla sermayeye dönüştürmüşlerdir. Bu ailelerden olan “Barutçular”, “Dimestoklular” ve “Hacıpetrolar” Muğla'nın gıda, manifatura ticareti ile odun ve kereste işletmesini tekellerinde bulundurmışlardır.⁵²²

Bunun yanında, daha çok Milas ve çevresinde gelişmiş olan zeytinyağı ve şarapçılık endüstri kolunda yine Rumlar etkindi. Zeytinyağı ve şarap fabrikaları kuran; terzilik, ayakkabıcılık, dülgerlik ve taşçılık gibi sanat kollarında ustalaşan Rumların, Datça ve Bodrum'dakileri bardak, çanak ve kâse yapımı ile bunların ticaretini de ellerinde tuttukları bilinmektedir.⁵²³

Bölgedeki bu canlılığın oluşmasında Fethiye, Milas ve Marmaris limanlarından yapılan ticaret ve kazanılan gelirin rolü büyüktür.

1908 Salnamesine göre Menteşe Sancağı'nın yıllık geliri 10.450.877 kuruştı. Bu gelirler aşağıdaki vergilerden ve harçlardan meydana gelmekteydi:

⁵²⁰ Uşaklıgil, ss. 10-11.

⁵²¹ Avlar, ss. 188-189.

⁵²² Ünal Türkeş, **Kurtuluş Savaşı'nda Muğla**, Yelken Matbaası, İstanbul, 1973, s. 33.

⁵²³ Avlar, ss. 189-190.

Emlak ve Akar Vergisi	1.700.481 kuruş
Temettu Vergisi	277.903 kuruş
Bedel-i Askeri	416.855 kuruş
Maarif Vergisi	28.687 kuruş
Techizat Vergisi	145.851 kuruş
Tezkire-i Osmani Vergisi	67.665 kuruş
Aşar Vergisi	3.397.950 kuruş
Ağnam Vergisi	1.534.536 kuruş
Orman Vergisi	2.476.429 kuruş
Tapu Harçları	189.357 kuruş
Mehakim Harçları	109.723 kuruş
Hasılat-ı Müteferrika	105.440 kuruş
Toplam	10.450.877 Kuruş

**Tablo 13: H. 1326-M. 1908 Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre
Menteşe Sancağı'nın yıllık geliri⁵²⁴**

Menteşe Sancağı'nda Rumlara ait mesleklere bakıldığında duvarcı, boyacı, çeşmeci, kiremitçi ve mimar gibi inşaat sektörüne ait meslek gruplarına ait çok sayıda kaydın bulunduğu görülmektedir. Bu da bize özgün bir Rum mimarisinin varlığını kanıtlamaktadır. Bunun yanında, bakkal, değirmenci, terzi, çiftçi, marangoz, ekmekçi, kuyumcu, simitçi, balıkçı, kasap, kahveci, eskici, mumcu, katırcı, seyis, tuzcu, kürekçi, bakırcı, çorbacı, şerbethaneci, pabuççu, bezirgân, kalaycı, tütüncü, hizmetkâr, çilingir meslek gruplarında çalışan Rumlar da mevcuttur.⁵²⁵

3.2.5.3. Eğitimde Yenilikçi Yaklaşımlar: Menteşe Sancağı'nda Politikalar ve Uygulamaları

Öncelikli olarak okuma-yazmayı öğretmek, davranış bilgisi ile basit matematik bilgilerini öğrencilere aktarmak amacıyla tesis edilmiş olan okullar, Osmanlı Devleti'nde, *Mahalle Mektebi*, *Mektep*, *Dâru't-ta'lim*, *Dâru'l-ilm*, *Taş Mektep*, *Muâllimhâne*, *Mektephâne*, *Sıbyan Mektebi* ve *Mekteb-i İbtidâiye* gibi adlarla belirtilmişlerdir.⁵²⁶ Nitekim 1530'da Menteşe Sancağı ve kazalarında *mektep* ya da *sıbyan mektebi* ifadesi

⁵²⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1326-M. 1908, s. 692.

⁵²⁵ Detaylı bilgi için bkz: Büşra Baran ve Ercan Gördeğir, "XIX. Asrın İkinci Yarısında Menteşe Yöresinde Gayrimüslim Nüfus Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 2 (11), 2019, ss. 826-843.

⁵²⁶ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, Cilt: 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 446.

kullanılmamakla birlikte *muâllimhâneler*⁵²⁷den bahsedilmektedir. *Muâllimhâne*, Menteşe’de, 16. yüzyılda, eğitim veren kurumlar arasında yer almış ve toplamda 9 adet olarak faaliyet göstermiştir.⁵²⁸

1071’de Malazgirt Savaşı’nın başarılmayışıyla kapılarını Türk-İslam dönemine açan Anadolu’nun coğrafi bir kesimi olan Menteşe, Süleyman Şah yönetimindeki Oğuz Türkleri tarafından ele geçirilmiştir. 1261’den itibaren de Menteşe beylerinin yönetimine verilmiştir. Menteşeoğulları’yla birlikte, yörede Türk kültürünü yaymak amaçlı çalışmalara başlanmıştır; Türk derviş ve şeyhleri, Konya ve çevresinden, Muğla’ya gelmiştir.⁵²⁹ İslami ilimlerin müslüman öğrencilerce öğrenilmesini temel amaç kabul eden Menteşe beyleri, medreseler yaptırmıştır. 1583’e kadar Menteşe Sancağı’nda *Hoca Firuz Paşa Medresesi*, *Ahmet Gazi Medresesi*, *Hacı Muslihüddin V. Şüca Medresesi*, *İlyas Bey Medresesi* ve *Savcı Medresesi* olmak üzere 6 medrese mevcuttur.⁵³⁰

Evliya Çelebi’nin ifadesine göre (17. yüzyılda) Muğla’da ulema ve öğrenci sayısı açısından gelişmiş olarak kabul gören 7 medrese ve 11 mektep vardır.⁵³¹

19. yüzyıla gelindiğinde Menteşe Sancağı’nda, medreselerde eğitim-öğretim faaliyetleri sürmüştür. 20. yüzyılda özellikle 1903 ile 1904 yıllarına ait verilerde, medreselerde eğitim alan toplam 1.777 öğrencilerden 745’i merkez kazada, 224’ü Milas Kazası’nda, 747’si Meğri Kazası’nda ve 61’i Bodrum Kazası’nda bulunmaktadır.⁵³²

Menteşe Sancağı maârif komisyonu hakkındaki bilgilere ilk olarak 1883 tarihli Aydın Vilâyet Sâlnâmesi’nde rastlanmaktadır. Sancağa ait merkez kaza, Marmaris, Milas ve Bodrum kazalarında maârif komisyonu kurulmuş; komisyon merkez kaza, Milas ve Bodrum’da 6, Marmaris Kazası’nda ise 5 üyeden oluşmuştur.⁵³³

1884 tarihli salnâmede ise maârif komisyonu, 1883’teki gibi merkez kaza, Marmaris, Milas ve Bodrum’dan meydana getirilmiş, bu defa komisyondaki üye sayısı

⁵²⁷ Kelime anlamı “bir şeyin öğretildiği yer, okul”dur.

⁵²⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)**, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Mustafa Karazeybek, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, ss. 49-57.

⁵²⁹ Paul Wittek, **Menteşe Beyliği**, çev. O. Ş. Gökyay, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 127.

⁵³⁰ Mehmet Akif Erdoğan, “XVI. Yüzyıl Sonlarına Kadar Menteşe Sancağında Mevcut Vakıf Eserlere Genel Bir Bakış”, **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu**, 8-10 Nisan 1999, İzmir, 2000, s. 120.

⁵³¹ Wittek, s. 117.

⁵³² **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, H.1320-1321-M.1903, s. 378.

⁵³³ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H.1300-1301-M.1883, s. 216.

tüm kazalarda 6 olmuştur. Ayrıca Bodrum Kazası'nda Nikola ve Hristo isimlerinde iki gayrimüslim Rum üyenin bulunduğu tespit edilmiştir.⁵³⁴

1891 senesine ait sâlnâmede, Milas Kazası maârif komisyonunda Yako isimli Müslüman olmayan bir Rum aza olarak görev almıştır.⁵³⁵ 1905'te Meğri Kazası maârif komisyonunda ise Pavli İstamadyadi isimli gayrimüslim Rum, komisyon üyeliği görevini yerine getirmiştir.⁵³⁶

Muğla İdadîsi'nde bulunan görevlilerin yanında, okutulan dersler ile ilgili bilgiler de ilk kez açıkça belirtilmiştir. Buna göre idadîde okutulan dersler şunlardır: *Coğrafya, Tarih, Fransızca, İnşa ve Kitâbet, Ulum-ı Diniyye, Resim, Türkçe, Arapça, Hesap, Malumât-ı Nafia, Farsça, Hüsn-i Hat ve Hendese*. Bunun dışında 1897'de Muğla İdadîsinde 93 Müslüman, 11 müslüman olmayan olmak üzere toplamda 104 öğrenci eğitim görmüştür.⁵³⁷

1900'de 88 Müslüman, 9 gayrimüslim olmak üzere toplam 97 öğrenci Muğla İdadisi'nde eğitim almıştır.⁵³⁸

1901 tarihli belgeye göre ise, Muğla İdadisi'nde 103'ü Müslüman, 5'i gayrimüslim toplam 108 öğrenci kayıtlıdır.⁵³⁹

Eğitim ve öğretim kurumlarının tesisi ve idaresi konularında Osmanlı, Müslümanları özgür bıraktığı gibi, gayrimüslimlere de birtakım imtiyazlar vermiştir. İstanbul'un fethinden sonra politik anlamda özgürlüklerini yitirmiş olan Rumlara, "Patrik" adında ruhani bir reisin önderliğinde cemaat halinde yaşam hakkı verilerek dil, gelenek, görenek ve din konularında özgür hareket etme hakkı tanınmıştır. Bunun neticesinde devlet, Patrik ile neredeyse her konuda ilişki kurmak durumunda kalmıştır. Patriğe, Rum cemaatinin kiliselerini, hastanelerini, eğitim ve kültür müesseselerini idare etme yetki ve sorumluluğu verilmiştir. Böylece Osmanlı idaresinde bulunan azınlıklara da tıpkı Müslümanlar gibi kültür ve eğitim kurumları tesis etme hakkı tanınmıştır.⁵⁴⁰

⁵³⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1301-1302-M.1884, s. 217.

⁵³⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1308-1309-M.1891, s. 187.

⁵³⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1322-1323-M.1905, s. 185.

⁵³⁷ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H.1316-1317-M.1889, s. 980.

⁵³⁸ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H.1318/1319-M.1901, s. 1089.

⁵³⁹ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H.1320/1321-M.1903, s. 355.

⁵⁴⁰ Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10, Kayseri, 2001, s. 13.

Tanzimat Fermanı ile azınlıklar, kendilerine tanınan ayrıcalıklardan yararlanmış, Islahat Fermanı'yla ise Müslüman olmayan tebâya kendi kültür ve dinlerine yönelik olarak ilk, orta ve yüksek derecede okullar tesis etme olanağı sağlanmıştır.⁵⁴¹

Menteşe Sancağı'nda gayrimüslimlerin eğitim aldığı okullar her kazada yoktur. Merkez kazanın yanında 5 kazaya sahip olan Mentese Sancağı'nda sadece 3 kazada Müslüman olmayanların eğitim aldığı okullar vardır. Bu kazalar Meğri, Bodrum ve Milas'tır. Salnâmelerin verdiği bilgilere göre, ibtidâi ve rüşdiye okullarında eğitim alan gayrimüslim öğrenciler ile bu okullara tayin edilen öğretmenlerin sayısında yıldan yıla farklılıklar gözlenmiştir. Bu okullardaki öğrenci sayısı verilmiş, fakat yine bu okullarda görevli öğretmenlerin isimleri ile ilgili bilgi verilmemiştir.⁵⁴²

Menteşe Sancağı'nda gayrimüslim mekteplerle ilgili ilk bilgiler 1897'ye ait vilâyet salnâmelerinde bulunmaktadır. Bodrum Kazası'na ait verilerde birer tane ibtidâi ve rüşdiye seviyesinde olan Rum mektebinden söz edilir. İbtidâi seviyesinde olan mektepte 2 muâllim görev yapmış ve 80 öğrenci eğitim almıştır. Bir muâllimin görev yaptığı Rum Rüşdiye Mektebi'nde ise 20 öğrenci kayıtlıdır. Rumlara ait diğer bir mektep ise kız ibtidâi mektebi ile kız rüştiyesidir. Adı geçen okula bir muâllim tayin edilmişken toplamda 60 kız öğrenci eğitim görmüştür.⁵⁴³

1898 senesine ait verilerde Rum ibtidâi mektebine kayıtlı öğrenci sayısı 130'dur. Yine 40 öğrencinin eğitim aldığı Rum kız ibtidâisinde ise bir muâllimin rehberliği mevcuttur.⁵⁴⁴

1899'da Rum İbtidâi Mektebi'nde 3 öğretmen daha görevlendirilmiştir. 1899, 1901, 1902 ve 1903'te, kazada eğitimi sürdüren Rum mekteplerinin öğrenci sayısında farklılık yaşanmamıştır.⁵⁴⁵

1905 verileri geçmiş yıllarla kıyaslandığında, gayrimüslim mekteplere kayıtlı öğrenci sayısında herhangi bir değişim olmamış, Rum erkek ibtidâisinde 130, Rum kız

⁵⁴¹ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 90.

⁵⁴² Yaşam Karaçay, **Menteşe Sancağında Eğitim (1876-1908)**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla, 2017, ss. 80-81.

⁵⁴³ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H.1314/1315-M.1897, s. 506.

⁵⁴⁴ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H.1315/1316-M.1898, s. 488.

⁵⁴⁵ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H.1316/1317-M.1899, s. 427; H.1318/1319-M.1901, s. 383 ve H.1319/1320-M.1902, s. 389.

ibtidâisinde 40 öğrenci eğitimine devam etmiştir. 1908’de Bodrum Kazası’nda Rum ibtidâi mektebinde 140, Rum kız ibtidâisinde ise 25 öğrenci eğitim almıştır.⁵⁴⁶ Bodrum Kazası’nda bulunan Rum mekteplerine ilişkin tablo aşağıdadır:

Mektebin Türü	Mektebin Derecesi
Rum Mektebi	İbtidaiye
Rum Mektebi	Rüşdiye
Rum İnas Mektebi	İbtidaiye/Rüşdiye

Tablo 14: Bodrum Kazası’nda bulunan Rum mektepleri⁵⁴⁷

1905 yılına ait verilerde Meğri Kazası’nda geçmiş senelere kıyasla okula devam eden gayrimüslim öğrenci sayısında bir artış söz konusudur. Öğretmen sayısı da öğrenci sayısının artmasıyla orantılı olarak arttırılmıştır. Buna göre, Rum erkek ibtidâi mektebinde 5 öğretmen 355 öğrenciye eğitim verilirken, aynı şekilde Rum kız ibtidâi mektebinde ise 2 öğretmen 232 öğrenciye eğitim vermiştir.⁵⁴⁸

1908’de ise, Rum erkek ibtidâi mektebinde 4 öğretmen 255 öğrenciye eğitim verirken; Rum kız ibtidâisinde ise 2 öğretmen görev yapmış ve 235 öğrenciye eğitim vermiştir.⁵⁴⁹ Meğri Kazası’nda bulunan Rum mekteplerine ilişkin tablo aşağıdadır:

Mektebin Türü	Mektebin Derecesi
Rum Mektebi	İbtidaiye
Rum İnas Mektebi	İbtidaiye

Tablo 15: Meğri Kazası’nda bulunan Rum mektepleri⁵⁵⁰

1897’de Milas Kazası’nda ise 1 adet Rum mektebinde 83 öğrenciye eğitim verilmiştir.⁵⁵¹ 1898 salnamesinde, bir önceki yıla ait öğrenci sayısı aynı kalırken⁵⁵²; 1899, 1901, 1902 ve 1903 senelerinde 85 Rum öğrenci mekteplerde kayıtlıdır.⁵⁵³

⁵⁴⁶ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1325/1326-M.1908, s. 699.

⁵⁴⁷ Karaçay, s. 82.

⁵⁴⁸ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1322/1323-M.1905, s. 379.

⁵⁴⁹ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1325/1326-M.1908, s. 721.

⁵⁵⁰ Karaçay, s. 83.

⁵⁵¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1314/1315-M.1897, s. 528.

⁵⁵² Aydın Vilayet Salnamesi, H.1315/1316-M.1898, s. 514.

⁵⁵³ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1316/1317-M.1899, s. 453; H.1319/1320-M.1902, s. 416; H.1320/1321-M.1903, s. 416.

1905'te Milas Kazası'nda eğitimini sürdüren gayrimüslim öğrencilerin sayısında da bir çoğalma söz konusudur. Rum ibtidâi mektebinde 185 öğrenci kayıtlıdır.⁵⁵⁴ 1908'de ise Milas Kazası Rum mektebine devam eden öğrenci sayısı 12'ye düşmüştür.⁵⁵⁵ Milas Kazası'nda bulunan Rum mekteplerine ilişkin tablo aşağıdadır:

Mektebin Türü	Mektebin Derecesi
Rum Mektebi	İbtidaiye

Tablo 16: Milas Kazası'nda bulunan Rum mektepleri⁵⁵⁶

3.2.5.4. Modernleşme Sürecinde Menteşe Sancağı'nda Asayiş Sorunları

Menteşe Sancağı, doğudan Konya İli, kuzeyden Aydın ve Denizli sancakları, güneyden ve batıdan Ege Denizi ile çevrilidir. Bölgenin kuzey kısmını Menteşe dağlık alanı meydana getirir. Yine bu bölgede Beşparmak, Çubuk, Karıncalı, Madran ve Gökbel sıra dağları uzanmaktadır.⁵⁵⁷ Sancağın kuzey kesiminde yer alan Gökbel Dağı 1422 metre, kuzeydoğusundaki Sandıras Dağı 2295 metre ve Göktepe Dağı 2407 metre, doğusunda yer alan Dumanlı Dağı 1973 metre ve Akdağ 3024 metredir. %67'si ormanlar ile kaplı Muğla'nın, 800-1000 metre yüksekliğe kadar kızılçam, 2000 metre yüksekliğe kadar ise meşe, kızılçam ve karaçamlardan oluşan orman alanları bulunurken, 2000 metreden sonra ise sarp kayalık alanlar bulunur.⁵⁵⁸ Bu yoğun kayalık ve ormanlık coğrafya, gerek eşkıyanın saklanması anlamında gerekse jandarma ile mücadelesi noktasında oldukça elverişlidir.

Rumların karıştığı asayiş bozmaya yönelik olaylar, tıpkı Aydın Vilayeti'nin öteki sancaklarında olduğu gibi, Menteşe Sancağı'nda da görülmektedir. Bu hareketlerden en çok dikkati çeken ise adam kaçırp, karşılığında fidye istemedir. Milas Kazası'nda islam mu'teberanından Mustafa Ağa ve yanındaki diğer iki kişiyi dağa kaçırp, 4 bin lira fidye talebinde bulunan 6 kişilik bir Rum eşkıya grubunun jandarma tarafından takip edildiği, bu sırada da bir neferin yaralandığı bildirilmiştir. Takibat neticesinde dağa kaldırılan

⁵⁵⁴ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1320/1321-M.1903, s. 385.

⁵⁵⁵ Aydın Vilayet Salnamesi, H.1325/1326-M.1908, s. 731.

⁵⁵⁶ Karaçay, s. 83.

⁵⁵⁷ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 17.

⁵⁵⁸ Cercis İkiel, "Muğla İlinin Coğrafi Özellikleri", *Muğlaname (Muğla ve İlçeleri Kültürü Üzerine Makaleler)*, haz. Ali Abbas Çınar, Berke Ofset, İzmir, 2006, ss. 55-60.

Müslüman esirlerden biri ağır yaralı, diğer ikisi ise sağlıklı bir şekilde kurtarılmıştır.⁵⁵⁹ Bahsi geçen Rum çetesinin tüm bireyleri ise silahlı çatışma sonucu ölü olarak ele geçirilmiştir.⁵⁶⁰

Bunun yanında, bazı Rum çetelerinin faaliyetleri nedeniyle yakalanarak hapsedildikleri ve bunların başka hapisanelere nakillerinin yapılması ile ilgili girişimlerin olduğu görülmektedir. Selanik ve Manastır Vilayetleri'nde uygunsuz hareketlere katılan Rum eşkıyasından bazılarının Bodrum hapishanesine nakledileceği yönündeki haberin Sisam Adası'nda yayıldığı, aslında bunların vapurlarla kaçırılmak istendiği, bu amaçla da 500 kadar Rum saldırganın Karlova Limanı'nda bekletildiği jandarma tarafından duyulmuştur. Bu nedenle ilgili vapurlara, hiçbir limana uğramayarak doğrudan varış noktalarına gitmeleri emri verilmiştir.⁵⁶¹

Yine, Rumların sadece Müslümanlar ile değil diğer milletlerle de yaşadıkları problemler yüzünden asayişin bozulduğu görülmektedir. Bodrum Rum Manastırı ile Göricele Sotirati'nin bıçkıhanesindeki tahtaları ve birkaç binayı ateşe veren Bulgar eşkıyası Luka ve yanındakilerin jandarma tarafından yakalandıkları bildirilmiştir.⁵⁶²

3.2.5.5. Din ve Toplum: Menteşe Sancağı'nda İnanç ve Ritüellerin Rolü

Yerleşim alanlarının genişlemesiyle şehirlerin orta kısımlarında kalan mezarlıklar sağlık, yer darlığı vs. gibi sebeplerden ötürü şehirlerin dışında kalan alanlara taşınmaktaydı. Buna örnek olarak Milas Kaymakamlığı, kasaba merkezinde Rum cemaatine ait mezarlığın mahallenin ortasında kaldığı ve *faide-i hıfzıssıhaya muvafık olmadığı gibi vüsatı (genişliği) bulunmadığı* gerekçesiyle yerinin değiştirilmesi için Menteşe Mutasarrıflığı'na başvurmuştur. Yapılacak olan yeni kabristanın, ziraatın yapılamadığı, kimsenin tasarrufunda olmayan ve 56'ya 40 m ölçülerinde olan arazi üzerinde kurulması öngörülmüştür. Yeni mezarlığa ruhsat verilmesi için mutasarrıflıktan yapılan istek, vilayet idare meclisinde görüşüldükten sonra Aydın Valiliği tarafından 22 Temmuz 1907'de Defter-i Hakanî Nezareti'ne gönderilmiştir. Aydın Valiliği tarafından Nezarete gönderilen tahriratta, mezarlığın yerinin değiştirilmesi zorunluluğu ifade

⁵⁵⁹ BOA, Y..EE.KP., 25/2446.

⁵⁶⁰ BOA, DH.MKT., 990/10.

⁵⁶¹ BOA, TMIK.M., 203/27.

⁵⁶² BOA, DH.ŞFR., 348/11.

edilmiş ve yeni yapılacak mezarlık mahalline yakın camii veya hayır müessesesi olmadığı için tarifi yapılan yerin uygun olduğu belirtilmiştir. Fakat Arazi Kanunnamesi'ne göre *“metruk arazilerin civardaki köy ve kasabaların ortak istifadesine ait olduğu, dolayısıyla bu tür arazilerin mezarlık olarak tahsis edilemeyeceği”* kararına dayalı olarak bu arazide kabristan kurulamayacağı hükmü mevcuttur. Valilik, bu hüküm câri olsa da yapılan araştırmada uygun görülen mahallin daha evvel kabristan olarak kullanıldığına dair bazı kanıtlar görüldüğünden, adı geçen yerin Rum cemaati için mezarlık bölgesi olarak tahsisinde bir engel olmadığını bildirmiştir. Defter-i Hakanî, Aydın Vilayeti'nden gelen talebi incelemiş ve tahsisi istenen arazinin Hristiyan kabristanı olarak Rum cemaatine verilmesi için talep yazısını Şura-yı Devlet'e göndermiştir.⁵⁶³ Burada görüşülen talep, uygun bulunarak ilgili yerde Rum cemaati için yeni mezarlık kurulmasına izin verilmiştir. Bununla alakalı irade çıkarılarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.⁵⁶⁴

1908 Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre Menteşe Sancağı'nda, Köyceğiz Kazası'nda 1, Fethiye (Meğri) Kazası'nda 1, Bodrum Kazası'nda 2 ve Milas Kazası'nda 1 olmak üzere toplam 5 kilise vardır.⁵⁶⁵ Rumlara ait kiliseler, genelde kasaba merkezlerinde ve kendilerine ait mahallelerde toplanmıştır. Örneğin, Bodrum Kazası'nın Hristiyan Mahallesi'nde Rum cemaatine ait olan kilisenin ismi Aya Yorgi Kilisesi idi.⁵⁶⁶ Yine 19. yüzyılın ortalarında Fethiye'de bulunan manastırın adı ise Aya Nikola'dır.⁵⁶⁷

Rumlara ait bu kiliselerin tamiratları için arşiv belgeleri incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına dek hemen hemen her dönemde Müslüman olmayanların, kilise tamirâtı için müsaade istedikleri ve genellikle bu isteklerinin olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. Hatta bu ibadethaneler talebi karşılamıyorsa yıkılıp genişletilerek yeniden inşasına dahi müsaade edilmiştir. 1901'de Bodrum Kazası'nın Hristiyan Mahallesi'nde yer alan Aya Yorgi Kilisesi'nin yıkılıp yerine genişletilmiş olarak tekrar inşa edilmesi için Bab-ı Âlî'den izin istenmiş, yapılan araştırmalarda yenisi yapılacak olan kilisenin 1,5 dönüm arazi üzerinde yapılacağı, uzunluğunun 36 arşın, genişliğinin 15 arşın ve yüksekliğinin de 12 arşın olacağı belirtilmiştir. Kilisenin yeniden

⁵⁶³ BOA, ŞD., 1428/10.

⁵⁶⁴ BOA, İ.AZN., 80/1326.

⁵⁶⁵ **Aydın Vilayet Salnamesi**, H.1326-M.1908, ss. 443-723.

⁵⁶⁶ BOA, DH.MKT., 2568/111.

⁵⁶⁷ BOA, ŞD., 1396/1.

inşası için 70 bin kuruşun 40 bini kilise sandığından, geriye kalan 30 bini ise toplanacak yardımlarla karşılanacaktı. Hristiyan Mahallesi'nde yeniden inşa edilecek bu kilisenin İslam mahallelerine yakın olmadığı ve çevresinde camii gibi islami yapıların yer almadığı, yapılacak kilisenin 2 bin Rum tebaaya hizmet edeceği de belirtilerek talep mazbatası Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Daha sonra Şura-yı Devletçe görüşülen kilise inşa talebi, *mahall-i mezkurede iki bin Rum ahali sakin olup icrâ-yı âyin için başka kilise olmadığı işâr-ı vâkıadan anlaşılmış* olması sebebiyle önceden belirtilen ölçüleri aşmaması ve lüzum olan giderin ahaliden zor kullanılarak alınmaması koşuluyla kabul edilmiştir.⁵⁶⁸

⁵⁶⁸ BOA, DH.MKT., 2568/111.

IV. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'E DEĞİN BATI ANADOLU'DA TOPLUMLAR ARASI İLİŞKİLER

II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918), Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasa ve parlamentarizmin güçlenmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönemde Batı Anadolu'da toplumlar arası ilişkilerde çeşitli etkileşimler ve gelişmeler yaşanmıştır. Yine bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik hareketlerinin güç kazandığı bir döneme denk gelir. Nitekim Batı Anadolu'da yaşayan farklı etnik ve dini gruplar arasında milliyetçilik fikirleri bu süreçte yayılmıştır. Özellikle Rumlar ile diğer azınlıklar, kendi milli kimlikleri etrafında bir araya gelmeye başlamışlardır. 1908'ten sonra ise Osmanlı İmparatorluğu'nda daha demokratik bir yönetim anlayışı benimsenmiş, ancak bu dönemde yaşanan siyasi karmaşa ve iç çatışmalar, toplumlar arasındaki ilişkileri de derinden etkilemiştir. Farklı topluluklar arasında siyasi ayrılıklar ve çatışmalar meydana gelmiştir.

4.1. Toplumsal Dinamikler ve İlişkiler

“Tebaa” ya da “Vatandaşlık” ve “tabiiyet” terimleri, aslında bir devletin var olma ve onun kendi bütünlüğüne bağlı bireyler olmayı ifade eder. Bunlar, Osmanlı toplumunda dini, siyasal ve sosyal yönlerden toplumu bir araya getirip örgütleyen iç dinamikleri oluşturur. Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılan toplumda, etnik farklılıklar daha sonra değerlendirilir. Bunlar, Osmanlı “millet sistemi” içerisinde kendi toplumsal ve dinsel teşkilatlarıyla var olmuşlardır. Bu farklılık, Osmanlı kentlerinin yapısında da çok net görülmüştür. Her cemaat ayrı mahallede yaşamış ve devlet ile ilgili işlerini ilk başta “mahalle kethüdası”, sonra “muhtar”larla (II. Mahmud Dönemi); gayri Müslimler de “Vücut” ve “Kocabaşılar” (cemaat liderleri) aracılığıyla görmüştür.⁵⁶⁹

Her cemaatin ayrı bölgelerde yaşaması devletin de yönetsel açıdan işini kolaylaştırmıştır. Ancak bunlar her ne kadar ayrı hayat sürüyorlarmış gibi görünseler de günlük yaşamlarında ve ticari ilişkilerinde ortak bir alanı paylaşmışlardır. Ancak bu

⁵⁶⁹ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, **Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2006, s. 42.

ticarete dayalı ilişkiler ve manevi değerler, iki toplum arasında belli bir gerilimi de beraberinde getirmiştir. Hristiyanların “sebt günü” (dinlenme günü) olan pazar günü Aydın Güzelhisar’da haftalık pazarın kurulduğu gün haline gelmiştir. Bu durum da Müslümanların tepkisini çekmiştir.⁵⁷⁰ Aydın’lı Rum Ortodoks Hristiyanların bu isteği, Müslümanların tüm karşı çıkmalarına rağmen iki yıl sürmüştür. Sonunda, Ortodoks, Protestan, Katolik ve Ermeni milletleri bu durumun değişmesi için hükûmete dilekçe sunmuşlardır. Bu talep etkili olmuş olacak ki bugün bile Aydın’ın haftalık pazarı salı günüdür. Osmanlı yönetimi, haftalık pazarın kurulma günü ile ilgili yapılmış olan değişikliğin gayri Müslimlerin isteği üzerine yapıldığını ve haftalık pazarın kurulma gününün bundan sonra salı günü olacağını bildirmiştir.⁵⁷¹

Toplumlar arası ilişkiler çeşitliydi; ama “farklılık” ve “öteki olmak” kavramları yüzünden toplumun arada bir tansiyonu yükselmiştir. Yüzünü Batı’ya çeviren devletin, dinsel farklılıkları bir kenara bırakarak tüm tebaayı eşit görmesi, hatta bu eşitliğin Islahat Fermanı ile gayrimüslimler faydasına bozulmuş olması, Müslüman toplumu oldukça rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığın temelinde yüzyıllardan beri süregelen dinsel ve toplumsal geleneklerin olduğu aşîkârdır.

Bu duruma örnek olarak askerlik yükümlülüğünü verebiliriz. Askerlik, Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra tüm tebaayı ilgilendiren bir sorumluluktur. Ancak Tanzimat Fermanı ile bu görev gayrimüslimler için cizye bedele dönüşmüştür. Müslümanlar için askerlik zaten alıştıkları bir durumdu, hayatlarının bir parçasıydı. Özellikle Batı Anadolu’da gençler süresi belli olmayan bir askerliğe alınırlar, bu süre zarfında hayatta kalırlarsa köylerine geri dönerlerdi. Bu durum yoksul Müslümanlar için böyleydi. Varlıklı Müslümanlar ise Yetkin’in de belirttiği gibi “rüşvetle”⁵⁷² bu yükümlülüğten kurtulabilirdi. Devlet, gayrimüslimleri askere almak için çok çaba göstermiş olsa da sonuçta başarılı olamamıştır.⁵⁷³

Tebaanın ikinci görevi ise vergi vermektir. Burada kural, yükümlülerin vergilerini ödeyebilecekleri miktardan tahsil edilmesi idi. İltizam usulünün kaldırılmasıyla taşradaki

⁵⁷⁰ 1840’larda Aydın’lı bir tüccar, “dinlerinin ilkelerini ihlal ettiklerini, bu yüzden kazandıkları paranın hiç bereketi olmadığını söylüyordu”. Augustinos, s. 104.

⁵⁷¹ Pullukçuoğlu Yapucu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, s. 43.

⁵⁷² Yetkin, s. 29.

⁵⁷³ Pullukçuoğlu Yapucu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, ss. 45-46.

yoksul insanlar, ayan ve eşraf mültezimlerin zulmünden kurtulmuş oldu. Ancak bunların yerini alan muhassılların da eski yerel otorite ile olan yakın ilişkileri nedeniyle mültezimlerden pek de farklarının olmadığı görüldü. Zaten yoksul olan Müslüman tebaa, kuraklık vs. nedenlerle vergisini ödeyemez hale gelmişken, bir de muhassılların “dul kadınlar”, “emlakı olmayanlar” ve “kimsesizler”den zorla vergi almaya çalışması Osmanlı merkezi otoritesini rahatsız etmiştir. Hatta Şirince (Kırkınca) Köyü’nün yaşlı papazının sakalını yolan muhassılla ilgili Patrikhane de devreye girmiştir. Bu durum, birbiriyle kaynaşmış bir Osmanlı tebaası yaratma hayali kuran yöneticiler için de bir olumsuzluktu. Benzer hakaretler Müslüman tebaaya da yapılmıştır. Onlar, ödeyebileceklerinden fazla vergi talebi karşısında şikâyet dilekçeleri yazmış, hükümet binalarını basmış ve sorumluları taşlamıştır.⁵⁷⁴

4.2. Değişime Ayak Uyduramama: Asayiş Sorunları

19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren toplumsal ayrışma kendini iyice hissettirmeye başlamıştır. Osmanlı’yı teoride “birleştiren” Meşrutiyet’in ortaya koyduğu “birliktelik”, çok uzun sürmemiş ve meydana gelen siyasi gelişmeler, toplumu “taraf tutmaya” zorlamıştır. 1908’in Osmanlısı ile 1914’ün Osmanlısı arasında çok büyük farklar vardır artık. Bulgaristan bağımsız olmuş, Bosna-Hersek Avusturya tarafından topraklarına dâhil edilmiştir. Girit Yunanistan ile birleşmiş, Trablusgarp İtalya tarafından işgal edilmiştir. Böyle bir ortamda, özellikle Bosna-Hersek’in kaybı büyük neticeler doğurmuş ve sonuçta İzmir’de *Boykotaj Cemiyeti* kurulmuştur. Öncelikle Avusturya’dan gelen fesler boykot edilmiş, yine Avusturya malı olan *Bosnalı Hasan Ağa* markalı sigara kâğıdı kullanılmaz olmuştur. Onun yerine, Fransız malı olan *Kuleli Sigara Kâğıtları* tercih edilmeye başlanmıştır.⁵⁷⁵

Bununla birlikte, Girit’in Yunanistan ile birleşmesi, toplumun nazarında daha büyük bir infiale neden olmuş ve bu durum ikinci boykotu getirmiştir. Aydın Hükümet Konağı’nın önünde çok sayıda kişinin katılımıyla bir miting düzenlenmiş ve bu mitinge katılanlar (Müslim ve gayrimüslim), Girit’in üzerindeki ayrıcalıkların müdafaası için

⁵⁷⁴ Pullukçuoğlu Yapucu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, ss. 46-48.

⁵⁷⁵ Pullukçuoğlu Yapucu, “Gitmek İstemeyenler; Dr. Aleko Perikli Camuzakis”, ss. 38-39. Detaylı bilgi için bkz: **Ahenk**, 23 Kasım 1908 ve **Ahenk**, 26 Aralık 1908.

maddi ve manevi her türlü fedakârlığa hazır olduklarını bildiren bir telgraf çekmişlerdir. Bu telgrafi Aydın belediye reisi, Ermeni reis-i ruhanisi, metropolit vekili, hahambaşı vekili ve müftü vekili imzalamıştır.⁵⁷⁶

Böyle karışık bir siyasi ortamda Rum çetecilerin Batı Anadolu’da asayiş bozma çabaları artık iyiden iyiye artmıştır (Rum çetecilerin bir fotoğrafı için bkz: EK-10). Ancak sadece Rumlar asayiş bozmaya çalışmamıştır. Aynı zamanda, yakın dönemde nüfuz alanlarını genişletme gayesinde olan büyük güçlerin de bölgede ciddi faaliyetleri mevcuttur. Söke’ye kimliği meçhul kişiler gelmeye başlamıştır. Bunların çoğu Alman tebaasından olup, kendilerini seyyah olarak tanıtp, gelince de hemen Milet’e geçiyorlardı. Bunların gerçek amacı, Batı Anadolu’da casusluk faaliyetlerinde bulunmak ve bölgede asayiş bozmaktır. Toplumsal yozlaşmanın kendini iyice belli ettiği bu dönemde, Türk-Rum ayrışımının artmasıyla asayiş sorunları da gün geçtikçe çoğalmıştır. Bu düzensiz ortam içinde yerli Rumlar Sultanhisar, Nazilli ve Atça’dan hareketle Yunanistan topraklarına doğru göç etmeye başlamışlardır. Uzun yıllar birlikte yaşayan bu iki topluluk artık birbirine düşman edilmiştir. Bu ayrışmayı daha da körüklemek isteyenler, sürekli yeni arayışlar içine giriyorlardı. Örneğin Söke’de Rum Mahallesi olarak bilinen bölgedeki bir sinemada asıl programın dışında Yunan Kralı George’nin cenaze merasiminin gösterilmesi ve bunun kalabalık bir gayrimüslim grubu tarafından izlenmesi üzerine, konu ile alakalı şikâyet nedeniyle gelen zabıtalara olaya müdahale etmişlerdir.⁵⁷⁷

Dünyadaki toplumsal gelişmelerin Batı Anadolu genelinde olduğu gibi Aydın Vilayeti özelinde de kendini baskın bir biçimde hissettirdiği bir ortamda yabancı güçlerin de kışkırtma ve destekleri sayesinde yüzyıllardır süregelen toplumsal huzur bozulmuş, birbirlerine kız alıp veren, birbirleriyle alışveriş yapan ve yine birbirleri için ölen iki etnik grup artık birbirine düşman edilmiştir. Sonuç olarak, toplumsal değişim ve dönüşüme ayak uydurulamamıştır.

⁵⁷⁶ Pullukçuoğlu Yapucu, “Gitmek İstemeyenler; Dr. Aleko Perikli Camuzakis”, s. 39.

⁵⁷⁷ Pullukçuoğlu Yapucu, “Gitmek İstemeyenler; Dr. Aleko Perikli Camuzakis”, ss. 40-41.

4.2.1. Batı Anadolu’da Modernleşme Sürecine Bir Tepki: Eşkîyalık ve Çetecilik Faaliyetleri

4.2.1.1. İsyân ve İtaat: Eşkîya

“Eşkîya” terimi, genellikle yasa dışı veya suç örgütleri içinde faaliyet gösteren, soygun, hırsızlık, yağma gibi suçlara karışan kişileri tanımlar. Bu kişiler genellikle gayrimeşru yollarla geçimlerini sağlarlar ve toplum tarafından genellikle “suçlu” olarak kabul edilirler. Ancak eşkıyalık, bazen sosyal veya politik sebeplerle de ortaya çıkabilir.

Eşkîyalar, tarih boyunca farklı kültürlerde ve bölgelerde ortaya çıkmışlardır. Bazı durumlarda eşkıyalık daha romantize edilmiş bir şekilde anlatılabilir. Özellikle folklor, edebiyat veya sinema aracılığıyla bunu görebiliriz.

Eşkîyaların faaliyet gösterdiği yer ve dönemlere bağlı olarak, onların sosyal statüleri ve motivasyonları değişebilir. Tarihsel olarak eşkıyalar, bazen halk kahramanları olarak kabul edilebilir ya da özellikle toplumlarının zor koşulları altında mücadele eden veya baskıya karşı direnen figürler olarak da nitelendirilebilirler. Ancak bu genelleme, bireysel eşkıyaların eylemlerine ve niyetlerine bağlı olarak farklılaşabilir.

“Eşkîya” ve “eşkîyalık” teması uzun yıllardır sosyal bilimlerin ana konularından birisi olmuştur. Konuyla ilgili olarak ortaya farklı bakış açıları çıkmıştır. Eşkîyalık sorununu bir iç güvenlik meselesi olarak tanımlayan bakış açısına göre bu durum, daha çok 19. yüzyılda Batı Anadolu’da öne çıkmıştır. Osmanlı Devleti’nde bu yüzyılda ülkenin iç düzenini tehdit eden en önemli problemlerden biri eşkıyalıktır. Eşkîyalar, imparatorluğun içindeki en tehlikeli iç güvenlik sorunuydu denilebilir. Bu sorun, Osmanlı İmparatorluğu’nun yayılmış olduğu geniş coğrafya göz önüne alındığında, özellikle Ege Bölgesi’nde yoğunlaşmıştır. Onlar hırsızlık, yol kesme, soygun, adam kaçırma, cinayet, kundaklama gibi suçlarla ikamet ettikleri bölgede iç güvenliği sıkıntıya sokuyorlardı. Asayişin sağlanamaması nedeniyle bu bölgede yaşayan insanlar zor durumda kalıyor ya başka bir bölgeye göçüyorlar ya da bulundukları yerde evlerinden dışarı adım atmaya korkuyorlardı. Bahsedilen bölgenin ekonomik ve sosyal yapısının olumsuz etkilenmesinin temel sebebi aslında budur.⁵⁷⁸

⁵⁷⁸ Okan Cömert, “XIX. Yüzyılda Ege Belgesinde Jandarmanın Eşkîya İle Mücadele Sorunsalı”, **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 11, 2019, s. 35.

Eşkîya, “şaki” sözcüğünün çoğuludur; ancak genelde bu sözcüğün yerine kullanılır. “Kanun tanımaz ve ahlaksız” anlamına gelen “eşkîya” sözcüğünün tanımına yol kesme, adam kaçırma ve soyma da eklenebilir. Genellikle dağlık bölgeleri ve kırları mesken tutan eşkıyalar, ihtiyaçları için gerekli maddi desteği ise kanunsuz faaliyetlerle sağlar; yol keser, adam kaçırıp fidye talep eder, ev basar. Bu durum “efelik” için de geçerlidir. Ancak, efelik töresinde mazluma el sürülmez, yoksulun malı alınmaz. Bu nedenle “eşkîyalık” ve “efelik” kavramları birbirinden çok farklıdır.⁵⁷⁹

Osmanlı tarihinde eşkıyalık faaliyetlerinin, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında arttığı ve ülke geneline yayıldığı bilinmektedir. Akdeniz ve Avrupa coğrafyasında yaygın olan eşkıyalığın ortaya çıkmasındaki en önemli sebepler arasında tarımsal üretimdeki azlık, nüfus artışı, savaşlar, siyasi çözümler ve ekonomik dengelerdeki değişim sayılabilir.⁵⁸⁰

Anadolu’nun batısında faaliyetlerini sürdüren çetelerin arasında Rum, Çerkez, Laz, Arnavut, Kürt, Çingene gibi farklı topluluklara ait şakiler olduğu görülse de, adı geçen yöredeki nüfus şartları göz önüne alındığında, şüphesiz ki Türk eşkıya gruplarının sayısal anlamda büyük üstünlüklerinin olduğu görülecektir. Bu Türk eşkıyalarına, 1875’ten sonra “zeybek” ismi verilmiştir. Sözlüklerde zeybekler; *Anadolu coğrafyasının batı kesiminde, genellikle dağlık alanlarda yaşayan, yolların korunmasıyla mükellef paralı asker, iyi savaşçı* olarak tanımlanmaktadırlar.⁵⁸¹

Dönem yöneticileri tarafından, yaşadıkları coğrafyaya göre *kutta-ı tarık, rehzen, meşgel, klephte, korsan, harami, hajduk, ızbandut, şaki, çapulcu* gibi değişik kavramlarla isimlendirilen eşkıyaların denizlere açılanları, daha okyanusları aşabilecek gemileri yapacakları teknolojik yeterliliğin henüz olmadığı dönemlerde, daha küçük teknelerle sahilleri baskı altına alıp, insan kaçıran veya küçük çaplı soygunlar yapan bu kişiler

⁵⁷⁹ Cihan Özgün, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağında Eşkîyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör**, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, s. 159.

⁵⁸⁰ Mehmet Yaşar Ertaş, “18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yasadışılık: Yerel İdareciler İle Eşkîya İlişkileri”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör**, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, s. 180.

⁵⁸¹ Ali Özçelik, “Batı Anadolu Eşkîyalığının Bir Mit Haline Geliş Serüveni”, **Tarih ve Günce**, II/5, 2019 Yaz, s. 335. Detaylı bilgi için bkz: Ahmet Vefik Paşa, “Zeybek”, **Lehçe-i Osmani**, Dersaadet, 1876.

güvenli koylarda saklanmaya başlarken⁵⁸² karada asayiş tehdit edenler ise kentlerin kaleler ve surlarla emniyet altına alındığı dönemlerde gerçekleştirdikleri faaliyetler sonrası sığınmak için sarp kayalıkları ve dağ geçitlerini tercih etmişlerdir.⁵⁸³

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Anadolu'nun batı sahilleri, bahsedilen türden eşkıyalık faaliyetlerinin yoğun olarak izlendiği bir bölgedir. Kuşadası ve çevresi başta olmak üzere, Aydın Vilayeti'nde nüfus açısından Türklerin ardından en kalabalık topluluk olan Rumların, yine Türk unsurlara nazaran eşkıyalık faaliyetlerinde daha çok yer almaları da bu eşkıyalık sorununun farklı bir kesitini göstermektedir. Tanzimat devrinde, asayişle alakalı problemler bireysel olarak nitelendirilmiş, bununla birlikte yol kesme vakalarına da oldukça sıklıkla rastlanmıştır. Fakat bahsi geçen bu olaylar, münferit olaylar olarak adlandırılmazdı. Ayrıca cinayet ve hırsızlık gibi olaylar da vardı. Aydın-İzmir demiryolu, bölgedeki ticaret ve tarımı geliştirmişse de aynı zamanda yine bu topraklardaki Rum nüfusunun artmasına da neden olmuş ve bunların imtiyazlı durumları, huzursuzluğun temel kaynağını oluşturmuştur. Reji ve Düyun-u Umumiye uygulamalarının halk üzerindeki olumsuz etkileri bölgede, eşkıyalık olaylarının uzun yıllar sürmesine neden olmuştur. Bununla birlikte bu coğrafya, tarımın aşırı ticarileşerek, toprak dağılımı ve bölge gelirinin eşitsizliğini beraberinde getirmiş olması sebebiyle, ekonominin haricinde kalan tüm çevrelere iş imkânı sunamayan bir saha kimliğine bürünmüştür. Bu nedenle, doğal olarak ekonominin dışında kalan aktif nüfus, çeteciliğin gizli insan kaynağını oluşturmuş ve bu durumdaki kişiler, kendilerine yapılmış olan haksızlığın nedeni olarak devleti, yerel yönetimleri ve bunların bir anlamda uzantısı olarak gördükleri ağa ve eşrafi suçlu görmüş ve onlara karşı isyan etmişlerdir.⁵⁸⁴

Burada, “sosyal eşkıyalık” kavramından söz etmek gerekir. Hobsbawn'ın bu kavrama bakış açısı bize yardımcı olacaktır. Ona göre, kanun dışı bir faaliyet olan eşkıyalık, özellikle ganimet dağılımında kaynakların ya da adaletin yeniden pay edilmesi,

⁵⁸² Deniz eşkıyalığı hakkında detaylı bilgi için bkz: İdris Bostan, **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006; Orhan Koloğlu, **Türk Korsanları**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2012, ss. 12-15; Emrah Safa Gürkan, “Batı Akdeniz’de Osmanlı Korsanlığı ve Gaza Meselesi”, **Kebikeç**, Sayı: 33, 2012, ss. 174-175.

⁵⁸³ Özçelik, s. 334.

⁵⁸⁴ İbrahim Hamaloğlu, **Batı Anadolu Eşkıyalık Tarihi** (Ed. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2019, 294 sayfa, ISBN: 9786053382812. **Tarih ve Günce**, Sayı: 8, 2021 Kış, s. 466.

bir sosyal aygıt ya da farklı bir ifadeyle alternatif düzenin montajcısına dönüşebilir. Birçok toplumun kültüründe *zenginden alıp fakire veren* efsaneler mevcuttur. Bunların hareketleri bölgeseldir ve bu eylemleri, kendileri yaşadıkları müddetçe devam etmiştir. Bu tanımlamalara göre eşkıya, yerel ve merkezi otoritenin yanında hukukun belirlemiş olduğu kuralların haricinde hareketler içinde bulunan, nihayetinde toplum adına faydası olmayan bir kavramı ifade eder. Bu nedenle eşkıyalık, sosyal bir isyandan çok sosyal bir harekettir.⁵⁸⁵ Halk kültürüne özgü bir kahraman olan efe/zeybek, Batı Anadolu’da, özellikle Aydın, İzmir ve Manisa’da, korku ve hayranlık duygularını içinde barındıran bir denklem içerisinde yer almaktadır.⁵⁸⁶

4.2.1.2. Rum EşkİYalar Geliyor!

Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Batı Anadolu’da eşkıyalık faaliyetleri de değişim göstermiştir. Özellikle adalardan gelen çetecilerle birleşen Rum eşkıyalar, Ege sahillerine akınlar düzenlemişlerdir. Bunlar özellikle Sakız ve Sisam adaları arasında tehdit unsuru halini almışlar ve Türk kayıkları ile sahil kasabaları için büyük tehlike arz etmeye başlamışlardır.⁵⁸⁷

Bunun yanında, 19. yüzyılda Akdeniz’in doğusunun ihracat alanındaki en büyük limanı durumunda olan İzmir ve onun hinterlandındaki zenginlikten faydalanma gayeleri nedeniyle bölgede ortaya çıkan asayişsizlik, toplumsal ve ekonomik hayatın önemli bir sorunu haline gelmiştir. Yüzyıl sonlarına doğru artan bu duruma sebep olanların arasında yerli unsurların yanı sıra, Ege adalarında yaşayan ve Batı Anadolu ile doğrudan ilişkisi olan Rumlar da yer almaktaydı. Çünkü ticari hareketlilik ile Sakız başta olmak üzere Naksos ile Tinos gibi mesafe olarak uzak adalardan da gelen birçok göçmen, yerleşmek için bu bölgeyi seçmiştir. Nihayetinde, 1870’li yılların başında yalnızca adalar tarafından İzmir istikametine doğru gelen 3 binden fazla Rum olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, “Bir Çetenin Anatomisi”, **Batı Anadolu EşkİYalık Tarihi**, Ed. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2019, s. 73. Detaylı bilgi için bkz: Eric J. Hobsbawn, **EşkİYalar**, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2011.

⁵⁸⁶ Karen Barkey, **EşkİYalar ve Devlet**, çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 185.

⁵⁸⁷ Arıkan, s. 137.

⁵⁸⁸ Pullukçuoğlu Yapucu, **Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)**, s. 288. Detaylı bilgi için bkz: Pullukçuoğlu Yapucu, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**.

Döneme damgasını vurmuş olan eşkıyalardan biri ise (1848-1853 yılları arasında etkili olmuş) Avrupa kamuoyunda “Postacı John” ismiyle de tanınan Katırcı Yani (Yanni) dir. O, Kıbrıs’taki mahkûmiyet yıllarında geçirmiş olduğu bir rahatsızlık sonucunda hastaneye kaldırılmıştır. Bu şakinin tedavisi devam ederken adayı ziyaret eden seyyah Barones Anna Brassey onun için şunları söylemiştir:

*“...Bir dönemin ünlü İzmirli soyguncusu, daha çok Dick Turpin tarzında faaliyet gösteren ve ilginç bir hayat öyküsü olan bir adam da rahatsızlananların içerisindeydi. İzmir yakınlarında zengin bir Türk’ün emri altında kâhyalık yapan bu adam, efendisinin kızını kaçırmaya kalkmış ve bu nedenle dağa çıkmıştır. Bu sayede bir tür romantik eşkıya kalıbına dönüşerek, sadece zenginleri soyan ve fakirlere yardım eden biri haline gelmiştir. Hatta zamanla, sayıları iki bini bulan Yunan kızının çeyizini de yaptığı söylenir...”*⁵⁸⁹

Katırcı Yani ve çetesinin tasfiyesi edilmesinden sonra huzur dönemi çok uzun sürmemiştir. Yakın zamanda Batı Anadolu’da, Ege adaları kökenli Rum eşkıyalığı tekrar ortaya çıkmıştır. Nitekim Adalı Rumların ve onların yerli ortaklarının neden olduğu olaylar nedeniyle Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti’ne Aydın Valiliği’nde görevli olan Mithat Paşa’nın yazdığı rapor şu şekildedir:

*“... Aydın Vilayeti sahil yönünün Ayvalık’tan ta Mekri’ye (Fethiye) kadar 80-100 saatlik mesafesi üzerinde bulunan kasaba ve karyelerin birbiri üzerine %80 ahalisi Rum milletinden olarak bunların dahi çoğunun Yunan taraftarı olmasıyla içlerinden büyük bir kısmı Yunan himayesini talep etmiş, bunların davetiyle Yunan adalarından pek çok kişi ziraatçılık ve hizmetçilik yapma bahanesiyle gelip, arazi ve emlak sahibi olmuş, bu şekilde yerleşmiş olduğundan ve bu vecihle en küçük kazada birkaç bin Yunan olduğu gibi İzmir şehrinde otuz binden fazla Yunan olduğundan bunlar maddeten her türlü kötülüğü yapmaya yeltenen olarak birçok cinayetin meydana geldiği sahillerde olanlar dahi dışarıdan gelen eşkıyaya yardım ettiklerinden dolayı geçen yıldan ve hususiyle birkaç aydır sahilin her tarafını Yunan eşkıyası basıp ve bunlara bakarak parça parça her bölgede eşkıyalık yaptıkları ve yerleşik halkı katl ettikleri...”*⁵⁹⁰

Yukarıda da anlatıldığı gibi bu çetecilik faaliyetleri giderek artmış, Rum eşkıyaları Ege sahillerindeki yerleşim yerlerini iyiden iyiye baskı altına almıştır. 19. yüzyıl Osmanlı topraklarında Batı Anadolu’ya oldukça yakın mesafede olan Midilli, Sisam ve Sakız adalarının üzerinden yine Batı Anadolu sahillerine çıkarak kaçakçılık, katliam, soygun ve

⁵⁸⁹ Özçelik, “Batı Anadolu Eşkıyalığının Bir Mit Hali Geliş Serüveni”, ss. 342-343; detaylı bilgi için bkz: Barones Anna Brassey, **Sunshine and Storm in the East or Cruises to Cyprus and Constantinople**, Longmans Green and Co., London, 1880.

⁵⁹⁰ BOA, Y.E.E., 79/105.

yağma yapmışlardır.⁵⁹¹ Kuşadası⁵⁹²na da gelen bu eşkıyalar, bölgenin ormanlık olmasından da faydalanıp kolayca saklanabiliyorlardı. Bunun yanında Çanlı (Güzelçamlı) gibi Rum karyelerinden de destek alıyorlardı. Beşparmak dağlarındaki mağaraları kendilerine mesken tutmuş olan bu eşkıyalar, önemli asayiş sorunu yaratmaktaydılar.⁵⁹³

Bununla birlikte, Kuşadası ve çevresinde baskınlar düzenleyerek para ve mal gasp etmek suretiyle eşkıyalık faaliyetlerinin arttığına dair birçok örnek yer almaktadır. Bu tarz faaliyetlerin bazen büyük çaplara ulaştığı da görülmektedir. Kuşadası'nın Karain İskelesi'nden karaya çıkan ve bir-iki küçük karyeyi yakıp-yıkan büyük bir eşkıya grubunun, 1820'lerin başlarında, üzerlerine gönderilen müfreze sayesinde geldikleri gemilere tekrar binip kaçtıkları görülmektedir.⁵⁹⁴

1824'te ise sayıları oldukça fazla olan bir başka şaki topluluğuna da Donanma-yı Hümayun ve Mısır donanmasının birlikte hareketiyle engel olunmaya gayret gösterilmiş, 12 bin civarında asker, Kuşadası ve sahillerinde hırsızlık ve yağma yapan eşkıyaya karşı mücadele etmiştir.⁵⁹⁵

Yine Kuşadası ve çevresinde eşkıyanın para ve mal gasp etmesine dair bir başka eylemi ise, 1850'lerin başında Ayvalıklı Konstantin ve Sökeli Dimitri'nin Çanlı (Güzelçamlı) Karyesi'nde rençber taifesinden Kıbrıslı Kosta'yı katl etmesi ve gümrük memurlarını da tam iki kez soyup, akçe ve silahlarını gasp etmeleri şeklinde olmuştur.⁵⁹⁶

1860 Mayıs ayında gerçekleşen bir başka olayda, 20 kişiye yakın bir eşkıya grubu, Hristiyan karyelerinden olan ve Cumaabad'da bulunan Gömüdü'yu basarak ahaliye ait eşya ve paraları gasp etmiştir.⁵⁹⁷

1862 sonlarında sayıları 30 civarında olan Rum eşkıyası, Kuşadası'nda asayiş bozarak, Yoran Karyesi'nin papazını zor kullanarak kaçırp gezdirmişler, bu şekilde

⁵⁹¹ Engin Berber, "II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde İç Güvenlik Sorunu", **Askeri Tarih Bülteni**, 15 (28), ATASE Yayınları, Ankara, Şubat 1990, s. 62.

⁵⁹² "... üzümü, incir kurusu, köfteri, susamı, fıstığı, bademi Dünya yüzünde yoktur; limanı beş yüz parça gemi alır...", Evliya Çelebi, **Seyahatname**, VIII, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, s. 554.

⁵⁹³ Pullukçuoğlu Yapucu, **Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)**, s. 161.

⁵⁹⁴ BOA, HAT., 915/40407.

⁵⁹⁵ BOA, HAT., 915/39924.

⁵⁹⁶ BOA, A.MKT.MVL., 40/46.

⁵⁹⁷ BOA, A.MKT.UM., 406/35.

çevreye nam salmışlardır. Bu durum, dönemin basılı kaynaklarında da oldukça geniş bir şekilde işlenmiştir.⁵⁹⁸

Yine, Kuşadası'nın Balatabad Kazası'nın Yoran Karyesi'nde güvenliği tehdit eden ve reisleri Kos Adası'nda olan bir grup gayrimüslim eşkıya, bölge asayişini için uzun zaman sorun teşkil etmiştir. Bu şaki içinde Vasila, Penayota, Estileyano, Minol, Martayo oğlu Erkirid ve Benako gibi isimlerin olduğu bilinmektedir.⁵⁹⁹

Ayrıca Nisan 1900'de Kuşadası'nın yerli Rumlarından bazılarının eşkıyaya yardım ve yataklık ettiklerine dair kayıtlara da rastlanmıştır. Kuşadası'na bağlı bir Rum karyesi olan Çanlı (Güzelçamlı)'dan destek alan bir eşkıya grubu, Sisam Adası'na hayvan kaçırmak şeklinde Söke'de bir süre faaliyette bulunmuştur. Fakat aradan çok vakit geçmeden bu gruba gerekli müdahale yapılmış ve ayrıca yine bu eşkıya grubuna rehberlik ve yardım eden yerli Rumlardan altı tanesi yakalanmış ve cezalandırılmıştır. Ancak, bahsedilen bu eşkıya grubu, firar etmeyi bilmiş fakat aynı eşkıya grubunun kısa bir müddet sonra yine Çanlı (Güzelçamlı)'ya gelip Mandıra mevkiinde toplandıkları bildirilmiştir. Bunun üzerine bu grubun üzerine, onların yaklaşık beş katı kadar mevcuda sahip jandarma müfrezesi sevk edilmiş, eşkıya ve jandarma arasında çıkan silahlı çatışmada, eşkıya grubu arazinin ormanlık ve havanın sisli olmasından yararlanarak kaçmayı başarmıştır.⁶⁰⁰

Yine 1900 Nisan ayında Kuşadası oturanlarından destek alan Rum eşkıyanın gerçekleştirdikleri bir diğer asayişini bozma hareketinin içinde Yorgi, Yanni Ulahud ve Hristo isimli şakiler bulunmaktadır. Ancak bunların kanunsuz hareketleri çok uzun sürmemiştir. Bunlar, Bıyıklı Karyesi civarında Jandarma kuvvetlerince yakalanarak cezalandırılmışlardır.⁶⁰¹

Bu küçük çaplı düzeni bozma çabalarının yanında daha organize eşkıyalık faaliyetleri de mevcuttur. 1920'de Kuşadası'nın Rum karyelerinde kâin ahaliden daha önceleri Sisam'a gitmiş olan ve sayıları yüz civarında bulunan Rumlarla, Sisam Adası eşkıyaları, bir Yunan subayı önderliğinde Müslüman halkı katl etmek amacıyla

⁵⁹⁸ **Tasvir-i Efkâr**, 30 Ekim 1862.

⁵⁹⁹ BOA, A.MKT.MHM., 246/34.

⁶⁰⁰ Cihan Özgün ve Aysun Sarıbey Haykıran, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Zamanlarında Eşkıya'nın Gölgesinde Bir Kaza: Kuşadası", **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, s. 464.

⁶⁰¹ BOA, Y.PRK.,ASK., 160/17.

mütemadiyen sahile gelerek saldırılarda bulunmuşlardır. Çanlı (Güzelçamlı) Karyesi'nden sahile gelerek Müslüman karyeleri üzerinde baskı kuran bu grup, sayısı 600 civarında olan küçükbaş ve büyükbaş hayvanı çalarak Sisam'a kaçırmıştır. Söke ve Kuşadası'ndan gelen Jandarma kuvvetleri üç subay liderliğinde bu eşkıya grubunun çoğunu yakalamış, fakat bir kısmının da Sisam'a geri kaçmalarına engel olamamıştır. Sisam'da da izlenen bu eşkıyalardan 15'i daha yakalanmış, kaçırılan bir kısım hayvana -ki bunlar 200 keçi, 15 beygirdir- Sisam Konsolosu tarafından el konulmuştur.⁶⁰²

Kuşadası Kazası'nda daha geniş boyutlu ve şiddetli faaliyeti olan eşkıyalardan biri de Sarıbeyoğlu'dur. 1840'ta Sarıbeyoğlu'nun yakın adamlarından ve Sığıla Sancağı mütesellimi⁶⁰³ Allazoğlu Hasan'ın emrinde olan Kul Hasan ve Reisoğlu İsmail adlı şakiler, etraflarına çok sayıda eşkıya toplayarak Kuşadası'nın çevresinde asayiş tehdit eden faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu kişiler, Kuşadası çarşı ve pazarlarından harp aleti başta olmak üzere birçok eşyayı çalmıştır. Yine onlar, pek çok kişinin evini basarak, mallarını çalmakla kalmamış, adam yaralama ve hatta öldürme fiillerinde de bulunmuşlardır. Hükümetin dikkatini çekmiş olan bu başarısız durum karşısında bir taraftan eşkıya ile mücadele devam ettirilirken, diğer taraftan Kuşadası dizdar⁶⁰⁴ ve zabitanı görevlerinden el çektilerilerek cezalandırılmıştır.⁶⁰⁵

19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde ise Bayındır'da Hambriko oğlu Panayot, Gülbahçe'de Karayotoğlu Nikola, Çeşme Alaçatı'da Karabacak, Menemen Seyreköy'de Nikola gibi Rum çete başlarının varlığı görülmektedir.⁶⁰⁶

Bunların yanında liderlerine “kaptan” denilen çeteler de yine Ege sahillerine yönelmişlerdir. Bu eşkıyalardan en namlısı Kaptan Andrea idi. Hizmet Gazetesi'nde “On

⁶⁰² BOA, DH., EUM., AYŞ., 35/8.

⁶⁰³ Beylerbeyi ve sancak beylerinin sefer ya da farklı nedenlerle görev yerlerinde bulunamadıkları dönemlerde yerlerine tayin ettikleri kimseler. Bunlar, görev yaptıkları bölgede devlete, beylerbeyi ve sancak beyine ait gelirleri topladıkları gibi aynı zamanda oranın idaresinden de sorumlu idiler. Mütesellimler genellikle bir yıllığına görevlendirilir ancak daha kısa süre zarfında da görevden alınanlar olmuştur. Bunun yanında, 30-40 yıl bir ailenin sürekli olarak mütesellimliği elinde tuttuğu da görülmüştür. Mütesellimler genellikle tanınmış yerli ailelerden seçilirdi. Bu görevin ilerleyen zamanlarda suiistimal edilmesi nedeniyle Tanzimat'tan sonra gerekli ıslah çalışmaları yapılmış olsa da başarılı olunamamış ve mütesellimler görevlerini muhassıllara devretmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, **Osmanlı Devleti Tarihi- I**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, s. 236; Yücel Özkaya, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı**, YKY, İstanbul, 2010, s. 63.

⁶⁰⁴ Askeri bir yetkili. Kale muhafızı ve kale birliklerin komutanı. Osmanlı şehirlerinde temel savunma birimi olan kalelerde dizdarlar genellikle şehrin korunmasından sorumludur. İpşirli, s. 238.

⁶⁰⁵ BOA, C.ZB., 84/4152.

⁶⁰⁶ Başaran ve Özçelik, s. 86.

iki/on üç yıldır Vilayetimiz dâhilinde faaliyet göstererek pek çok hanlar yakmış ve takibata uğradıkça Yunanistan'a kaçıp, bir türlü yakalanamamış Şaki-i Meşhur Kaptan Andrey"⁶⁰⁷ ifadesiyle tanıtılan bu eşkıya, genelde İzmir'in en büyük Levanten ailelerinin fertlerini kaçırp fidye isteyerek faaliyetlerini gerçekleştiriyordu. Bu tür eşkıya liderleri genellikle güvenlik güçleriyle mücadeleler sonrasında yakalansalar da Andrea ve Yanni, devlet içindeki bazı şahıslar ve Levantenlerin bazıları ile olan gizli iş birlikleri sayesinde çok da fazla saklanma gereği duymadan şehir merkezinde, kasaba ve karyelerde rahatlıkla geziyor ve hatta eğlenmeye bile gidebiliyorlardı. Yabancı basın tarafından da dikkatle takip edilen ünlü Rum eşkıya Kaptan Andrea, İzmir-Ayasuluğ (Selçuk) Panayırı'ndaki Yanko'nun kahvehanesinde, tebdil-i kıyafetle (dilenci kıyafetiyle) nargile ve kahve içtiği sırada Kuşadası jandarma mülazımı olan Lütfü Efendi tarafından yakalanmıştır.

"Kaptan" lakaplı diğer eşkıyalar ise *Kaptan Foti*, *Kaptan Aleko*, *Kaptan Sokrat*, *Kaptan Ulaho* ve *Kör Mina* idi.⁶⁰⁸ Bu eşkıyalar, özellikle bölgenin zenginlerini hedef almışlardır. Aydın Vilayeti'ndeki Levanten aileler, Rum eşkıyaların dikkatini cezbetmiştir. İzmir'in ünlü Levanten ailelerinden olan Whitall ve Wilkinsonlar'ın 4 çocuğu ve 2 yardımcısı Kaptan Foti çetesi tarafından 24 Eylül 1887'de dağa kaldırılmıştır. Esirler için 750 lira fidye ödeyen Rişar Whitall, çocukları kurtarmıştır. 1891'de ise Forbes Kumpanyası'nın Nazilli şubesinde meyan kantarcısı görevini yapan İtalyan Yorgi Falko'nun evi yine bir Rum çetesi tarafından basılmıştır. Bu eşkıyalar, evdeki şahısları yaralayıp paraları çalarak kaçmışlar, ancak peşlerinden gelen müfreze tarafından yakalanmışlardır.⁶⁰⁹

Artan eşkıyalık faaliyetlerinin engellenebilmesi, bozulmuş olan vilayet zabıtasının yeni bir düzene kavuşturulması ve sayısının arttırılması ile bunun için yapılan tahsisatın yükseltilmesine bağlıdır. Vilayetin asayişini sağlamakla görevli olan zabıta askerlerinin maaşlarının azlığı, sayılarının yetersizliği ve silahlarının etkisizliği bu başarısız durumun nedenlerinden sayılabilir.⁶¹⁰

Yine, Dâhiliye Nezareti'ne 1897'de yazılan bir yazı, bu durumun farklı bir tarafını anlatmaktadır. İlgili yazıda, jandarma alımlarında gayrimüslimler için boş kadrolar

⁶⁰⁷ **Hizmet**, 11 Mayıs 1887.

⁶⁰⁸ Yetkin, **Ege'de Eşkıyalar**, s. 69.

⁶⁰⁹ **Hizmet**, 1 Nisan 1891.

⁶¹⁰ Özgün ve Sarıbey Haykıran, s. 434.

verildiği ancak gayrimüslimlerin maaş azlığını gerekçe göstererek bu hizmetine girmek istemedikleri bildirilmektedir.⁶¹¹

Eşkîyanın kaçak olarak eline geçirdiği güçlü silahlara karşı Osmanlı jandarması çok zor durumda kalmış, şakiye karşı etkin bir mücadele verememiştir. Bu konu üzerinde dikkatlice durulmuş ve eşkıya ile baş edebilmek için daha fazla jandarmaya gereksinim olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, eşkıyanın kullandığı “martini” türü güçlü tüfeklere karşı konulması için jandarmanın elinde de benzer silahların olması gerektiği vurgulanmıştır.⁶¹² Sonuçta, nüfusu yaklaşık olarak 2 milyon olan Aydın Vilayeti halkının, ciddi bir şekilde emniyete alınması gerektiği ve yine vilayet ahalisinin şikâyetlerinin dikkate alınarak sorunların çözülmesinin zorunluluğu da vurgulanmıştır.⁶¹³

Eşkîyalığın hasat zamanlarında daha çok artması, sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz yönde etkilemiştir. Zira Batı Anadolu’nun en değerli zenginlik kaynağı olan incirlerin kurutulduğu dönemlerde veya üzümün bağbozumu yapılırken meydana gelen eşkıyalık hareketleri nedeniyle köylüler korkudan topraklarını terk etmiş ve evlerine kapanmışlardır. Bu da büyük bir mali kayıp demektir. Bir İngiliz tüccar 1880’li yıllarda, tarlalarında çalışan işçilerin güvenliği için 43 silahlı koruma tutmuş, İngiltere Büyükelçiliği de 1881’de, Batı Anadolu’da toprak satın alanların, kendilerini tehlikeye soktuklarını bildirmek durumunda kalmıştır.⁶¹⁴

4.3. Modernleşme Çabalarının Sonu: 1908 Sonrası

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasi ve toplumsal değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Yine bu dönem, imparatorlukta anayasal düzenin kurulduğu ve siyasi özgürlüklerin genişlediği bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu modernleşme sürecinde devlet içinde çeşitli etnik gruplar arasındaki gerginliklerin de devam ettiği görülmektedir. Batı Anadolu’da, özellikle Ege Bölgesi’nde yaşayan Rumlar, Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli sorunlarından etkilenmişlerdir. Meşrutiyet döneminde, Hristiyan topluluklar arasında eşitlik ilkesinin benimsenmesi ve azınlık

⁶¹¹ BOA, DH., T.MIK.,S., 12/41.

⁶¹² BOA, Y.MTV., 266/126.

⁶¹³ Özgün ve Sarıbey Haykıran, s. 435.

⁶¹⁴ Cihan Özgün, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Yabancı Sermayeye Tepki: Aydın Sancağı Üzerine Bazı Tespitler”, **Tarih Okulu**, Sayı: 4, Yaz 2009, s. 20.

haklarının güçlendirilmesi gibi adımlar atılmıştır. Ancak bu süreçte siyasi belirsizlikler, toplumsal çalkantılar ve etnik gruplar arasındaki gerilimler de devam etmiştir.

Fransız Devrimi'nin ortaya koyduğu özgürlükçü fikirler, batılı devletlerin çıkarları ile kesişerek Balkan milletleri arasında da yaygınlaşmıştır. Artık değişen tarihsel koşullar, Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir fotoğrafı ortaya çıkarmaya başlamıştır. İmparatorluğu eski gücüne döndürmek ve bu cihan devletinin parçalanmasını önlemek amacıyla ülkede kökten bazı yeniliklerin yapılması gerektiği herkesin malumudur. Ancak, Balkanlardan esen bağımsızlık ve özgürlük rüzgârına ne Padişah ne de Patrik karşı koyabilecektir.⁶¹⁵

Bu şekilde bir kurtuluş düşünenlerden olan İttihatçı grup, idari yönden merkezi olan bir meşruti yönetimin altında, ulusal kimliklerin üzerinde bir “Osmanlı” kimliği ortaya çıkmasını ve bütün vatandaşların aynı görev ve haklara sahip olmasını amaçlamaktaydı. II. Meşrutiyet (1908) in ilan edilmesinden sonra ülkenin yönetiminde etkin duruma gelen İttihatçıların, bu hedeflerine Osmanlı Devleti'ndeki değişik dini ve etnik grupların verecekleri tepki merak konusuydu. İmparatorluktaki gayrimüslim cemaatler içinde Rumlar, en fazla nüfusa sahiptiler. Onların, hem II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde hem de sonrasında, İttihatçılara ve meşruti yönetime yaklaşımlarını belirleyen asıl etken, farklı konularda sahip oldukları imtiyazları yitirmeme düşüncesi idi. Bir diğer etken ise, 19. yüzyılda ortaya çıkan Makedonya mücadelesinde Rum toplumunun ve Rum Patrikhanesi'nin sahip olduğu imtiyazlı konumu kaybetmemektir. Bunun nedeni, Ortodoks toplumlar arasında özgürlükçü hareketlerin ortaya çıkması ve gelişmesi ile buna bağlı olarak güçlü bir Bulgar rekabetinin oluşması, Rumların Makedonya mücadelesindeki konumlarını zora sokmaktaydı. Bu sebeplerle Rumlar, Patrikhane'nin ve Yunan Hükümeti'nin tesiri altında İttihatçılara dikkatle yaklaşmıştır.⁶¹⁶

Uzun yüzyıllar bir arada yaşayan etnik gruplar artık “biz” değil, “ben” demeye başlamışlar, Osmanlı toplumunu idare etmek amacıyla planlanmış olan “millet sistemi”, 19. yüzyıldan sonra artan milliyetçilik hareketleri sonucu geçerliliğini yitirmiştir. Millet sistemine göre, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında Yahudi, Rum ve Ermeni olmak

⁶¹⁵ Charles A. Frazee, **The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852**, Cambridge, 1969, s. 14.

⁶¹⁶ Hasan Taner Kerimoğlu, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”, **ÇTTAD**, VI, 14, Bahar 2007, s. 4.

üzere üç farklı millet yaşamaktaydı.⁶¹⁷ Her milletin kendi önderleri sayılan birer din adamları mevcuttu. Bu milletler, bu şekilde Patrikhane'ye bağlı bir dizi etnik ve dil grubundan oluşmaktaydı.⁶¹⁸ Rum milleti, sadece Rumları değil, aynı zamanda yine Ortodoks Hristiyan olan; Bulgar, Sırp, Ulah, Romen, Ortodoks Arnavut ve Arap unsurları da içine almaktaydı.⁶¹⁹ Bu milletler arasında da çekişme mevcuttu.

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı, Ortodoks Osmanlı unsurların arasındaki sorunların giderilmesinde yeterli olmadı. Meşrutiyet ortamının getirdiği rahat hava ile silahlarını kısa bir süre bırakan çeteler, bir müddet sonra tekrar harekete geçtiler. Yine Rum ve Bulgarlar arasındaki kilise anlaşmazlığı, meşrutiyet ilan edilse de bitmemişti. Makedonya'nın çeşitli şehirlerinde Bulgarlar, Rumların kiliselerine el koymaya başlamışlardır.⁶²⁰ Bu durumla alakalı olarak Dâhiliye Nezareti'ne Manastır valisinden gönderilen yazıda, Bulgarların "Eksarhane"ye geçmeleri yönünde Rum halkı zorladıkları, Rumların buna karşılık olarak da Patrikhane'ye bağlanmaları için Bulgarları baskıladıkları bildirilmektedir. Bulgarların bu tür faaliyetlerini arttırmaları, Rum Patrikhanesi tarafından bir muhtıra ile şikâyet konusu edilmiştir. Bu muhtırada; köylerde silahlı vaziyette dolaşan Bulgarların, yerli Rum halkını Patrikhane'den ayrılmaya zorladıkları belirtilerek, Bulgar çetelerinin Rum halka yaptığı baskılar konu edilmiştir.⁶²¹ Kısacası, Ortodoks milletler arasındaki bu mücadele görünüşte dinsel, aslında ulusal sebeplerden kaynaklanmaktaydı.

Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nin "millet sistemi" içindeki ayrıcalıklı rollerini kaybeden Rumlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı bir duruş sergilemişlerdir. 1908 seçimleri Rumların, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden olan ilk seçim olmuştur. Yine 1908 seçimleri, Rumlar ile İttihatçılar arasındaki görüş ayrılıkları ve meşrutiyet rejiminden beklentilerin ne kadar farklı olduğunu göstermesi açısından da önemliydi. Rum milletinin meşrutiyetten önce sahip olduğu ayrıcalıkları kaybetmek

⁶¹⁷ Bozkurt, s. 9.

⁶¹⁸ Kemal H. Karpat, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, İmge Yayınları, Ankara, 2004, ss. 72-73.

⁶¹⁹ Richard Clogg, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Ed. Benjamin Braude-Bernard Lewis, I, London, 1982, s. 185.

⁶²⁰ Kerimoğlu, s. 7.

⁶²¹ BOA, DH. MKT., 1295/21.

istememesine karşın, cemiyetin Osmanlı Devleti ve onun sosyalitesini değiştirme planları, iki grup arasındaki anlaşmazlığın ana nedenini oluşturmuştur. II. Meşrutiyet'in henüz ilk seçimlerinde yaşanan bu sorunlar, ilerleyen yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Rumlar arasında yaşanacak olan krizlerin başlangıcı niteliğindeydi.⁶²² Aslında, Rum toplumu ile Müslüman toplumu arasındaki ilişkiler II. Meşrutiyet döneminde olumlu bir seyir izlemiş olmasına rağmen az da olsa gerginlikler yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi Girit olayları esnasında Yunanistan'ın boykotu ve 1914'te İttihat ve Terakki'nin tedbirlerine rağmen yaşanan Rum göçüydü.

Bu genel çerçevenin ardından, Batı Anadolu özeline inmek gerekse, Haziran 1914'te Aydın, Atça ve Nazilli gibi yerleşim alanlarındaki Rum nüfus göç etmek maksadıyla trenle İzmir'e gelmiştir.⁶²³ Bütün bu sorunlara rağmen II. Meşrutiyet döneminde Aydın Sancağı'nda yerel idareciler ve merkezî yönetim, kentlerin altyapısı ve imar faaliyetleri ile ilgili önemli adımlar atmıştır. Yerleşim yerleri dâhilinde kalan mezarlıklar kaldırılıp, bu alanlar park ve bahçelere dönüştürülmüş, yeni binalar inşa edilmiş ve yeni hükûmet binaları yapılmıştır. Bu hareketler, dönemin modern yaşam tarzına erişmeye yönelik önemli faaliyetlerdi. II. Meşrutiyeti izleyen yıllarda kentlerin çehresi değişmiş, buna bağlı olarak da yeni kurulan mahallelerde nüfus oranları da önemli artış kaydetmiştir. Bunun en büyük nedeni, Balkan Savaşları sonrası gerçekteşen göçler olmuştur. Bu göçler arasında Makedonya tarafından gelen muhacirler, farklı bir yere sahiptir. Bu muhacirler Aydın Vilayeti'nde, daha önceleri Rum nüfusunun yoğun olduğu alanlarda yerleştirilmişler, bu da dönemin siyasi kargaşa ortamı içinde yeni olayları doğurmuştur.⁶²⁴ Aydın'daki Meşrutiyet Mahallesi bu göçlerin oluşturduğu bir mahalleydi.⁶²⁵

⁶²² Tunay şendal, "II. Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Azınlıkları Arasında Yaşanan Siyasi Ayrılığın Analizi", **Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 2 (3), 2019, s. 18.

⁶²³ "Aydın'da", **Ahenk**, 21 Haziran 1914.

⁶²⁴ Günver Güneş, "Taşradan Meşrutiyet'e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)", **CTAD**, Yıl: 6, Sayı: 11, Bahar 2010, s. 6.

⁶²⁵ Hüseyin Hilmi Bayındır ve Fehmi Poyrazoğlu, **Aydın Kenti Tarihi, Coğrafyası ve Bugünü**, Kolalı Matbaası, Aydın, 1966, s. 79.

4.4. Büyük Yenilginin Faturası: Mütareke Yıllarında Yunanistan ve Adalardan Rum Göçü

Yunan Başbakanı Venizelos, 3-4 Şubat 1919'da Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından toplanan Paris Barış Konferansı'nda yaptığı konuşmalarda; Batı Anadolu'da Türk nüfusunun çoğunluğu temsil etmediğini, bundan ötürü Batı Anadolu'nun, Osmanlı Devleti'nin bir toprak parçası olarak kalmaması gerektiğini belirtmiş, bu bölgenin Yunanistanla coğrafi ve tarihi olarak bir bağı olduğunu iddia ederek, Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu düşünce doğrultusunda Yunanistan, Anadolu'da nüfus çoğunluğunu sağlamaya yönelik çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Ayrıca, I. Dünya Savaşı'nda Yunan ordusunda görev almak amacıyla Anadolu'dan gizlice kaçan Osmanlı vatandaşı Rumlar, savaşın hemen ardından Patrikhane'nin ve Yunanistan'ın yüreklendirici tavrı ve gayretleriyle Anadolu'ya göçmeye başlamışlardır.⁶²⁶ Bu hareketlerin gayesi, bölgede Rum nüfusunu arttırmanın yanında bir de Rum çete teşkilatı oluşturmaktır. Buradaki asıl amaç, Türkleri rahatsız ederek onları yurtlarından etmek ve boşalan yerlere Rumları getirmektir.

Batı Anadolu'nun, iç güvenlik anlamında büyük bir zafiyet içerisinde olduğu izlenimini vererek, mütareke maddelerinde bulunan ve müttefiklerin *“güvenliklerini tehdit edecek durum meydana geldiğinde herhangi bir noktayı işgal edebilme hakkına sahip olacaklarına”* ilişkin 7. Madde'ye geçerlilik kazandırmak yoluyla, bölgenin Yunanistan'a katılımını amaçlayan Rumlar, bu doğrultuda yoğun çalışmalar yapıyordu.⁶²⁷

Ege sahillerinde Söke, Ayvalık ve Çeşme gibi kazalarda yoğun bir Rum nüfusu bulunuyordu. Fakat iç bölgelere doğru Rum nüfusu azalıyordu. Bu nedenle Venizelos, tüm Batı Anadolu Bölgesi'nin, Wilson Prensipleri doğrultusunda Yunanistan'a katılımını sağlamak amacıyla iç kısımlarda da nüfus çoğunluğu oluşturma düşüncesindeydi.⁶²⁸ Bu amaç doğrultusunda *Rum Muhacirin Cemiyeti*, Yunanistan ve adalardan Batı Anadolu'ya doğru ciddi miktarda Rum göç ettirmeye başlamıştı.⁶²⁹

⁶²⁶ Adnan Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 18.

⁶²⁷ Engin Berber, **Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922**, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997, s. 78.

⁶²⁸ Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 48

⁶²⁹ İbrahim Ethem Atnur, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991, s. 48.

Yunanistan, bölgenin ilhakını kolaylaştırmak için, Batı Anadolu'daki Rum nüfusunun yoğun olduğunu Dünya'ya kabul ettirmeye çalışıyordu. Nitekim İzmir'de bulunan 17. Kolordu'dan, Harbiye Nezareti'ne yazılan bir yazıda, *Rumların mütarekeden yararlanarak, ecnebi müdahaleye fırsat vermek için geri dönmelerinin yüksek ihtimal olduğu ve bunların dönmeleri halinde nasıl davranılacağı* sorulmaktaydı. Harbiye Nezareti cevabında; *sahile çıkmak isteyenlere karşı silah kullanmada bir sakınca olmadığı, silahsız olanların bile sahillere çıkmalarına kesinlikle müsaade edilmeyeceği* bildirmiştir. Buna rağmen, adalardan gelerek sahillere geçen Rumlara da rastlanmaktaydı. Yine 57. Kolordu kumandan vekili Fethi Bey'den, Harbiye Nezareti'ne gönderilen 5 Mart 1335 tarihli yazıda, *Söke Kazası'nın yerli Rumlarından daha önce adalara kaçan 791 kişiden 622'sinin geri döndüğü, bunlara Rum karyelerinden ihtiyar ve gençlerin de katıldığı, bu grubun eşkıyalık yaparak asayiş bozmaya çalıştıkları* belirtilmiştir. Sayıları 1.000'e ulaşan bu grubun Yoran ve Akköy karyelerinde yoğun olarak bulundukları da bildirilmiştir. Aynı zamanda, daha önce Yunanistan'a Söke'den kaçarak gelen 35 Rum, Domatça Karyesi'ne dönmüş ve burada asker elbisesi giymek suretiyle asayiş bozmak isterlerken askerî kuvvetler tarafından yakalanmışlardır.⁶³⁰

Yunan vapurlarıyla, çoğunluğu bu bölgenin eski Rumlarından olmak üzere ve yine Yunan ordusundan terhis edilmiş olan bir kısım Rumlar, Batı Anadolu'ya taşınmaktaydı. Konuyla alakalı olarak, İzmir Valisi Nureddin Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne yazılan raporda, Yunan vapurunun Söke sahillerine Rum taşıdığı belirtilmiş, İtilaf Devletleri temsilcilerinin de destekleriyle bunların iade edilmesi istenmiştir.⁶³¹ Bu doğrultuda Nureddin Paşa, İngilizlerin gayreti sonucunda Rumların memleketlerine geri gönderilmesi amacıyla, İngiltere'nin İzmir temsilcisi Dikson tarafından bir rapor hazırlandığı ve firar edenlerin Sisam Kumandanlığı'na teslim edileceğini bildirmiştir.⁶³²

Adalardan Batı Anadolu'ya gelen Rumlar, Yunanistan'ın işgalini meşru kılma çabalarına destek olmaktadır. Bölgedeki Rum nüfus oranı ne kadar fazlaysa Yunanistan'ın Batı Anadolu'da hak talebi de o kadar muteber olacaktır. Bu nedenle Yunan Hükümeti, Batı Anadolu kıyılarına çeşitli yerlerden Rum göçmen getirmeyi

⁶³⁰ Şimşek, s. 54.

⁶³¹ ATESE, K. 11, G. 32, B. 32-4

⁶³² ATESE, K. 122, G. 74, B. 74-1

sürdürüyordu.⁶³³ Bu durum Meclis-i Vükela’da görüşülmüş ve Yunanların asayişini bozup nüfus çoğunluğunu oluşturmak amacıyla Anadolu’ya Rumları gönderdiklerinin üzerinde durulmuş, bu durumun engellenmesi için Harbiye Nezareti’nden gerekli önlemleri almasını istemiştir.⁶³⁴

Alınması istenilen önlemlere rağmen Yunanistan’ın bu çabaları sürmüştür. Söke Kazası’nın kıyılara yakın olan Domatça ve Kelebiç gibi Rum karyelerinde yaşayanlar, Yunan işgal alanları ve İzmir’e gitmeye başlamışlar, bu şekilde işgal altındaki bölgelerde yaşayan Rum nüfusunu çok göstermek amaçlanmıştır. Yine, Söke Kazası’ndaki Rumların hayatının tehlikede olduğu algısı yaratılarak, Yunan işgal sahasının genişlemesini amaçlamıştır.⁶³⁵ Hatta yine bu amaç doğrultusunda Konya’daki “Silleli Rumlar” Batı Anadolu’ya doğru göç ettirilmeye başlanmıştır.⁶³⁶

Alınan tüm tedbirlere rağmen, 1920’ye kadar Anadolu’ya gelen Rum göçmen sayısı 25 bine ulaşmıştır.⁶³⁷ Celal Bayar’ın ifadesine göre yalnızca Aydın ve havalisinde, daha önce burada yerleşik olanlara Yunanistan ve adalardan gelenlerin de eklenmesiyle toplam Rum nüfusu 80 bine ulaşmıştır. Bunların arasında sahte nüfus tezkereleriyle yerleştirilmiş öğretmenler ve papazlar da mevcuttur.⁶³⁸

Batı Anadolu köylerinde yaşayan yerli Rum gençleri de çete oluşturarak asayişini bozuyorlardı. Hatta Aydın’a gelerek Yunan ordusuna katılan bu Rum gençlerine silah veriliyor, askeri talim yaptırılıyordu.⁶³⁹ Bu şekilde Yunan ordusu, yerli Rum gençlerinin yol göstericiliği sayesinde Batı Anadolu’nun içlerine doğru kolaylıkla ilerleyebilmiştir. Bu durumu gözlemleyen Türk resmi yetkilileri, gayrimüslimler için köklü tedbirler almak zorunda kalmışlardır. Bu tedbirlerden birisi, savaş bölgesinde bulunan Rumların, cephe gerisine alınmalarıdır. M. Şefik Aker’in ifadesine göre: “Yunanların tekrar taarruz

⁶³³ Nuri Köstüklü, **Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 42.

⁶³⁴ Şimşek, s. 55.

⁶³⁵ ATESE, K. 37, G. 148, B. 148-1.

⁶³⁶ BOA, DH., İ.U.M.EK., 50/25.

⁶³⁷ Mustafa Turan, **Yunan Mezalimi İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 48.

⁶³⁸ Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, Cilt: 5, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 1576.

⁶³⁹ ATESE, K.93, G.90, B.90-17.

etmeleri ihtimaline karşı, Aydın'da koruma altında bulunan Rumların iç tarafa nakledilmesine karar verilmiştir.”⁶⁴⁰

Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa, 1 Eylül 1919'da ilgili mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafta, Rumların tutum ve davranışlarından bahsederek, casusluk ve ihanetlerinin memleketin savunmasına zarar verdiğini, bu nedenle Rum unsurlarına ait 20 ila 40 yaş arası olan erkeklerin cephe çevresinin dışına çıkarılacağını söylenmiştir.⁶⁴¹

Rumlar, Aydın'ın ilk Yunan işgalinden kurtarılmasının ardından 1 Temmuz 1919'dan itibaren Isparta, Nazilli, Denizli ve Burdur'dan talep ettikleri yörelere trenlerle taşınmaya başlanmışlardır. Bu yönde, bin civarında Rum, demiryolu sayesinde iç bölgelere nakledilebilmiştir. Bir kısım Rum da Türk askerinden korkarak İzmir'e doğru yola çıkmıştır.⁶⁴² Aydınli Rumlardan (Nazilli'ye gönderilen) bir kısmı Nazilli Rum Kilisesi'ne yerleştirilmiştir. Yunan mezalimini araştırmak için Aydın ve çevresine gelen tahkik heyeti, 1 Eylül 1919'da Nazilli'ye de giderek bu mabedteki Rumların durumlarını incelemiştir.⁶⁴³

Rumların bu tehciri sırasında keyfi uygulamaları önlemek amacıyla bazı tedbirler alınmıştır. Bu yer değiştirme hareketini takip için Denizli'de *Çine Divan-ı Harbi Örfisi* ismiyle bir divan oluşturulmuştur. Bu divan, 1920'lere dek varlığını sürdürmüştür.⁶⁴⁴

Eylül 1922'de Batı Anadolu'nun işgalci Yunanlardan temizlenmesiyle, “Megali İdea” (Büyük Düş) peşinde koşan yerli Rumlar da Yunanların çekilişlerine paralel olarak büyük gruplar halinde yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır.⁶⁴⁵

1922, Yunanlar için “yıkım” sözcüğüyle özdeşleşmiştir. Hiç beklemedikleri anda karşılarında Mustafa Kemal'i ve onun askeri dehasını bulan Yunan toplumunun, bu yenilgi sonrasındaki siyasi ve psikolojik durumu, sadece bir askeri yenilginin ortaya koymuş olduğu neticelerle ifade edilemez. 1.5 milyon civarındaki Rumun doğup büyüdüğü topraklardan ayrılmaları hiç de kolay olmamıştır. Bu sayede toplam nüfusu

⁶⁴⁰ Aker, 57. **Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)**, s. 205.

⁶⁴¹ Şimşek, s. 57.

⁶⁴² Asaf Gökbel ve Hikmet Şölen, **Aydın Milli Mücadelesi**, Aydın, 1964, s. 171.

⁶⁴³ Turan, **Yunan Mezalimi İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923**, s. 324.

⁶⁴⁴ Nuri Köstüklü, “Millî Mücadele'de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 15, s. 681.

⁶⁴⁵ Alexander Anastasius Pallis, **Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)**, çev. Orhan Azizoğlu, YKY, İstanbul, 1997, s. 48

dörtte bir oranında artmış olan Yunanistan ise çok daha büyük sorunlarla uğraşmak zorunda kalacaktır.⁶⁴⁶

Rumların Batı Anadolu'dan mecburi ayrılışları ile ilgili 1950/1960'lı yıllarda yapılan sözlü tarih çalışmalarında savaşın, insan hayatında nasıl acımasız bir mekanizma olarak yer alabildiğini, Türkler ve Rumlar arasında varolan toplumsal saygıyı nasıl yok ettiğini ya da milli kimliğin destansı tarafına nasıl bir katkıda bulunduğunu görebiliriz. Kısacası bu gibi olaylar, toplumların hafızalarında nasıl bir travma etkisi yaratıldığının da en önemli göstergesi olmuşlardır.

1922 Ağustos ayında Trakya'da asker olan Rum esir Panayotis Marselis'in anlattıkları da yaşanan bu sarsıntının sadece bir boyutunu ortaya koymaktadır:

"...14 Ağustos'ta bizi esir aldılar. Önce İzmir'e ardından Manisa'ya götürdüler. İzmir'de Türk ordusu kıyım yapıyordu. Yangın çıkmıştı ve söndürüleceği yerde körükleniyordu. Herkes Kordon'a kaçmıştı. Ancak burada da muhafızlar geçişe izin vermiyor, kaçak geçmeye çalışanları öldürüyorlardı. Denize atlayan Rumlar, yine Türkler tarafından öldürülüyor, kurtulanlar ise müttefik gemilerine çıkmaya çalışıyorlardı. Ancak bu gemilerdeki askerler tarafından da tekrar denize itiliyorlardı. İngiliz, Fransız ve İtalyanların keyifleri yerindeydi. Manisa'ya doğru giderken üç gündür bir yudum su bile içememiştik kardeşimle. Bu ölüm yolculuğuna çıktığımız beş bin kişiden Manisa'ya vardığımızda dört bini yollarda ölmüştü. Oradan Aydın'a götürdüler bizi. Ağzımdaki altın dişleri bile kerpetenle sökmüşlerdi. Ama hayattaydım en azından. Katliam sürüyordu. Çıplaktık. Bizi Menderes Nehri'ne götürdüler yıkanmamız için. Ocak ayıydı. Kar ve yağmur yağıyordu. Zorla suya soktular bizi. Sonra da koğuşumuza geri götürdüler. Daha sonra Afyon'a götürdüler. Oradan Konya'ya, oradan da Adana'ya. Kaçan bir sürü esir Fransız-Türk sınırını aşıyor, Halep'e ulaşıyordu. Oradaki Yunanlar kaçaklara sahip çıkıyordu. Ama Fransız askerleri, yakaladıkları Rumları Türklere teslim ediyordu. Mersin'de Tarso denilen yerde üç ay bekledik. Sonunda Komite geldi ve bizi limana götürdü. Gemiye bindik ve Yunanistan'a doğru yola çıktık..."

Bir başka Rum esir Yorgos Grigoryos'un ifadeleri ise şöyledir:

"...1922 Nisanı'nda köyümüzü terk ettik. Aziz Thomas'ın kutlandığı Pazar gününden üç gün sonra bizi topladılar, ertesi gün de sabah erkenden yola çıkardılar. Koçarlı'ya gelince Bağarası ve Yabey'den gelen Hristiyanlarla

⁶⁴⁶ Göç, Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923), der. Herkül Millas, çev. Damla Demiröz, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 20. Detaylı bilgi için bkz: Renee Hirschon, "Ege Bölgesi'ndeki 'Ayrışan Halklar'", **Ege'yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007, ss.3-17.

karşılaştık. Ayaklarımız yürümekten yara içindeydi. Aylarca yürüdük. Ölmeyelim diye azıcık yemek veriyorlardı. Önce Kayseri'ye gittik. Everek'te beş ay kaldık. Bu süre zarfında her gün yol yapımında çalıştırıldık. Buradan Niğde'ye doğru yola koyulduk. Yolda ölü bir çocuk bulduk. Bu bir Rum çocuğuydu. Ağladık. Bir çukur açıp onu gömdük. Daha sonra başka bir ölü çocuk daha gördük ve daha başkaları... artık gördüğümüz cesetleri yerde bırakıp ilerliyorduk. Mersin'e vardık. Bizi bir imalathaneye kapattılar. İçerisi ölü doyudu ve pisti. Orada kız kardeşlerimle karşılaştım. Onlar bana annem, karım ve iki çocuğumun öldüğünü söylediler. Ben ve erkek kardeşim buradan kaçmaya karar verdik. Geceleri kilisede uyuyorduk. Sonra Yunan gemisi geldi. Arhipelagos bizi Yunanistan'a getirdi..."⁶⁴⁷

Bu terk ediş arkasında kan, gözyaşı ve acı bırakmıştır. Kırkıca Karyesi'nde yaşamış bir Rum köylü olan Manolis Aksiyotis de parçalanışın bir sembolüdür aslında. Ormanlarla kaplı olan ve incir, zeytin, pamuk ile mısır tarlalarının bol olduğu dağlık bir köy olan Kırkıca Karyesi'nde fedakâr ve yumuşak başlı bir anne ile huysuz, çocuklarını sürekli döven ama köyde sözünün eri olarak saygı duyulan bir babanın çocuğu olarak doğmuş olan Manolis'in hayatıdır bu. O, on dört kardeşinin yarısı yaşamış, kalan yarısının ise dördünü çeşitli savaşlarda yitirmiştir. *"on altı yaşıma kadar ayaklarım ne yeni bir kundura gördü, ne de sırtım yeni bir elbise...babamın arazilerinin daha fazla artması gerekiyordu..."*. Manolis'in Sofia adındaki ablası da annesi gibi şefkatli ve yumuşak huylu biri, *"ikinci annemiz"* diyor hatta. İki kez nişanlanmış ve her iki nişanlısı da savaşlarda can vermiş. Kardeşlerinden en çok Yorgi'yle anlaştığını söylüyor. Yorgi ise resim yapmayı çok seviyor. Çizgilerinde ise piskoposlar, Meryem Ana ve 1821 İhtilalinin şefleri var... bir de abileri var Manolis'in. Kosta, Panago ve Mihal. Onlar da okumamış, kendilerini toprağa adamışlar. O dönem köylüyü sömüren büyük toprak ağaları yok Kırkıca Köyü'nde. Köylü, kendi toprağının efendisi, kendi toprağını ekip, biçiyor. Türk köyü olan Kirliceliler ile çok iyi ilişkileri var Manolis ve tüm köylülerin. Şevket var... Çoban Şevket. Hayvanlarını otlatırken tanışmışlar ve dostlukları ölene kadar sürmüştü. O güzel günler çok çabuk geçti diyor Aksiyotis. I. Dünya Savaşı sırasında askere alınıyor Kırkıcalı Rumlar. *"Küçük Asya'da oturan Yunan tebaalılardan on beş kur'a eski asker kaçaklarıyla birlikte birliklerine derhal iltihak etmek zorundadırlar"* diyor duyuru. *"Acemi Taburları"*na alınmışlar. Orada şartlar çok kötü. Salgın hastalık var.

⁶⁴⁷ Göç, Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923), ss. 29-65.

Kaçanlar yakalanıp tekrar getiriliyor bu taburlara. Manolis de kaçıyor birliğinden ve ailesinin yanına sığınıyor. Ama o da yakalanıyor ve geri dönüyor askerliğe. Ama umudunu hiç yitirmemiş... “*kara toprağın altını diriltemeyiz.... Ama kendi toprağımızı Kendi toprağımızı dirilteceğiz...*” diyor o da tıpkı diğer Kırkıcalı Rumlar gibi. Ama bazen de bir ikilem yaşıyor... “*Yunan işgaliyle, birden umulmadık bir şekilde değer kazanmıştı hayatımız. Beş yüzyıllık gözyaşı ve kanın hesabını soracak olan ilk halk kuşağı bizdik...*” diyebiliyor.

Manolis, ne çocukluğunu ne de gençliğini yaşayabilen, doğduğu andan itibaren zorluklar içinde kalmış, biriktirebildiği parayla aldığı küçük oyuncacı babası tarafından ocağa atılıp yakılan ve bunun üzerine “*...iktidarın o basiretsiz körlüğü ile karşı karşıya kaldım...*” ifadesini kullanan. Türk köylülerine karşı çok konuksever olan ve *onlar sayesinde zenginleştik* diyen Manolis. Bize ne oldu sonra? Bu can-ciğer Türk köylüleri neden vebadan bin beter pis gâvur köpeklerine karşı ayaklandık diyorlar? Sonrası hep acı ve gözyaşı. Bu haykırışı özetlerse Manolis Aksiyotis:

“Karşıda... Küçük Asya kıyılarında... Minicik ışıklar yanıp sönüyor. Ve kocaman gözler var yanıp sönen karşıda... evet Küçük Asya kıyılarında çocuklar, akrabalar, dostlar bıraktık ve şimdi hayaletler misali.... Küçük Asya kıyılarında evet daha dün yurdumuz olan karşıda... dipsiz gecenin içinde tanıdık gölgeler geçiyor... Kirliceliler ve Şevket...İsmail Bey, Kerim Efendi ve Ali Dayıyıyla kızı... Boşuna hiçbiri imdada koşamaz artık.... Yıkılıp gitti her şey...ah Şevket ah... vahşi birer hayvan kesildik... karşılıklı hançerledik... paramparça ettik yüreğimizi... Kör Mehmedin damadı niye öyle tiksinierek bakıyorsun yüzüme... öldürdüm evet seni...ve işte ağlıyorum... sen de öldürdün...koskoca bir kuşak durup dururken katletti kendi kendini...bütün bu çekilen acı, bir kötü rüya olsaydı keşke...yan yana, omuz omuza verip yürüseydik tarlalara doğru yeniden...Anayurduma selam söyle benden, kör Mehmedin damadı, benden selam söyle Anadolu’ya. Toprağını kanla suladık diye bize gazezlenmesin ve kardeşi kardeşe kırdıran cellatların, Allah bin belasını versin.”⁶⁴⁸

Rumlar...onlar Batı Anadolu’dan göçüp gittiler...Yunanistan’a, Amerika Birleşik Devletleri’ne ve hatta Avustralya’ya...bu yolculuklarında onları artık başka bir hikâye bekliyordu...

⁶⁴⁸ Dido Sotiriyu, **Benden Selam Söyle Anadolu’ya**, Türkçesi: Atilla Tokatlı, Doğu Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020.

SONUÇ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti’ni konu alan çalışmalar incelendiğinde, “değişim”, “modernleşme”, “dönüşüm”, “batılılaşıma” ve “çağdaşılaşma” terimlerine sıklıkla rastlanmaktadır. Aslında bunlar, toplum için her alanda “değişim çağını” ifade eden kavramlardır.

Tarihsel süreç içerisinde Anadolu coğrafyası Yunanlar, Romalılar, Bizanslılar ve nihayet Osmanlılar tarafından yönetilen birçok farklı uygarlığa ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Batı Anadolu bölgesi, Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir coğrafya haline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde konumlandığı avantajlı coğrafi konum sayesinde Batı Anadolu özelinde eski Aydın Vilayeti olarak adlandırılan coğrafyada yaşayan Rum topluluğun idari, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları bu çalışmada incelenmiştir. Bununla birlikte, yine bu dönemde, farklı etnik kökene dahil olan toplulukların kendi içlerindeki ilişkileri ile diğer topluluklarla olan münasebetleri de ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

“Küçük Asya” tabiri, Anadolu’yu ifade etmek için antik dönemde ortaya atılmış olan bir ifade tarzıdır. Ancak bu terim, hayali bir coğrafyayı ifade etmektedir. Çünkü Anadolu’nun hangi kısımlarını, tamamını mı yoksa bir bölümünü mü ihtiva ettiği net değildir; kesin siyasi, kültürel ve/veya coğrafi sınırları ortaya konmuş, tanımlanmış ve bu tanımlama üzerine ortak bir noktada birleşilmiş bir toprak parçası mevcut değildir. Nerede başladığı ve nerede sonlandığı belli olmayan bu tabirin, 19. yüzyıl başlarında Batı’da ortaya çıkmış olan “Hellenizm” akımı ile ivme kazandığı, söz konusu akımın, Yunan kültürünün ve mirasının yeniden canlandırılmasını amaçladığından, Anadolu’daki Rumlara ortak bir tarih, ortak bir coğrafya, ortak bir bellek oluşturma amacına yönelik politikalar neticesinde ortaya konulmuş olduğu açıktır. Bu tabiri, Anadolu Rumları arasında benimseyenler olduğu gibi, reddeden ve “Pontus”, “İyon”, “Kapadokya” gibi daha yerel kimliklere sarılanlar da bulunmaktaydı. “Küçük Asya” kavramını benimseyenler, genellikle Batı Anadolu’daki kentlerde yaşayan ve Yunan milliyetçiliğine daha yakın olan Rumlardır. Bu kesim, Anadolu’daki Rum varlığının, Yunan kültürünün ve medeniyetinin bir parçası olduğuna inanmıştır.

Öte yandan, Orta ve Doğu Anadolu'daki Rumlar arasında “Küçük Asya” tabiri daha az benimsenmiştir. Bunun nedeni, bu bölgelerin Rumlarının kendilerini daha çok yerel kimlikleriyle ve Hristiyan Ortodoks inancıyla özdeşleştirmiş olmalarıdır. Ayrıca, bu bölgelerdeki Rumların Türkçe kullanımı da daha yaygındı ve bu durum, Yunan milliyetçiliğinden uzak durmalarına neden olmuştur.

Anadolu Rumlarının “Küçük Asya” kavramını “eğitim” bağlamında ne kadar benimsedikleri ile ilgili bir değerlendirme yapıldığında, 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlar arasında, eğitim kurumları ve müfredatlarının önemli rol oynadığı görülmektedir. Bu dönemde “Hellenizm” akımının etkisiyle Yunan milliyetçiliği güçlenmiş ve eğitim, bu milliyetçi düşüncenin yayılması için bir araç haline gelmiştir. Batı Anadolu'daki büyük şehirlerde kurulan Rum okulları, “Küçük Asya” kavramını müfredatlarına dâhil etmiş ve öğrencilerine bu coğrafyanın Yunan kültürü ve medeniyetinin beşiği olduğu fikrini aşılamaaya çalışmışlardır. Özellikle İzmir'deki Rum okullarında, Antik Yunan medeniyetinin mirasının bu topraklarda yaşatıldığı vurgulanmıştır.

Anadolu'nun iç kesimlerindeki Rum okullarında ise durum farklıdır. Anadolu'nun orta ve doğusunda yerleşik olan Rum cemaatleri, genellikle yerel kültürlere ve Hristiyan Ortodoks inancına daha bağlı olduklarından, “Küçük Asya” kavramı eğitim müfredatlarında daha az yer almıştır. Bu bölgelerdeki Rum okullarında, yerel diller ve kültürlere daha fazla vurgu yapılmıştır.

Bununla birlikte, İstanbul'daki Rum Patrikhanesi ve diğer merkezi kurumlar, Anadolu'daki tüm Rum okullarında “Küçük Asya” kavramının yaygınlaştırılması için çaba sarf etmiştir. Patrikhanenin yayımladığı ders kitapları ve eğitim materyalleri, bu coğrafyanın Yunan kültürüyle özdeşleştirilmesine yönelik mesajlar içermiştir. Bunun yanında Rum öğretmenler ve aydınlar arasında da “Küçük Asya” kavramının benimsenmesi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bazıları bu kavramı desteklerken, diğerleri yerel kimliğe daha fazla önem vermek gerektiğini savunmuştur. Ancak genel olarak, Rum eğitim kurumlarında “Küçük Asya” kavramının yaygınlaştırılması yönünde çalışmalar yapılmıştır.

Anadolu Rumlarının “Küçük Asya” kavramını benimseme düzeylerini kentli ve köylü ayrımı göz önünde bulundurarak değerlendirmek oldukça önemlidir. Kentlerde

yaşayan Anadolu Rumları, genellikle “Küçük Asya” kavramını daha fazla benimsemiş ve sahiplenmişlerdir. Kentler, “Hellenizm” akımının ve Yunan milliyetçiliğinin yayılması için daha uygun ortamlar sunmuştur. Büyük şehirlerdeki Rum cemaatleri, eğitim kurumları, basın ve entelektüel çevreler aracılığıyla bu kavramı daha etkin bir şekilde özümsemişlerdir. İzmir gibi liman kentlerinde yaşayan Rumlar, Batı ile daha fazla temas halinde olduklarından, “Hellenizm” akımından daha çok etkilenmişlerdir. Bu kentlerdeki Rum okulları, dernekleri ve basın organları, Anadolu’nun Yunan kültürü ve medeniyetinin beşiği olduğu fikrini aktif bir şekilde yaymışlardır. Dolayısıyla kentli Rumlar arasında “Küçük Asya” kavramı daha yaygın bir kabul görmüştür diyebiliriz.

Buna karşın, kırsal kesimde yaşayan Anadolu Rumları ise “Küçük Asya” kavramını daha az benimsemişlerdir. Köylü Rumlar, genellikle yerel kültürlere, dillere ve Hristiyan Ortodoks inancına daha bağlı olmuşlardır. “Hellenizm” akımı ve Yunan milliyetçiliğinin etkileri, kırsal bölgelere daha sınırlı bir şekilde ulaşmıştır. Orta ve Doğu Anadolu’daki Rum köyleri, Batı Anadolu’daki kentlere kıyasla daha izole bir yaşam sürmüşlerdir. Yani, bu coğrafyalarda “Küçük Asya” kavramı yerine, yerel kimliklere ve kültürlere daha fazla bağlı kalınmıştır.

Aslında kentli ve köylü Rumlar arasında kesin bir ayrım yapmanın da zor olduğunu belirtmek gerekir. Bazı köylü Rumlar, eğitim veya ticaret faaliyetleri nedeniyle kentlerle daha fazla temas halinde olmuşlar ve “Küçük Asya” kavramına daha açık hale gelmişlerdir. Ayrıca, Rum Patrikhanesi ve diğer merkezi kurumların çabaları sayesinde, bu tabir, kırsala da yayılmaya başlamıştır. Anadolu Rumlarının “Küçük Asya” kavramını kentli ve köylü ayrımında farklı düzeylerde benimsemelerinin ardında yatan nedenleri, sosyo-ekonomik, kültürel ve coğrafi faktörler çerçevesinde ele almak gerekmektedir.

Konu, öncelikle sosyo-ekonomik açıdan değerlendirilirse; kentlerdeki Rumlar, genellikle daha iyi eğitim imkânlarına sahip olmuşlardır. Ticari faaliyetlere ve entelektüel çevrelere çok daha rahat erişim sağlamışlardır. Bu durum, onların “Hellenizm” akımı ve Yunan milliyetçiliği fikirlerine daha açık olmalarına ve “Küçük Asya” kavramını daha kolay benimsemelerine yol açmıştır. Kısacası, kentli Rumlar arasında tüccarlar, eğitimciler ve aydınlar bulunmaktaydı ve bu kesim, Batı ile daha fazla temas halindeydi.

Öte yandan, kırsal kesimde yaşayan Rumların, ekonomik faaliyetleri daha çok tarım ve hayvancılığa dayalıydı. Bu durum, onların eğitim olanaklarından ve entelektüel

evrelerden Şehirlerde yaŐayanlara göre daha uzak kalmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla, “Küçük Asya” kavramı gibi fikirlerin kırsala yayılması daha sınırlı olmuştur.

Kültürel faktörler eŐliĐinde bir değerlendirme yapılırsa; kentli Rumlar, daha kozmopolit bir yaşam tarzına sahip olduklarından, “Hellenizm” akımı ve Yunan milliyetçiliği fikirlerine daha açık bir tutum sergilemişlerdir. Kentlerdeki Rum okulları, dernekleri ve basın organları, bu fikirlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Buna karşılık, kırsal kesimdeki Rumlar yerel kültürlere, dillere ve Hristiyan Ortodoks inancına daha bağlı kalmışlardır. Bu nedenle, “Küçük Asya” kavramı gibi fikirlere karşı daha mesafeli bir tutum sergilemişlerdir. Onlar için yerel kimlikler ve gelenekler daha ön planda yer almıştır.

Coğrafi faktörler açısından değerlendirildiğinde, kentlerin coğrafi konumları, fikirlerin ve akımların daha hızlı yayılmasına imkân tanımıştır. İzmir gibi liman kentlerinin ticari merkezler olmaları, Batı ile daha fazla etkileşim halinde bulunmalarını ve bu sayede “Hellenizm” akımı ve Yunan milliyetçiliği fikirleri ile daha kolay kaynaŐmaları anlamına gelmekteydi. Öte yandan kırsal kesimler, özellikle i bölgeler, coğrafi olarak daha yalnız kalmış bir konumdaydı. Bu nedenle, bu tür fikirlerin kırsala ulaŐması daha zor olmuştur. Ayrıca, bölgesel farklılıklar da söz konusuydu; rneğin, Orta ve Doğu Anadolu’daki Rumlar, Batı Anadolu’dakilere göre daha yalnız bir yaşam sürmüşlerdir.

“Küçük Asya” kavramı günümüzde farklı kesimler tarafından çeşitli bağlamalarda ele alınmakta ve ilgi görmektedir. Mesela tarihçiler konuyu, özellikle Anadolu’nun antik dönemleri, “Hellenistik” ağ ve Bizans dönemi bağlamında incelemiŐler ve Anadolu’daki Yunan kültürünün ve mirasının izlerini araŐtırmıŐlardır. Günümüzde Yunanistan, ABD, Avustralya ve diğer ülkelerde yaşayan Rum diasporası ve Rum toplulukları ise bu tabiri, kökenlerini ve kimliklerini ifade etmede önemli bir parça olarak görmektedirler. Bazı Yunan siyasi çevreler ise “Küçük Asya” tabirini, Yunan siyasi söyleminde ve propagandasında halen kullanılmaktadır. Yine bu çevreler bu adlandırmayı, Anadolu topraklarına yönelik tarihsel ve kültürel taleplerin meŐrulaŐtırılmasında bir araç olarak görmektedir.

“Küçük Asya” kavramının Osmanlı Devleti’ni ne derecede ilgilendirdiği tartıŐılırsa; bu kavramın Osmanlı Devleti’ni doğrudan ilgilendirdiğini söylemenin çok zor

olduğu görülür. Osmanlı Devleti, çok uluslu ve çok kültürlü bir imparatorluk olduğu için, bu tür “ayrışmaya” sebep olabilecek, içerisinde etnik ve kültürel çağrışımları barındıran tabirleri resmi söyleminde ve politikalarında kullanmaktan kaçınmıştır. Bununla birlikte, Osmanlı yönetimi ve aydınları, Anadolu’nun tarihsel ve kültürel mirasına dair farkındalığa sahipti. Ancak bu mirası incelerken, daha kapsayıcı ve tarafsız bir terminoloji tercih etmişlerdir. Osmanlı’nın adı geçen bu tabire yaklaşımı ile ilgili şunları da belirtmek gereklidir: Osmanlı Devleti Anadolu’yu, “Rum” veya “Yunan” kavramlarıyla özdeşleştirmemiş, bölgeyi daha geniş bir coğrafi ve kültürel bağlamda ele almıştır. “Anadolu” veya “Anadolu Vilayetleri” gibi terimler kullanılmıştır. Bu, bölgenin çok kültürlü mirasını ve birliğini vurgulamaktadır. Nitekim Osmanlı aydınları ve seyyahları da Anadolu’nun Yunan ve “Hellen” kültürlerine dair mirasını incelemiş ve kaydetmiştir. Ancak bu incelemelerde, “Küçük Asya” kavramına spesifik olarak atıfta bulunulmamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, özellikle 19. yüzyılda, “Küçük Asya” kavramının Yunan milliyetçiliği ve bağımsızlığı ile ilişkilendirilmesinden kaçınmıştır. Çünkü bu kavramın kullanılması, diplomatik ve siyasi sorunlara yol açabilirdi.

Genel olarak 19. yüzyıl, Batı Anadolu Rumlarının sosyo-ekonomik ve siyasal hayatında köklü değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Eğitim, toplumlar arası ilişkiler, demografik yapı, ekonomik durum, mülkiyet uygulamaları ve idari görev alma gibi alanlardaki gelişmeler, Rum cemaatinin modernleşme sürecini ve milliyetçi taleplerinin şekillenmesini yansıtmaktadır. Bu süreç, Rum toplumunun kendi içindeki dinamiklerinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu’nun reform çabalarının ve Avrupa’daki milliyetçilik akımlarının etkileşimiyle şekillenmiştir. Bununla birlikte, Rum cemaatinin Türklerle ve diğer etnik topluluklarla ilişkileri de bu dönüşüm sürecinde belirleyici rol oynamıştır.

Yine 19. yüzyılda Batı Anadolu’da yaşamış olan Rum cemaatini yansıtan Rum kadını ve Rum erkeğine dair bir prototip belirlemek, dönemin sosyo-kültürel dinamiklerini de göz önünde bulundurmaya gerektirir. Bu dönemde Rum cemaati, farklı sınıflar ve yaşam tarzlarıyla heterojen bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte, bazı ortak özellikler gözlemlenebilir. Mesela “Küçük Asya” Rum kadını Ortodoks inancı ve geleneklerine bağlıydı. Aile hayatına ve çocuk yetiştirmeye büyük önem verirdi. Giyim tarzında mahremiyet ön plandaydı. Eğitim alanında kentli Rum kadınları kırsaldakilere

göre daha şanslıydı. Ancak hiçbir zaman Rum erkeklerinin eğitim düzeylerine erişememişlerdi. Rum erkekleri ise ailenin reisi kabul edilirdi. Sosyal, kültürel ve ekonomik kararları almada ön planda yer alan “Küçük Asya”nın Rum erkekleri, cemaatlerinin yönetiminde görev alırlardı. Osmanlı ordusunda askerlik yaparlar, dini gelenek ve kültürel miraslarına sıkı sıkıya bağlılık gösterirlerdi.

Rum cemaatinin eğitim alanındaki gelişmeleri, toplumsal dönüşümün en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Geleneksel Rum okullarının yanı sıra, Avrupa tarzı modern eğitim kurumlarının açılması, Rum aydınlarının (Margaritis Evangelidis, Pavlos Karolidis, Rigas Velestinlis gibi) yetişmesine ve milliyetçi fikirlerin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bu eğitilmiş kesim, Rum cemaatinin siyasi ve kültürel taleplerinin öncülüğünü de üstlenmiştir.

Batı Anadolu’nun sahil şeridinde ve büyük kentlerinde yoğun olarak yaşayan Rumların İzmir, Aydın ve Manisa gibi şehirlerde ve bu şehirlerin çevrelerinde konumlanan köylerdeki demografik yoğunlukları da önemli bir ağırlığı işaret etmektedir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rum nüfusunda belirgin bir artış gözlenmiştir. Bu artışın nedenleri arasında doğum oranlarının yüksekliği, sağlık koşullarının iyileşmesi, ekonomik fırsatlar ve Anadolu’nun iç kesimlerinden gelen göçler yer almaktaydı.

Ekonomik faaliyetler açısından Rum cemaati, 19. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli fermanlarla kendilerine sağlanan imtiyazlara ek olarak, I. Meşrutiyet’ten sonraki dönemde Avrupa’dan gelen yatırımcılarla ortak ticarethaneler açarak ve onlara gerek ayrıcalıklar ve gerekse ticaret anlaşmaları yoluyla sağlanan imtiyazlardan faydalanarak Aydın Vilayeti’nde, çok kısa sürede, ticaret ve sanayide hâkim konuma gelmişlerdir. 16 Ağustos 1838’de Osmanlı İmparatorluğu ile Birleşik Krallık arasında imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması’ndan sonra Batı Anadolu’ya akın eden gayrimüslim tacirler, gelişmekte olan sanayilerinin ihtiyacı olan madenlerin bir kısmını burada bulmuşlardır. Bölgeye olan yakın konumu, trenle taşımacılığın sunduğu kolaylık ve maden çeşitliliği gibi sebeplerle özellikle Denizli Sancağı, yabancı tacirlerin ilgi odağı haline gelecektir. Özellikle sahil kentlerinde ticaretin gelişmesi, Rum burjuvazisinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu kesim, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde ekonomik ve siyasi alanlarda etkin bir aktör haline gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren

artan sanayileşme hareketleriyle birlikte Rumlar, imalat sanayi alanına da adım atmaya başlamışlardır. Hacı Davit'in kereste fabrikası ile Yorgi, Kimon Pandozoplou ve Sakallı Zarbon'un un fabrikalarının yanında Nikolaki Zaferiyadis'in pamuk fabrikası bunlara örnektir. Bunun yanında Rumlar dokumacılık, dericilik, seramik, cam işçiliği gibi alanlarda uzmanlaşmışlardır. Rum esnaf ve zanaatkârlar, özellikle ipekçilikte ün salmışlardır. Ayrıca halıcılık ve diğer el sanatları da Rum zanaatkârların uzmanlık alanları arasındadır.

Rumlarla Müslüman Türkler arasında mülkiyet uygulamaları kaynaklı çatışmalar yaşanmıştır. Ani artan Rum nüfusunun tesis edeceği atölye/fabrika gibi işyeri ile barınacak ev ihtiyacına binaen, mülk sahibi Müslümanlarla aralarında hukuki sorunlar ortaya çıkmıştır. “Paftos Meselesi” olarak tarihe geçen bu uyuşmazlık, en çok Çeşme ve Karaburun taraflarında görülmüştür. Bunun nedeni ise 19. yüzyılın başlarında bu bölgeye yapılan yoğun Rum göçüdür. Müslümanların mülklerini belirli bir amaç için (işyeri ya da ev olarak kullanmak gibi) kiralayan Rumların, bu mülkleri üçüncü şahıslara kiraladıkları veya mülk sahibine ödemeleri gereken kiralari zamanında ödemedikleri görülmüştür. Bunun yanında bazı vakıf arazilerini de ticari amaçlarla kullanan Rum cemaat, yine sorumluluklarını yerine getirmediği için vakıf mütevekkililerinin şikâyetlerine konu olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar, özellikle Tanzimat döneminden itibaren, devlet bürokrasisinde daha geniş yer almaya başlamışlardır. Bu dönemde Rumlar tercüman ve mütercim gibi önemli idari görevlerde bulunmuşlardır. Ayrıca, Batı Anadolu'daki Rum cemaati arasından yetişen bürokratlar vali, kaymakam, mutasarrıf gibi yerel yönetim kademelerinde de görevler almışlardır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Babiâli'ye hizmet etmeye başlayan yeni “Osmanlı Rum kuşağı”nın en önemli temsilcisi Aleksandros Karatheodoris (1833-1906) dir. Babası ve amcası II. Mahmut (1808-1839) ve Abdülmecit (1839-1861) in özel doktorluğunu yapan, Mithat Paşa ile yakın ilişkisi bulunan Karatheodoris, 1874'te Roma elçisi olarak tayin edilmiştir. Yine özellikle Muğla (Menteşe) Sancağı'nda oluşturulmuş olan maarif komisyonlarında Rum üyelerin (Nikola, Hristo ve Yako gibi) de yer aldıkları görülmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Rum cemaatinin idari görevlerdeki etkinliğinin azaldığı ve yerini diğer unsurların aldığı görülmektedir. Bunun sebebi ise 19. yüzyılda Rum cemaati

arasında Yunan milliyetçiliğinin güçlenmesi ve bunların Osmanlı yönetimine karşı bağımsızlık taleplerinin artmasıdır. Bu durum Osmanlı'nın Rumlara olan güvenini sarsmıştır. Diğer bir neden ise Osmanlı'nın "Batılılaşma" politikası çerçevesinde etnik ve dini cemaat yönetimlerinin güçlerini kırma isteğidir.

Rum cemaatinin diğer etnik gruplarla ilişkilerini değerlendirirken, karşılıklı etkileşimlerin ve çatışmaların olduğu görülmektedir. Rumlar ile Türk nüfus arasındaki ilişkiler, genellikle rekabetçi bir nitelik taşımıştır. İki topluluk arasında ekonomik ve siyasi çıkar çatışmaları yaşanmış, Rumların artan milliyetçi talepleri gerginliklere yol açmıştır. Öte yandan, yerel düzeyde Rum ve Türk toplulukları arasında uzun süreli komşuluk ilişkileri ve kültürel etkileşimler de mevcuttur.

Ermeniler ile Rumlar arasındaki ilişkiler ise daha iç içe geçmiş, karmaşık bir yapı sergilemektedir. Her iki cemaat de Osmanlı tebaası olmalarına rağmen, milliyetçilik akımları çerçevesinde kimi zaman müttefik kimi zaman da rakip konumunda bulunmuşlardır. Ekonomik alanda rekabet olmakla birlikte, siyasi taleplerde işbirliği arayışları da gözlenmiştir. Rum-Ermeni çekişmesine en güzel örneği Robert Anhegger verir. Ona göre bir Ermeni, bir Rum'a ait tabaktan bir şey yerse o tabak hemen kırılmalıdır. Yine bir Ermeni, bir Rum kilisesine girerse o kilisenin tekrar takdis edilmesi gerekirdi.

Yahudi cemaati ile Rumlar arasındaki ilişkiler ise daha mesafeli sayılabilir. Her iki topluluk da azınlık statüsünde olmalarına karşın, Yahudiler genellikle siyasi taleplerden uzak durmuş ve Osmanlı yönetimiyle daha uyumlu bir çizgi izlemiştir. Bununla birlikte, ekonomik alanda Rumlar ve Yahudiler arasında işbirlikleri mevcuttur.

Bunun yanında, Rum topluluğunun kendi aralarında da bazı anlaşmazlıklar yaşadığı görülmüştür. Yaşları on civarında olan iki Rum öğrenciden birinin diğerini bıçakla ağır bir biçimde yaralamasına giden olay buna güzel bir örnektir. Ahenk Gazetesi'nin haberine göre bir Rum öğrenci, diğerinin zayıf olduğu bir dersi çalıştırmasının karşılığı olarak belli bir miktar para istemiş ve her iki öğrenci bu konuda anlaşmıştır. Ancak söz verilen miktarın ders çalıştırılan öğrenci tarafından ödenmemesi, dersi çalıştıran öğrencinin onu bıçakla yaralamasına neden olmuştur. Ayrıca Rum okulları arasında da bir çekişme mevcuttur. Rum cemaatinin sınırlı kaynaklarının yine bu Rum okulları arasında paylaşılması konusunda da anlaşmazlıklar yaşanmıştır.

Rumlar, eğitim konusunda devletten kendi okulları için daha fazla özerklik talep etmişlerdir. Kiliselerinin yanlarına okullar yapmak için talepte bulunmuşlardır. Bazı eğitim kurumlarını ise ruhsat almadan faaliyete geçirmişler ve bu durumla ilgili devlet tarafından uyarılmışlardır. Ayrıca, okullarında okutulan derslerden olan “Lisan-ı Türki” dersini bile bir Rum’un (Odifoğlu Sotiri Efendi) verdiği görülmektedir. Bu taleplerin tamamı, Rumların kendi dillerini ve kültürlerini koruma arzusunu yansıtmaktadır.

Yine dinsel konularda da kendi inanç ve ritüellerini özgürce yaşamayı gaye edinen Rumlar, kiliselerinin onarımı ya da yeni kabristan/mezarlık yapımı gibi konularda devletten destek talep etmişlerdir. İslâm dininde bir kişinin doğru yolu bulmasına (Müslüman olmasına) neden olmak çok önemli bir olay olmasına rağmen, gayrimüslimlerin Müslüman olmaları için hiçbir zorlamada bulunulmamıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, hidayete erenlere (Müslüman olanlara) farklı ayrıcalıklar verilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda değerlendirilen dönem içerisinde çok az sayıda Ortodoks Rum’un “ihtida” edip Müslüman olduğu görülmüştür.

II. Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte Batı Anadolu’da toplumlar arası ilişkiler önemli ölçüde değişmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin “merkeziyetçi” ve “Osmanlıcı” politikaları, Rum cemaatinin tepkisine yol açmıştır. Rumlar, kendi ayrıcalıklarının ve imtiyazlarının ellerinden alınmasından endişe duymuşlardır. Yine bu sebeplerle Batı Anadolu’da eşkıyalık faaliyetleri de önemli boyutlara ulaşmış, Rum çetecilerin Anadolu’nun batı kesimlerine yönelik saldırıları, bölgedeki asayiş tehdit etmiştir. Eşkıyalık ve çetecilik faaliyetleri, Batı Anadolu’da asayişin bozulmasına neden olan önemli bir faktör olmuştur. Çalışmada, Rum eşkıyaların faaliyetleri ve bu faaliyetlerin altında yatan sosyal ve ekonomik nedenler de incelenmiştir. Ancak bu nedenlerin hiçbirinde dinsel sorunlardan kaynaklı bir çekişme yoktur. Kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ile karşılaştırıldığında bunun, önceden tasarlanan bir hareket olmadığı, günümüzde de her toplumda örneğine oldukça fazla rastlanan türden anlaşmazlıklar olduğu görülecektir. Bu durum, Yunanların 15 Mayıs 1919’da İzmir’i işgallerinden sonra gayrimüslimlerden bazılarının düşünce değişikliği içerisine girmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Rum gençleri ise Yunan ordusuna katılarak “Millî Mücadele” karştı mücadeleye katılmışlardır.

Sonuç olarak bu çalışma, 19. yüzyılın sonlarından ve 20. yüzyılın başlarına kadar Batı Anadolu'daki Rum toplumunun yaşadığı değişimleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki siyasi ve toplumsal dinamikleri anlamak için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu çalışma Osmanlı modernleşmesi, etnik kimlikler, Yunan milliyetçiliği ve Anadolu kültürel tarihine özgün bakış açıları getirecek ve günümüzde Türk-Yunan ilişkileri ve bölgedeki etnik ve dini çatışmaların anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafl Divan-ı Hümayun Kalemî Defterleri (A.DVN.), 9/30.

Sadaret (A.) Mektubî Kalemî Evrakı (MKT.), 102/68, 2240/54, 2296/93.

Sadaret (A.) Mektubî (MKT.) Mühimme Kalemî Evrakı (MHM.), 1/55, 246/34.

Sadaret (A.) Mektubî Kalemî (MKT.), Babıalî Evrak Odası Evrakı (BEO), 1387/104014, 3169/237669, 475/35571, 211/53282, 2426/181913, 1545/1158330, 3117/233707, 3141/233572.

Sadaret (A.) Mektubî Kalemî (MKT.), Deavî Evrakı (DV.), 193/26, 214/50.

Sadaret (A.) Mütferrik Evrakı (A.M.), 24/14.

Sadaret (A.) Mektubî Kalemî (MKT.), Meclis-Vala Evrakı (MVL.), 40/46.

Sadaret (A.) Mektubî Kalemî (MKT.), Umum Vilayat Evrakı (UM.), 406/35, 346/39.

Sadaret (A.) Bab-1 Asafl Divan-ı Hümayun Kalemî (DVN.), Mühimme Evrakı (SMHM.), 260.

Cevdet (C.) Adliye (ADL.), 24/1456, 17/1025.

Cevdet (C.) Maliye (ML.), 212/8734.

Cevdet (C.) Zabtiye (ZB.), 84/4152.

Dahiliye Nezareti (DH.) Mektubî Kalemî (MKT.), 1596/29, 1599/10, 1616/86, 2180/54, 2273/123, 2256/18, 2592/51, 314/17, 1968/107, 2545/99, 2163/73, 619/48, 1422/81, 1235/89, 1295/21, 2348/78, 951/7, 388/10, 1068/25, 428/103, 2017/42, 2022/148, 1604/85, 613/23, 1239/40, 1261/5, 428/103, 2406/91, 1108/60, 990/10, 2568/111.

Dahiliye Nezareti (DH.) Emniyet-i Umumiye Kalemî (EUM.), Asayiş Kalemî (AYŞ.), 35/8.

Dahiliye Nezareti (DH.) Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Islahat Evrakı (T.MIK.S.), 12/41.

Dahiliye Nezareti (DH.) Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (T.MIK.M.), 203/27.

Dahiliye Nezareti (DH.) İdare-i Umumiye Evrakı (İ.UM.), Ek, 50/25.

Dahiliye Nezareti (DH.) Şifre Kalemi (ŞFR.), 348/11. 378/111.
Hatt-ı Hümayun (HAT.), 926/40244, 1339/52379, 840/37, 872/38758, 876/38802, 915/40407, 915/39924.
Hariciye Nezareti (HR.), Mektubi (MKT.), 210/30, 12/54, 150/75.
Hariciye Nezareti (HR.) Siyasi (SYS.), 2935/73, 83/29.
İrade (İ.) Adliye (AZN.), 41/14, 57/25, 80/1326, 115/1332.
İrade (İ.) Dosya Usulü (DUİT.), 78/31.
İrade (İ.) Meclis-i Mahsus (MMS.), 130/5581.
İrade (İ.) Hariciye (HR.), 424/1328.
İrade (İ.) Maliye (ML.), 87/1328.
Maarif Nezareti (MF.) Mektubi Kalemi (MKT.), 491/29, 508/33, 678/38, 19/87, 25/72, 302/13, 335/5.
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 1041/32, 1041/35, 37/8.
Meclis-i Vala Evrakı (MVL.), 660/16, 649/34.
Sadriazam Kamil Paşa Evrakı-Yıldız Esas Evrakına Ek (Y.EE.KP), 9/873, 38/3746, 25/2446.
Şer'îye Sicili, 233, 235, 282 Numaralı Söke Şer'îye Sicilleri.
Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 2491/34, 384/13, 2601/33, 1200/29, 1447/1, 1428/10, 1396/1.
Teşrifat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği)-Manastır Evrakı (TFR.I.MN.), 36/3556.
Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayet (Y.PRK.UM), 47/84.
Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 227/35, 160/17, 196/21.
Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ.), 8/8.
Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD), 22/59.
Yıldız Perakende Evrakı Orman Ma'adin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ.), 3/47.
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 40/100, 79/105.
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 266/126.
Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS.), 173/78.

Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATESE) Arşivi

İstiklal Harbi Kataloğu (İSH), K. 11, G. 32, B. 32-4; K. 122, G. 74, B. 74-1; K. 37, G. 148, B. 148-1, K.93, G.90, B.90-17.

APIKAM (Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi)

2. Resmi Yayınlar:

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1296/M.1879.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1300-1301/M.1883.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1301/M.1883-1884.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1301-1302/M.1884.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1304/M.1888-1889.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1307/M.1891-1892.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1308-1309/M.1891.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1312/M.1894.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1313/M.1895-1896.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1314-1315/M.1897.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1315-1316/M.1898.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1316-1317/M.1899.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1319/M.1901.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1319-1320/M.1902.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1319/M.1901.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1320-1321/M.1903

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1322-1323/M.1905.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1325-1326/M.1908.

Aydın Vilayet Salnamesi, H.1326/M.1908, Vilayet Matbaası, Aydın, 1326.

Düstur, Tertib-i Evvel, II. Cilt, 1289 (1873).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H.1316-1317/M.1889.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H.1318-1319/M.1901.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, H.1320-1321/M.1903.

3. Süreli Yayınlar:

Hizmet, 11 Mayıs 1887.

Hizmet, 1 Nisan 1891.

Ahenk, 7 Mart 1895.

Ahenk, 5 Ekim 1900. Şeref, Mehmet, “Köy Bakkallarının Men-i Mazarratı”.

Ahenk, 5 Temmuz 1908.

Ahenk, 23 Kasım 1908.

Ahenk, 26 Aralık 1908.

Ahenk, 21 Haziran 1914.

Hülasa, 27 Mayıs 1910.

Tasvir-i Efkâr, 30 Ekim 1862.

4. Kaynak Eserler:

Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, (11-12), Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1309.

Ahmed Lûtfî Efendi, **Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi (2-3)**, haz. A. Hezarfeni, YKY, İstanbul, 1999.

Ahmet Vefîk Paşa, “Zeybek”, **Lehçe-i Osmani**, Dersaadet, 1876.

İbni Battuda, Ebu Abdullah Muhammed Tanci, **İbni Battuda Seyahatnamesi I**, 3. Baskı, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004.

Kâmil Paşa, **Tarih-i Siyasi Devlet-i Aliyye-yi Osmaniyye**, Cilt: 3, Matbaa-yı Ahmet İhsan, İstanbul, 1235.

5. Araştırma ve İnceleme Eserleri:

Acar, Merve, “Yunan Milliyetçiliğinin Oluşumu ve Modern Yunanistan’da Milliyetçi Tarih Yazımı”, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, Yıl: 2018, ss. 38-63.

Acun, Ceren, **Diasporanın Sembolik Sermayesi: Atina’da Yaşayan İstanbullu Rumların Aile Fotoğrafları**, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2021.

- Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, İmge Yayınevi, Ankara, 1994.
- Akalın, Ayşe Gül, “Troia Bölgesi Antik Kıyı Şehirlerinde Tarihi Coğrafya Çalışmaları”, **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 6, ss. 1-15.
- Akça, Bayram, **Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.
- Akdeniz, Melih, “Bir Rum Eğitimcinin Gözünden 19. Yüzyıl Sonlarında Manisa ve Civar Köylerinde Nüfus ve Eğitim”, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:16, Sayı:3, Eylül 2018, ss.465-482.
- Aker, M. Şefik, **57. Tümen ve Aydın Millî Mücadelesi (1918-1920)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- Akıntürk, Turgut-Kuntalp, Erden, “Paftos ve Örfü Belde”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 19, 1962, ss. 493-495.
- Akkoyun, Turan, **İstiklal Savaşı’nda Aydın Kuva-yı Milliyesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1988.
- Akşit, İlhan, **Işık Ülkesi: Lykia**, Akşit Kültür ve Turizm Ticaret Ltd. Şti., İstanbul, 2000.
- Aktüre, Sevgi, “19. Yüzyılda Muğla”, **Tarih İçinde Muğla**, der. İlhan Tekeli, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara, 1993.
- Akurgal, Ekrem, **Anadolu Kültür Tarihi**, TUBİTAK Yayınları, Ankara, 2005.
- Akyıldız, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Aldrich, Sarah Osen, **The Connectedness of the Rum Seljuks and the Kingdom of Georgia: A Framework for Artistic Exchange in the Thirteenth Century**, Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015.
- Alkan, Hakan, **Fener Rum Patrikhanesi**, 2. Basım, Günce Yayınları, Ankara, 1999.
- Altun, Feride İmrana – Erdağ, Cansu, “Menemen Agios Konstantinos Rum Ortodoks Kilisesi”, **Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 3 (1), 2020, ss.24-50.

- Anderson, Matthew Smith, **The Eastern Question (1774-1923)**, Wiltshire, 1972.
- Robert Anhegger, “Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar ve iç Tartışmaları II”, çev. Erol Özbek, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 8, Sayı: 47, Kasım 1987, ss.17-20.
- Arıkan, Zeki, “Mithat Paşa’nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)”, **Uluslararası Mithat Paşa Semineri**, Bildiriler-Tartışmalar, TTK Yayınları, Ankara, 1984, ss. 127–164.
- Arıkan, Zeki, “İzmir’de İlk Kooperatifleşme Çalışmaları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: IV, Sayı:1, 1989, ss.31-42.
- Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara, 1999.
- Arundell, Francis Vyvan Jago, **A Visit to the Seven Churches of Asia with An Excursion into Pisidia**, Published by John Rodwell, London, 1828.
- Asiltürk, Baki, “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/1, Kış, 2009, ss. 911-995.
- Atalay, Bülent, **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)**, İstanbul, 2001.
- Atnur, İbrahim Ethem, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991.
- Augustinos, Gerasimos, **Küçük Asya Rumları**, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite, çev. Devrim Evci, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.
- Avcı, Casim, “Rum”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, 2012, ss. 222-225.
- Avlar, Mestan, **XX. Yüzyıl Başlarında Aydın Vilayetinde Salnamelerinde Menteşe Sancağı**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 1997.
- Bahar, Hasan, **Eskiçağ Uygarlıkları**, Kömen Yayınları, Konya, 2010.
- Baltacı, Cahit, “Arpalık”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 3, ss. 392-393.
- Baltacı, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, **Türkler**, Cilt: 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 446-462.

- Baran, Büşra-Gördegir, Ercan, “XIX. Asrın İkinci Yarısında Menteşe Yöresinde Gayrimüslim Nüfus Hakkında Bir Değerlendirme”, **Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi**, 2 (11), 2019, ss. 826-843.
- Barkey, Karen, **Eşkıyalar ve Devlet**, çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Başaran, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin (Hristiyan ve Yahudi) Statülerinin Din Özgürlüğü Açısından Değerlendirmesi”, **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Nisan 2019, ss.41-56.
- Başaran, Mehmet-Özçelik, Ali, “Ege Adaları Menşeli Rum Çetelerin Batı Anadolu’daki Eşkıyalık ve Kaçakçılık Faaliyetleri”, **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 11, İzmir, 2019, ss.79-105.
- Başaran, Mehmet, **1830-1831 Nüfus Sayımında İzmir Rumları**, Libra Yayınevi, İstanbul, 2023.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)**, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Mustafa Karazeybek, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995.
- Bayar, Celal, **Ben de Yazdım**, Cilt: 5, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.
- Bayındır, Hüseyin Hilmi-Poyrazoğlu, Fehmi, **Aydın Kenti Tarihi, Coğrafyası ve Bugünü**, Kolalı Matbaası, Aydın, 1966.
- Baykara, Tuncer, **19.yy. Aydın Eyaleti**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, 1965–66.
- Baykara, Tuncer, “Denizli Hakkında Tarihi ve Kültürel Temel Bilgiler”, **Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu**, 27-30 Eylül 1988, Yayına haz. Mehmet Nihai Özbey, Denizli Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Bilal Ofset, Denizli, 1989, ss. 9-15.
- Baykara, Tuncer, “Denizli”, **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: IX, ss. 157-158.
- Baykara, Tuncer, **Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070-1520)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Baysan, Sultan ve Kara, Aysun, “Aydın’da Mahalle, Bulvar, Cadde ve Sokak Adları: Şehirsel Toponimik Özellikler”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, 12 (1), 2014, ss. 23-48.

- Benevolo, Leonardo, **Eskiçağ Dünyasında Kentin Ortaya Çıkışı, Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. Nur Nirven, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.
- Benlisoy, Foti-Benlisoy, Stefo, “Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna (1856-1922)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Cilt: 1, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 367-376.
- Berber, Engin, “II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde İç Güvenlik Sorunu”, **Askeri Tarih Bülteni**, 15, (28), ATASE Yayınları, Ankara, Şubat 1990, ss. 61-84.
- Berber, Engin, **Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922**, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.
- Berk, F. Mehmet, “Küçük Asya”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi**, Cilt: 12, Sayı 1-2, Konya, 2014, ss. 263-278.
- Berkes, Niyazi, **Patrikhane ve Ekümeniklik**, İstanbul, 2002.
- Beyazıt, Yasemin, “Sicill-i Ahval Defterleri’nin Tahlili ve Denizli Merkez Doğumlu Memurlar Üzerine Bir Prosopografi Denemesi”, **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu**, Bildiriler I, 2006, ss. 502-510.
- Beyru, Rauf, “19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sosyal Yaşam”, **Üç İzmir**, 1. Baskı, YKY, İstanbul, 1992.
- Bildirici, Yusuf Ziya, “Denizli ve Çevresinde Madencilik (1890-1919)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 21, Konya, 2009, ss. 99-109.
- Bilge, A. Suat, **Büyük Düş**, Ankara, 2000.
- Bilgi, Nejd, “1842 Yılında Saruhan Sancağının Nüfusu ve İdari Bölünüşü”, **Manisa Araştırmaları**, Sayı:1, 2001, ss.87-122.
- Bilirli, Tahir, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Safranbolu’ya Yapılan Sürgünler”, **Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu**, Ekim 2019, ss.703-712.
- Bora, Ali, “Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bithynia Krallığı’nın Sınırları ve Gelişimi”, **Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III**, Cilt: 1, Kocaeli, 2017, ss. 129-137.
- Bora, H. Siren, “II. Meşrutiyet’in İlanı ve İzmir Rumları (24 Temmuz 1908-31 Mart 1909)”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 1992, ss. 289-306.
- Bostan, İdris, **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

- Boyana, Hülya, ‘‘İonialılar ve İonia’daki Kabile Teşkilatlanması’’ **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 26/I, ss. 35-49.
- Bozkurt, Gülnihal, **Alman–İngiliz Belgelerinin ve Siyasi gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- Brassey, Barones Anna, **Sunshine and Storm in the East or Cruises to Cyprus and Constantinople**, Longmans Green and Co., London, 1880.
- Bruneau, Michel, **Küçük Asya’dan Türkiye’ye**, Azınlıklar, Etnik-Milli Homojenleştirme, Diasporalar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Bülbül, Cemil, ‘‘M.Ö. 2. Bin yılda Mysia Bölgesi ve Mysialılar’’, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 20/I, ss. 1-8.
- Büyükkarcı, Süleyman, **Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye’sinde Yabancı Okullar**, Mikro Dizgi, Konya, 1996.
- Castellan, Georges, **Balkanların Tarihi**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995.
- Cengiz, Ahmet, **R.1305, H.1308, 1313, 1315, 1316, 1317, 1323 ve 1326 Tarihli Salnamelere Göre Aydın Sancağı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1999.
- Christmast, Henry, **İstanbul ve Ege Yollarında**, İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851, çev. Mustafa Özbaş, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Clair, William St, That Grecee might still be free: the Philhellenes in the War of Independence, Oxford University press, 1972, s. 1.
- Clogg, Richard, **Modern Yunanistan Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Clogg, Richard, ‘‘The Greek Millet in the Ottoman Empire’’, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Ed. Benjamin Braude-Bernard Lewis, I, London, 1982.
- Cuinet, Vital, **La Turquie D’Asie**, Geographie Administrative, Cilt: 3, Paris, 1894.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Denizli: 1973 İl Yıllığı**, haz. Komisyon, Denizli Valiliği Yayınları, Mars Matbaası, Ankara, 1973.
- Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

- Çakmak, Zafer, **Batı Anadolu’da (İzmir ve Havalisinde) Rumların Faaliyetleri (1919-1922)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ, 2004.
- Çekim, Meryem- Kaya Doğanay, Fatma, “Teşvikten Tebriğe: Sultan II. Abdülhamid’in Ulema Taltifleri” **Tarih Okulu Dergisi**, 16 (62), 2023, ss. 214-236.
- Çınar, Burak, **Helenistik Dönemden Roma İmparatorluk Çağının Başlarına Kadar Batı Anadolu ve Mısır İlişkileri**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2019.
- Çoban, Filiz ve Burulday, Aslı Fatma, “Yunan Milliyetçiliğinin ve Mütakabiliyet İlkesinin Yunanistan’daki Müslüman-Türk Azınlığın Haklarına Etkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 38, Haziran 2015, ss. 340-350.
- Çokona, Ari, **20. Yüzyıl Başlarında Anadolu ve Trakya’daki Rum Yerleşimleri**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Cömert, Okan, “XIX. Yüzyılda Ege Belgesinde Jandarmanın Eşkya İle Mücadele Sorunsalı”, **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 11, 2019, ss. 33-49.
- Danacıoğlu, Esra, “Anglo-Sakson Misyoner Kaynaklarına Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir ve Batı Anadolu (Demografik Yapı, Eğitim Kurumları)”, **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu**, Uluslararası Sempozyum Tebliğleri, haz. Prof. Dr. Tuncer Baykara, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, ss. 263-280.
- Davis, E.J., *Anatolica*, **19. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Pisidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü**, çev. Funda Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- Demirhan, Neslihan, **19. Yüzyılda Nazilli’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.
- Devellioğlu, Ferit, “İhtida”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. Eski ve Yeni Harflerle, 15. Baskı, haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.
- “Κεντρο Ανατολικών Γλωσσών και Πολιτισμού, “Ελληνοτουρκικό Λεξικό”, ç. 56. (**Doğu Dilleri ve Uygarlığı Merkezi**, “Yunanca Türkçe Sözlük”, s. 56.)

- Doktor Esad, **Türkiye'nin Sıhhi-İctimaî Coğrafyası Muğla (Menteşe) Sancağı**, Muğla Sıhhiye Müdürü Doktor Esad, haz. Bayram Akça ve Erdoğan Keleş, Yenigün Matbaası, Muğla, 2012.
- Du Camp, Maxime, **Souvenirs et Paysages d'Orient**, Édition Arthus Bertrand, Paris, 1848.
- Eksertozoglou, Haris, **Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati, Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Emecen, Feridun M., **XVI. Asırda Manisa Kazası**, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- Ercan, Yavuz, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.
- Ercan, Yavuz, "Türkiye'de Azınlık Sorununun Kökeni Osmanlı'dan Cumhuriyete Gayrimüslimler", **OTAM**, Sayı: 20, 2006, ss. 1-15.
- Erdoğan, Mehmet Akif, "Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi", **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri**, haz. Tuncer Baykara, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, ss. 221-230.
- Erdoğan, Mehmet Akif, "XVI. Yüzyıl Sonlarına Kadar Menteşe Sancağında Mevcut Vakıf Eserlere Genel Bir Bakış", **Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu** (8-10 Nisan 1999), İzmir, 2000, ss.116-140.
- Ergenç, Özer, "Salnamelerde İzmir", **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, 21-23 Kasım 1985, ss. 141-152.
- Eroğlu, Zekai, **Muğla Tarihi**, Muğla Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Muğla, 2018.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, "18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yasadışılık: Yerel İdareciler ile Eşkıya İlişkileri", **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, ss.179-190.
- Evliya Çelebi, **Seyahatname**, VIII, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985.
- Eryılmaz, Bilal, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1996.
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2006.
- Fleming, K. E., "Philhellenism", **Encyclopedia of the Romantic Era 1760-1850**, Ed. C. J. Murray, Taylor&Francis Books, London, 2004.

- Frangakis-Syrett, Elena, “Western and Loyal Entrepreneurs in İzmir in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, ss.77-92.
- Frazee, Chavles A., **The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852**, Cambridge, 1969.
- Ganiz, Hakkı Gürkan, **Millî Mücadele Başlarında Aydın Sancağı (1919-1920)**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2009.
- Gofmann, Daniel, **İzmir ve Levanten Dünya (1550–1650)**, çev. Ayşen Anadol ve Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Göç, Rumlar’ın Anadolu’dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)**, der. Herkül Millas, çev. Damla Demiröz, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Gökbel, Asaf-Şölen, Hikmet, **Aydın Millî Mücadelesi**, Aydın, 1964.
- Gökçe, Turan, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası**, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- Göktaş, Uğur’un koleksiyonundan **Evvel Zaman İçinde İzmir**, haz. Uğur Yeğin, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2009.
- Gözlü, Ahmet, “Batı Anadolu Polislerinin (Kent Devletlerinin) Jeopolitiği ve Oluşumu”, **Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/Edebiyat Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 89, Yıl: 2017, ss. 27-36.
- Greene, Molly, **Osmanlı Devleti ve Rumlar (1453-1768)**, çev. Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Güler, Ali, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Azınlıklar**, Türkar Yayınevi, Ankara, 2003.
- Güler, Ali, “Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarında Türkiye’nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış”, **Osmanlı**, Cilt: .4, Ed. Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 567-571.
- Güneş, Müslime, “19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında Aydın Sancağında Eğitim”, **Anasay**, Yıl: 7, Sayı: 24, 2023, ss.75-103.
- Güneş, Günver, “Taşradan Meşrutiyet’e Bakış: II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Sancağı (1908-1918)”, **CTAD**, Yıl: 6, Sayı: 11, Bahar 2010.

- Gürel, Şükrü S., **Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)**, Ankara, 1993.
- Gürkan, Emrah Safa, “Batı Akdeniz’de Osmanlı Korsanlığı ve Gaza Meselesi”, **Kebikeç**, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, Sayı: 33, 2012, ss. 173-204.
- Halıcı, Şaduman, “Yunan Anılarında Küçük Asya Felaketi”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 48, İstanbul, 2022, ss. 49-90.
- Hamaloğlu, İbrahim, Batı Anadolu Eşkiyalık Tarihi Ed. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2019, 294 sayfa, ISBN: 9786053382812, **Tarih ve Günce**, Sayı: 8, (2021, Kış), ss. 465-472.
- Hamit, Meltem, **Turkish Cypriots and their others: An analysis of Narratives about Greek Cypriots and Turkiyeliler**, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008.
- Han, Zinkoo, **Honaz’ın Cumhuriyet Devri’ndeki Sosyal ve Ekonomik Gelişmesi (1923-1960)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1999.
- Hangül, Onur, **Fransız Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Dini Yaşam**, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2022.
- Hatipoğlu, M. Murat, **Yunanistan’daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.
- Haytoğlu, Ercan, “Dünden Bugüne Honaz’ın Marjinal Mahallesi: Hisar”, **Belgi**, Sayı: 13, Kış 2017/I, ss. 332-350.
- Hirschon, Renee, “Ege Bölgesi’ndeki ‘Ayrıışan Halklar’”, **Ege’yi Geçerken, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007, ss. 3-17.
- Hobsbawm, Eric J., **Devrim Çağı**, Avrupa 1789-1848, çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.
- Hobsbawm, Eric J., **Eşkiyalar**, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2011.
- İkiel, Cercis, “Muğla İlinin Coğrafi Özellikleri”, **Muğlaname (Muğla ve İlçeleri Kültürü Üzerine Makaleler)**, haz. Ali Abbas Çınar, Berke Ofset, İzmir, 2006, ss.55-62.

İlgürel, Mücteba, “İstimalet”, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, Cilt: 23, İstanbul, 2001, ss. 362-363.

İnal, Buğra, **19. Yüzyılda İngilizce Yazılmış Seyahatnamelere Göre Anadolu’da Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat**, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2023.
İnalcık, Halil, “Hellenizm, Megali İdea ve Türkiye”, **Doğu-Batı**, 31 (Şubat, Mart, Nisan 2005).

İnan Aliyazıcıoğlu, Zeynep, **Jakob Philipp Fallmerayer’in Seçme Eserlerinde Bizans-Osmanlı Doğusu İmgesi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, 2016.

İplikçioğlu, Bülent, **Eskiçağ Tarihinin Ana hatları II**, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul, 1994.

İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, **Osmanlı Devleti Tarihi-I**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999.

Jelavich, Barbara, **Balkan Tarihi I: 18. ve 19. Yüzyıllar**, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.

Kahraman, Mustafa, **Menteşe Yöresinde Şehirler ve Şehirleşme: Muğla Şehri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2018.

Kaliopoulos, Ioannis S., **To elliniko zitima (1797- 1821)**, University Studio Press, Atina, 2011.

Karabulut, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”, **Mecmua**, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, Güz 2016, ss. 49-65.

Karaçay, Yaşam, **Menteşe Sancağında Eğitim (1876-1908)**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla, 2017.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: VIII, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Ankara, 1943.

Karpat, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri**, çev. Bahar Tırnakcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Karpat, Kemal H., **Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, İmge Yayınları, Ankara, 2004.

- Kaya, Mert, **1919-1925 Yılları Arasında Anadolu Rumlarının Müslümanlaştırılması Üzerine Bir Bellek Çalışması**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017.
- Kaya, Önder, **Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar**, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Kaymakçı, Mustafa, “Oryantalizm, Filhellenizm ve Türkokratia”, **Yunan Algısında Türk İmgesi (Kökenleri ve Dostluk İçin Kültürel Çıkış Yolları)**, Ed. Prof. Dr. Mustafa Kaymakçı, Doç. Dr. Cihan Özgün, Doç. Dr. Nilüfer Erdem, Eğitim Yayınevi, Konya, 2021.
- Kenanoğlu, M. Macit, **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: VI, Sayı: 12, 2008, ss.181-206.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”, **ÇTTAD**, VI, 14, Bahar 2007, ss.3-25.
- Kılıç, Orhan, **XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Ceren Matbaacılık, Elâzığ, 1997.
- Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem, “Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu’da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine”, **Türkiyat Mecmuası**, 30, 2, 2020, ss.411-440.
- Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem, “Osmanlı Rumlarında Cemiyetleşme Olgusu ve Rum Kültür Cemiyetleri: İzmir Örneği”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIX/39, 2019 Güz, ss. 395-440.
- Kocabaşoğlu, Uygur, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları”, **Osmanlı**, Cilt: I, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 340-349.
- Koç, Ayşen, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Saruhan Sancağında Gayrimüslimler**, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2006.
- Koçak Oksev, Birgül, “Yunan Mitinden Yansıyan Türk İmgesi: 19. Yüzyıl Avrupası’nda Oryantalizm ve Hellenseverliğin İttifakı”, **Doğu Batı: Mit ve Masallar**, 18-71, (2014-15), ss. 121-146.
- Koloğlu, Orhan, **Türk Korsanları**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2012.

- Köklü, Nusret, **Dünkü Manisa**, İkinci Kitap, Ayyıldız Yayınevi, Ankara, 1970.
- Köprülü, M. Fuad, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, Ankara, 1972.
- Köse, Ali, "İhtida", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXI, ss.554-558.
- Köstüklü, Nuri, **Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- Köstüklü, Nuri, "Millî Mücadele'de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 15, ss. 665-690.
- Köymen, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1989.
- Kumanoglu, Demir, "Cesur Kralların, Barışçı Devleti; Kapadokya Krallığı", **Nevşehir Kültür ve Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 4, Aralık 2005, ss. 45-49.
- Kurmuş, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- Kutlu, Sacit, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler**, Ankara, 13-14 Mart 1985, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1994, ss.13-23.
- Kütükoğlu, Mübahat, **Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Kütükoğlu, Mübahat, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisap Muhasebeleri, 1826-1838", **İzmir Tarihinden Kesitler**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2000.
- Lloyd, Seton, **Türkiye'nin Tarihi**, Bir Gezginin Gözünden Anadolu Uygarlıkları, çev. Ender Varinlioğlu, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1989.
- Maden, Sedat, "Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi yazıları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 37, Erzurum, 2008, ss. 147-158.
- Madran, Emre, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", **IX. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: III, TTK Yayınları, Ankara, 1989, ss. 1303-1322.
- Marchand, Suzanne L., **Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany (1750-1970)**, Princeton University Press, Princeton, 2003.

- Mathieu, Henri, **La Turquie et ses différents peuples**, Cilt: 2, Édition Dentu, Paris, 1857.
- McNeill, William H., **Dünya Tarihi**, çev. Alaeddin Şenel, İmge Yayınevi, 6. Baskı, Ankara, 2002.
- Memiş, Nevin, **19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2008.
- Menekşe, Metin, “Mora Müslümanlarının Hazin Hikayesi: İsyan, Zorunlu Göç ve İskân (1821-1832) Sürecine Genel Bir Bakış”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: XLV, Nisan 2020, ss. 784-832.
- Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1991.
- Meriç, Cemil, **Umrandan Uygarlığa**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mete, Zekai, “Menteşe”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 29, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2004, ss. 150-152.
- Metin, Hüseyin-Lamba, Mustafa, “Hititlerden Roma İmparatorluğuna Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 27/XII, ss. 155-174.
- Milioris, Nikos E., “O Syllogos ton Mikrasiation i Anatoli”, **Mikrasiatika Hronika**, IB' (12), 1965, ss. 337-367.
- Millas, Herkül, **Yunan Ulusunun Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Moralı, Nail, **Mütarekede İzmir, Önceleri ve Sonraları**, Tekin Yayınevi, İzmir, 1976.
- Morais, Leonidas, “Filiki Etery'a'nın Varlığı ve İşleyişine Dair Osmanlı Yaklaşımları”, çev. Güneş Fındıkoğlu, **1821 Yunan Devrimi, Yunan Tarihyazımında Yeni Yaklaşımlar**, haz. Konstantina Andrianopoulou ve Anna Vakalı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 257-272.
- Moravcsik, Gyula, “Antik Hellenizm ve Yaşayan Helenizm”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte Dergisi**, XI. Cilt, 2-4. Sayılardan Ayırbaşım, Ankara, (Haziran, Eylül, Aralık 1953), ss. 431-444.
- Morris, Ian, “Kent ve Devlet Olarak Erken Polis”, **Antik Dünyada Kırsal ve Kent**, Ed. John Rich, çev. Lale Özgenel, Homer Kitapevi, İstanbul, 2000.
- Muğla İl Yıllığı**, 1967, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara, 1968.

Muğla İl Yıllığı, 1973, Ticaret Matbaacılık, İzmir, 1974.

Mülayim, Ahmet, “Rum Okulları”, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İstanbul, 1994.

Nagata, Yuzo, **Tarihte Ayanlar**, Karaosmanoğulları Üzerine Bir inceleme, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

Nakracas Georgios, **Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni**, çev. İbrahim Onsunoglu, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

Ortaç, Hilal, **Tanzimat’tan Birinci Meşrutiyete Manisa (İdari, Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapı)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1996.

Ortaylı, İlber, **Türklerin Tarihi**, Orta Asya’nın Bozkırlarından Avrupa’nın Kapılarına, İstanbul, 2020.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Ortaylı, İlber, “Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Makaleler I, 2. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, ss. 353-361.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Önal, Mehmet, “Jeopolitik ve Jeofilozofik Açından Anadolu”, **Geçmişten Geleceğe Küçük Asya Anadolu**, Ed. Mustafa Aça-Mehmet Ali Yolcu, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2022.

Özçelik, Ali, Batı Anadolu Eşkıyalığının Bir Mit Haline Geliş Serüveni, **Tarih ve Günce**, II/5, 2019 Yaz, s. 333-360.

Özdemir, Yasin, “Mora İsyanı Sırasında Nazilli ve Çevresi”, **Cumhuriyetin 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli**, Ed. Prof. Dr. Tuncay Ercan Sepetcioğlu, Akademisyen Kitabevi Yayınları, Ankara, 2023, ss. 315-322.

Özel, Oktay, “O İnce Çizgi: Osmanlı Son Dönemi Pratiğinde Eşkıyalıkla Kahramanlık Arasında Salınanlar”, **Kebikeç**, Sayı: 34, 2012, ss.107-138.

Özgönül, Mehmet, **Antik Yunan’da Polisin Ortaya Çıkışı**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2019.

Özgün, Cihan, **Türk Egemenliğinden Sancılı Bir Kopuş: Yunanistan’ın Bağımsızlığını Kazanma Süreci, Yunan Algısında Türk İmgesi (Kökenleri ve**

Dostluk İçin Kültürel Çıkış Yolları), Ed. Prof. Dr. Mustafa Kaymakçı, Doç. Dr. Cihan Özgün vd., Eğitim Yayınevi, Konya, 2021.

Özgün, Cihan, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in Aydın Sancağı İle Ticari İlişkileri”, **2. Ulusal İktisat Kongresi**, 20-22 Şubat 2008, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisat Bölümü, İzmir, ss. 1-20.

Özgün, Cihan, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Yabancı Sermayeye Tepki: Aydın Sancağı Üzerine Bazı Tespitler”, **Tarih Okulu**, Sayı: 4, Yaz 2009, ss. 17-38.

Özgün, Cihan, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aydın Sancağında Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Gözlemler”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017.

Özgün, Cihan-Sarıbey Haykıran, Aysun, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Zamanlarında Eşkıya’nın Gölgesinde Bir Kaza: Kuşadası”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017, ss. 425-442.

Özkaya, Yücel, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

Özkaya, Yücel, “1821 Yunan (Eflak-Buğdan) İsyanları ve Avrupalıların İsyan Karşısındaki Tutumları” **Üçüncü Askeri Tarih Semineri**, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri, Ankara, 1986, ss.114-132.

Özkaya, Yücel, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu**, YKY, İstanbul, 2010.

Özsüer, Esra, **Türkokratia Avrupa’da Türk İmajı**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Özsüer, Esra, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 26, Sayı: 2, İstanbul, 2016, ss. 325-344.

Özsüer, Esra, “Balkan Savaşı’ndan Lozan’a Yunanistan’da Ekalliyet Sorunu ve Müslüman Nüfus”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: XXXIV, 2018, ss. 753-791.

Öztop, Fatih, **II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2014.

Öztürk, Adnan Adil, **1877–1878 Savaşından, Balkan Savaşına Kadar, İzmir’de Göçmen Sorunu**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1990.

- Pallis, Alexander Anastasius, **Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)**, çev. Orhan Azizoğlu, YKY, İstanbul, 1997.
- Pamuk, Şevket, “Anadolu Tarımının İhracata Yönelişi (1840–1913)”, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820–1913)**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854–1914)”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayısı (Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar), Ankara, 1979, ss. 131-159.
- Papargopoulos, Konstantinos, **İstoria Tou Ellinikou Ethnous 1800-1821**, Cilt: XIX, National Geographic Society Yayınları, 2009.
- Pehlivanlı, Hamit, “Osmanlılarda İstihbaratçılık”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: XIII, ss. 653-667.
- Pınar, İlhan, **Osmanlı Döneminde İzmir’de Bir Cemaat: İzmir’de Alman İzleri 1752–1922**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2013.
- Pınar, İlhan, **Gezginlerin Gözüyle İzmir**, 19. Yüzyıl-2, Akademi Kitabevi, İzmir, 1996.
- Poulimenos, George, **Smirna Seyahat Rehberi 1922**, çev. Teodora Hacudi ve Ayşen Tekşen, Yakın Kitabevi, İzmir, 2022.
- Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, **Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2006.
- Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, “Yunan İşgali Öncesi Aydın Sancağı’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Millî Mücadele’de Aydın Sancağı ve Yörük Ali Efe**, Ed. Günver Güneş ve Mehmet Başaran, Millî Mücadele’de Aydın-8, Aydın Belediye Başkanlığı Yayını, Aydın, 2008.
- Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, “Hayatın Değiştiği Yerde Bakkallık”, **Turkish Studies**, Cilt: 8, Sayı:7, 2013, ss. 519-535.
- Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, “Gitmek İstemeyenler; Dr. Aleko Perikli Camuzakis”, **Mübadele Kitabı**, Ed. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Yücel Aksan, Ege

Üniversitesi, İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No: 12, İzmir, 2017, ss.35-44.

Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, “Bir Çetenin Anatomisi”, **Batı Anadolu Eşkivalık Tarihi** Ed. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Cihan Özgün, Ali Özçelik, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2019, ss.73-94.

Rençberler, Özgür, **Küçük Asya Felaketi’nin Yunan Siyasetine Etkisi (1919-1922)**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2014.

Sahillioğlu, Halil, “Yabancılar Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 15, Aralık, 1968, ss. 44-48.

Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Samara, Konstantia, **Identity Issues of the Ottoman Greeks in the Age of Nationalism as Reflected in the Educational Policies of the Greek Community of Istanbul (1895-1915)**, Sabancı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2007.

Sami, Cevat-Hüsnü, Hüseyin, **İzmir 1905**, haz. Erkan Serçe, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir, 2002.

Saray, Mehmet, “Millî Mücadele’ye Başlarken Arayış İçinde Olanlar”, **Milli Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu**, 24-26 Haziran 1992, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 09, Denizli, 2010, ss. 9-23.

Sarı, Muhammed ve Şimşek, Muttalıp, “1841 Tarihli Nüfus Defterine Göre Söke’de Rumların Nüfus Yapısı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 44, Haziran 2016, ss. 484-495.

Sarıbey Haykiran, Aysun, **Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler (1839-1918)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2013.

Sarıbey Haykiran, Aysun ve Güren, Fatma Özlem, 19. Yüzyılın Sonlarında, Aydın Sancağında Ormancılık ve Orman İdaresi, **Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2023, Cilt: 10, Sayı: 2, ss.103-119.

Schliemann, Heinrich, **Troya’dan İda Dağına Troas’ta Yolculuk**, çev. İlhan Pınar, Say Yayınları, İstanbul, 2014.

- Schwertheim, Elmar, **Antikçağ'da Anadolu**, çev. Nuran Batu, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Sencer, Muzaffer, **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Sepetcioğlu, Tuncay Ercan, "XIX. Yüzyıl'da İzmir'e Göçler: Mora İsyanından Balkan Savaşlarına", **İzmir Kent Ansiklopedisi**, Tarih 1, Birinci Cilt, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2013, ss.120-126.
- Sepetcioğlu, Tuncay Ercan, "XIX. Yüzyıl'da İzmir Kentinin Nüfus Bileşenleri: Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler", **İzmir Kent Ansiklopedisi**, Tarih 1, Birinci Cilt, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2013, ss.129-136.
- Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, **Türkiye Tarihi-Feth, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara, 1989.
- Sevin, Veli, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, TTK Basımevi, Ankara, 2001.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)**, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.
- Sezer, Musa, "1699/1700 Yılında Nazilli Kazasının Nüfus Yapısı", **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 14/1, Yaz 2019, ss. 449-461.
- Sincer, Seval, **Mavrokordato Ailesi ve Aleksandr K. Mavrokordato'nun Boğdan Voyvodalığı**, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Amasya, 2020.
- Smith, Michael Llewellyn, **Anadolu Üzerindeki Göz**, çev. Halim İnal, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978.
- Sofos, Spyros A. and Özkırımlı, Umut, "Nationalism in Greece and Turkey: Modernity, Enlightenment, Westernization", **Nationalism in the Troubled Triangle Cyprus, Greece and Turkey**, ed. Ayhan Aktar, Niyazi Kizilyürek and Umut Özkırımlı, New York, Palgrave Macmillan, 2010, pp. 78-79.
- Sofuoğlu, Adnan, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1996.

- Sotiriyu, Dido, **Benden Selam Söyle Anadolu'ya**, Türkçesi: Atilla Tokatlı, Doğu Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2020.
- Soyluer, Serdar, “XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağının İdari ve Nüfus Yapısı”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, V/13, İzmir, 2006, ss.109-135.
- Süar, Selin, **Yunanistan Sinemasında Küçük Asya Sorunsalı**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2011.
- Sürgevil, Sabri, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir, 2009.
- Sürgevil, Sabri, **1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir Politikası**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1984.
- Şemsioğlu, Haluk (haz.), **20. Yüzyıl Başlarında Denizli**, HM Matbaacılık, Denizli, 2004.
- Şendal, Tunay, “II. Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlı Azınlıkları Arasında Yaşanan Siyasi Ayrılığın Analizi”, **Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 2(3), 2019.
- Şimşek, Muttalip, **20. Yüzyılın Başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayri Müslimlerin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Durumu (1900-1925)**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2013.
- Şimşir, Bilal, **Ege Sorunu Belgeler**, Cilt: I, Ankara, TTK Yayınları, 1989.
- Şimşir, Nahide, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Hukukunda “Paftos Meselesi” ve Sonuçları (Çeşme Kazası Örneği)”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: III, Türk Tarihi ve Medeniyeti, haz. Semiha Nurdan ve Muhammed Özler, TTK Yayınları, Ankara, 2022, ss.1243-1270.
- Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası Geographika: XII-XIIIIV, XIII/I, XIII/II**, çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993.
- Svoronos, Nikos, **Çağdaş Helen Tarihine Bakış**, çev. Panayot Abacı, Belge Yayınları, İstanbul, 1988.
- Taçalan, Nurdoğan, **Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1998.

- Tağmat, Çağla Derya, “Millî Mücadele Döneminde Anadolu Rumları ve Siyasi Faaliyetleri”, **Mora Katliamı ve Anadolu’da Yunan Mezalimi Sempozyumu (15-16 Kasım 2021), Bildiriler Kitabı**, Ed. Neşe Özden, yayına haz. Birkan Soykan, Uğur Cenk Deniz İmamoğlu, TTK Yayınları, Sayı: 41, Ankara, 2024, ss. 735-755.
- Taşdemirci, Ersoy, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, Erciyes Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10, Kayseri, 2001, ss. 13-30.
- Taşdöner, Kevser, “Karia Kenti Halikarnassos: Helenistik Dönem ve Öncesi Siyasal Tarihi”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1/I, ss. 96-106.
- Tansuğ, Feryal, **Osmanlı’nın Son Döneminde Adalı Rumlar**, İmroz, Limni, Semadirek, Taşoz, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Taşkın Karaçam, Nilgün, **Denizli Ekonomisi (1920-1980)**, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2006.
- Taşkın, Burcu, **Political representation of Minorities: A Comparison of Greek-Orthodox Minority of Istanbul and Muslim-Turkish Minority of Western Thrace**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1993.
- Telci, Cahit, "Aydın Livası'nın Nüfusu Hakkında H.1261/M.1845 Tarihli Bir Defter", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXI, Sayı: I, Temmuz 2006, ss. 135-156.
- Texier, Charles, **Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, çev. Ali Suad, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, C. 1, Ankara, 2002.
- Texier, Charles, **Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, çev. Ali Suad, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Cilt: II, Ankara, 2002.
- The Ottoman Empire: The Sultans, The Territory, and The People**, The Religious Tract Society, (t.y.).
- Tozduman, Arzu, **Aydın Güzelhisar’ın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1992.

- Tozer, Henry Fanshawe, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, Longmans Green and Co. London, 1881.
- Tozlu, Necmettin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları”, **Osmanlı**, Cilt: II, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.329-339.
- Tuncel, Metin, “Türkiye’de Yer Değiştiren Şehirler: Denizli Örneği”, **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu**, Bildiriler I, Denizli, Ocak 2007, ss. 47-49.
- Tunç, Almıla, **Greek Cypriot Rearmament 1974-1998: An Assessment**, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999.
- Turan, Mustafa, “Avrupa Devletleri’nin Osmanlı Politikaları ve 1821 Yunan İsyanı”, **Tehcirin 100. Yılında Osmanlı’nın Son Dönemindeki İsyanlar**, Diyarbakır, 2014, ss. 339-347.
- Turan, Mustafa, **Yunan Mezalimi İzmir**, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Turan, Osman, **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul, 1980.
- Turhan, Ali Kürşad, **Aydın Vilayet Salnamelerine Göre II. Abdülhamit Dönemi’nde Aydın Sancağında İdari Yapı**, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2022.
- Tutsak, Sadiye, **İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Türkeş, Ünal, **Cumhuriyeti Kucaklayan Muğla**, Muğla Devrim Gazetesi ve Matbaası Yayınları, Muğla, 2019.
- Türkeş, Ünal, **Kurtuluş Savaşı’nda Muğla**, Yelken Matbaası, İstanbul, 1973.
- Türsan, Nurettin, **Yunan Sorunu**, 3. Baskı, Ankara, 1987.
- Uğur, Abdullah, “Aydın Şehrinin Kuruluşu ve Gelişim Evreleri”, **Coğrafi Bilimler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 2003.
- Uluçay, Çağatay, **18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri**, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955.

Ustaoglu, Bilge, **Yunanistan'da Panhellenik Sosyalist Hareketin (PASOK) Kuruluşu, Gelişimi ve Dış Politikası (Andreas Papandreou Dönemi)**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2020.

Uşaklıgil, Emine, **Benim Cumhuriyetim**, Everest Yayınları, İstanbul, 2011.

Uykucu, Ekrem, **Muğla Tarihi (Coğrafyası ve Sosyal Yapısı)**, As Matbaası, İstanbul, 1968.

Uykucu, Ekrem, **İlçeleriyle Birlikte Muğla Tarihi**, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1983.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:1, Ankara, 1982.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Ülker, Necmi, "Aydın Vilayet Salnamelerine Göre, XIX. Yüzyılın Sonlarında Çeşme Kazası", **I. Uluslararası Çeşme Tarih ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri**, İzmir, 1997, ss.97-102.

Vahapoğlu, M. Hidayet, Osmanlı'dan **Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

Witteck, Paul, **Menteşe Beyliği**, çev. O. Ş. Gökyay, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Wycherley, R. E., **Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?** çev. Nur Nirven, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.

Yassitepe Ayyıldız, Ece, "Maurice de Guérin'in La Bacchante Adlı Eserinde Bakkhalar, Dionisos ve Anadolu Kültürüne Dair Bir İnceleme", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 46, 2021, ss.315-327.

Yaşar, Filiz, **Yunanistan'ın Kuruluşu Sürecinde Sakız Adası (1821-1829)**, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin, 2004.

Yaşar, Koray, **Türk-Yunan İlişkileri Ekseninde Türkiyeli Rumlar ve 1964 Kıbrıs Krizi Bağlamında Türk Basınının Rumlara Bakışı**, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2018.

Yazıcı, Nesimi, **İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi**, Ankara, 2002.

Yerasimos, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1980.

Yetkin, Sabri, **Ege'de Eşkıyalar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Yıldırım, Recep, **Uygarlık Tarihine Giriş: İlk Çağ Tarihi ve Uygarlıkları**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004.

Yıldız, Bilal, **Denizli Sancağında Gayrimüslimler (1876-1923)**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2013.

Yıldız, Bilal, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Denizli’de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** (Amasya İlahiyat Dergisi/Amasya Theology Journal), Sayı: 1, Amasya, 2013, ss.105-120.

Yurt Ansiklopedisi, “Denizli”, Cilt: III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, ss. 2115-2214.

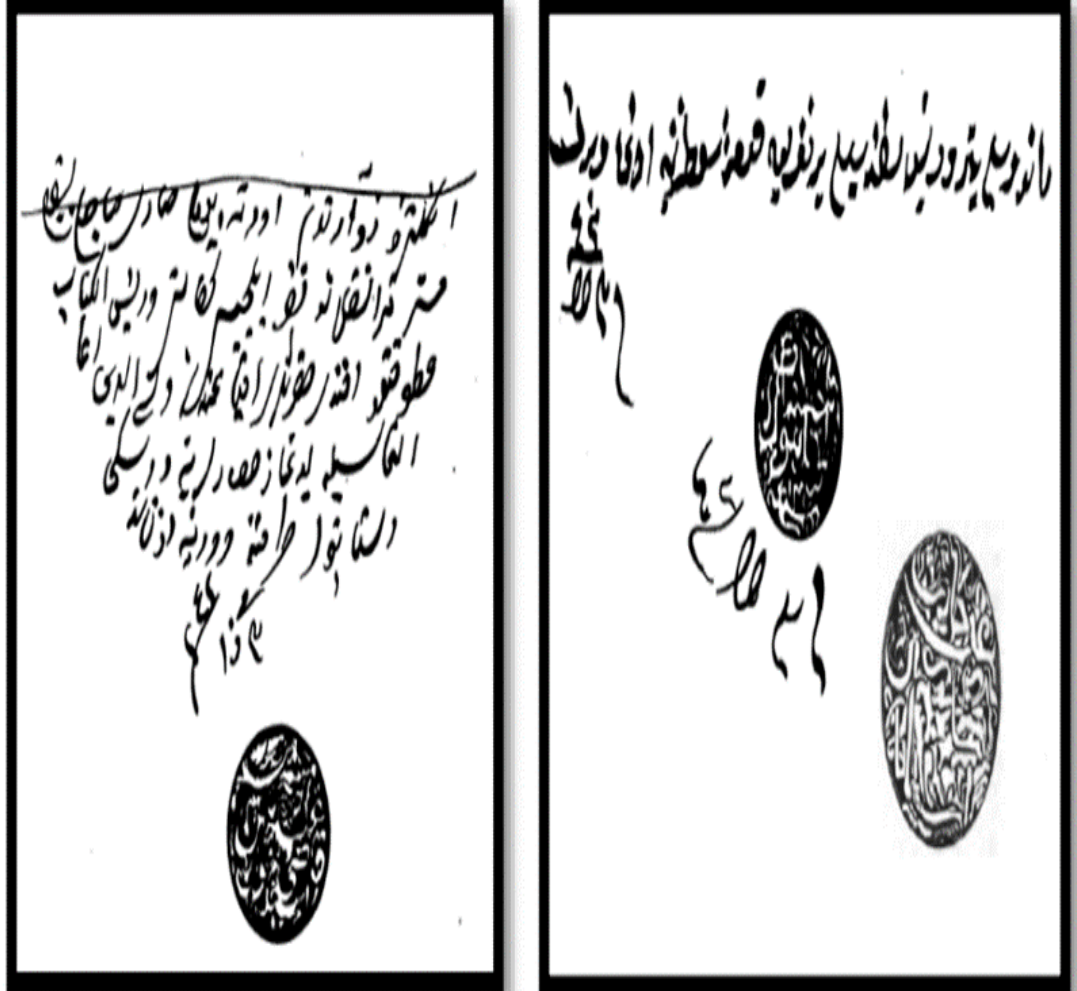

EKLER

EK-1 Ölüm döşeginde Lord Byron⁶⁴⁹

⁶⁴⁹ Lord Byron on his Death-bed, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lord_Byron_on_his_Death-bed_c._1826.jpg, (23.12.2023).

⁶⁵⁰ İnal, s. 79.

EK-3 19. yüzyılda Batı Anadolu'ya gelmiş olan Avrupalı seyyahlar ve eserleri

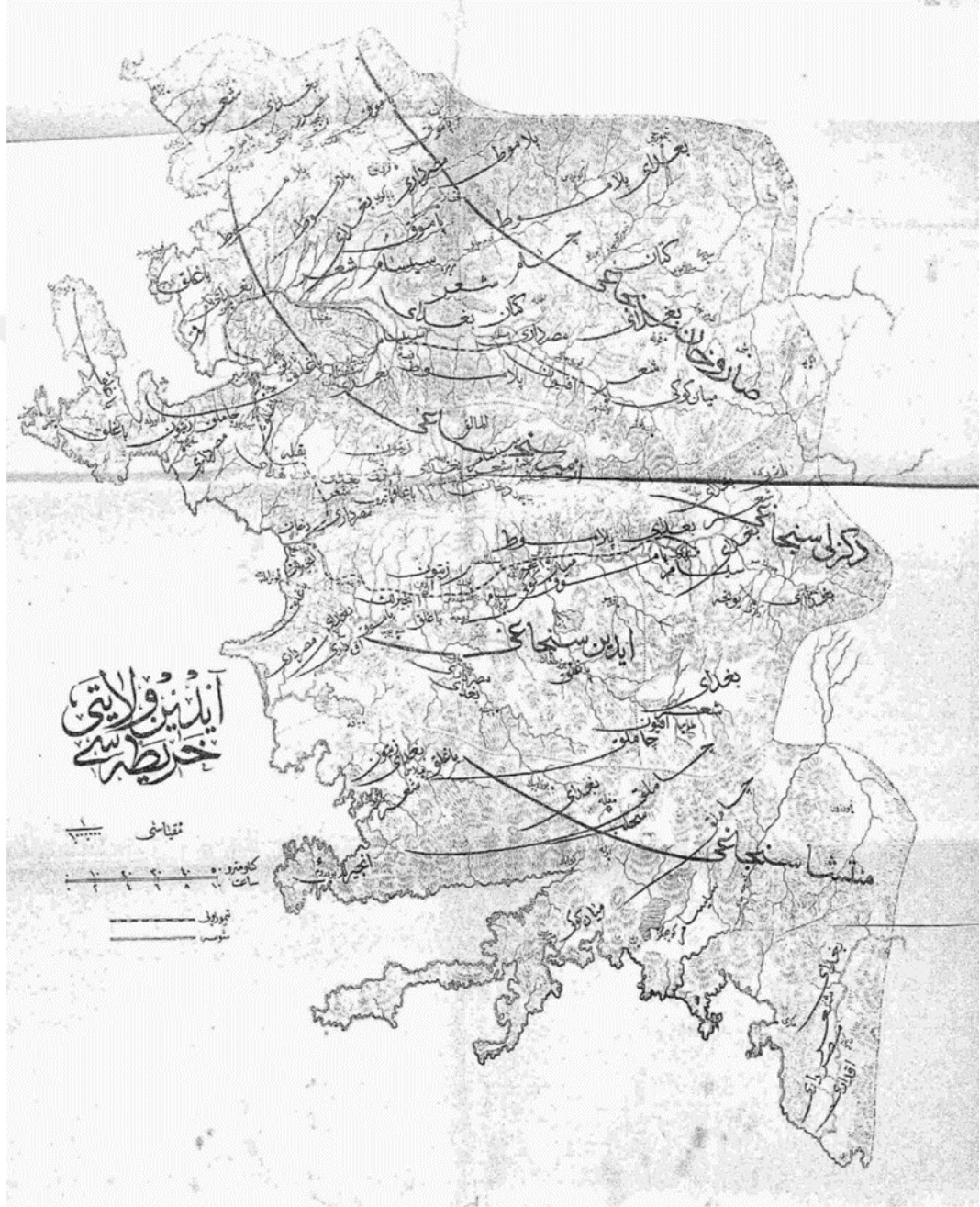
Seyyah İsmi	Eseri
Richard Chandler (1738-1810)	<i>Travel in Asia Minor, 1775 (Küçük Asya'da Seyahat, 1775)</i>
Robert Walsh (1772-1852)	<i>Constantinople and the Scenery Churches of Asia Minor 1839 (İstanbul ve Küçük Asya'nın Yedi Kilisesi, 1839)</i>
William Martin Leake (1777-1860)	<i>Journal of a Tour in Asia Minor: With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country 1824 (Küçük Asya Seyahati Günlükleri: Ülkenin Antik ve Modern Coğrafyası Üzerine Kıyaslamalı Notlarla, 1824)</i>
Francis Vyvyan Jago Arundell (1780-1846)	<i>Discoveries in Asia Minor: Including a Description of the Ruins of Several Ancient Cities and Especially Antoch of Pisidia 1834 (Küçük Asya'da Keşifler: Yedi Antik Kentin ve Özellikle Pisidia Antakya'sı Kalıntılarının Tanıtımı Dahil, 1834)</i>
J.M. Tancoigne	<i>Travelling to Izmir, the Aegean Islands and Crete (Turkey Observations of a French Diplomat 1811-1814) İzmir'e, Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat (Bir Fransız Diplomatın Türkiye Gözlemleri 1811-1814, Çev. Ercan Eyüboğlu, Buke Yay., 2003)</i>
William Turner (1792-1867)	<i>A Journal of a Tour of the Levant (Levant'a Yapılan Bir Gezinin Günlüğü)</i>
Charles Fellows (1799-1860)	<i>A journal Written During an Excursion in Asia Minor 1839 (Küçük Asya Gezisi Günlüğü, 1839)</i>
	<i>Travels and Researches in Asia Minor, particularly in the Province of Lycia 1852 (Küçük Asya'da Özellikle Likya bölgesinde Seyahat ve Araştırmalar, 1852)</i>
George Thomas Keppel (1799-1891)	<i>Narrative of a Journey across the Balkans and a visit to newly Discovered Ruins in Asia Minor 1830</i>

	<i>(Balkanlara Yolculuk ve Küçük Asya Harabelerine Ziyaret Üzerine Anlatı, 1830)</i>
Charles Felix-Marie Texier (1802-1871)	<i>Asie Mineure, Description Geographique, Historique et Archeologique des Provinces et des Villes de la Chersonnese d'Asie (Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, Çev. Ali Suat)</i>
William John Hamilton (1805-1867)	<i>Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, with Some Account of Their Antiquities and Geology 1842 (Tarihi Eserleri ve Jeolojisi Bakımından Küçük Asya Araştırmaları, Pontus ve Ermenistan, 1842)</i>
Carl Von Scherzer (1821-1903)	<i>İzmir 1873</i>
Hans Barth (1862-1928)	<i>Unter Südlichem Himmel (Güney Göğü Altında)</i>
Joseph François Michaud ve Jean-Joseph Poujoulat	<i>Western Anatolia from Izmir to Istanbul, 1830 (İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu, 1830) Çev. Nedim Demirtaş, Yay. Haz. Erkan Serçe, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007.</i>
Henry Christmas	<i>The Shores and Islands of the Mediterranean, Vol. III, Richard Bentley, London, 1851 (Akdeniz'in Kıyıları ve Adaları, 1851)</i>
R.T. Claridge	<i>A Guide Along the Danube: From Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, the Morea, the Ionian Islands, and Venice: from the Notes of a Journey Made in the Year 1836, HardPress, 2018 (Tuna Nehri Boyunca Viyana'dan İstanbul, İzmir, Atina, Yedi Adalar ve Venedik)</i>
T.H. Usborne	<i>New Guide to the Levant, 1840 (Levant için Yeni Rehber, 1840)</i>
John Murray	<i>Seven Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Handbook for Travellers in Istanbul, 1840 (Yedi Adalar, Yunanistan, Türkiye, Küçük Asya ve İstanbul'da Seyyahlar İçin El Kitabı, 1840)</i>

Charles Boileau Elliot (1803-1875)	<i>Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey, 1838 (Üç Büyük İmparatorluk Avusturya, Rusya ve Türkiye'de Seyahatler, 1838)</i>
Charles Mac Farlane (1799-1858)	<i>Constantinople et la Turquie en 1828 (Constantinople in 1828; a residence of sixteen months in the Turkish capital and provinces: with an account of the present state of the naval and military power, and of the resources of the Ottoman empire) (1828'de İstanbul; Türk başkentinde ve vilayetlerinde on altı aylık bir ikamet: deniz ve askeri gücün mevcut durumu ve Osmanlı imparatorluğunun kaynakları hakkında bir açıklama ile)</i> <i>Turkey and Its Destiny (Türkiye ve Kaderi)</i>
Charles Thomas Newton (1816-1894)	<i>History of Discoveries at Halicarnassus, 1863 (Halikarnas'taki Keşiflerin Tarihçesi, 1863)</i> <i>Travels and Discoveries in the Levant, 1865 (Levanttaki Seyahatler ve Keşifler, 1865)</i>
E.C.C Baillie	<i>Travelling of a British Woman Ledger, 1873 (İngiliz Bir Kadının Seyir Defteri, 1873)</i>
Francis Collins	<i>Travels to Portugal, Sicily, Asia Minor, Spain, Malta and Egypt from 1796 to 1801 (1796'dan 1801'e Portekiz, Sicilya, Küçük Asya, İspanya, Malta ve Mısır'a Seyahatler)</i>
Grenville Temple (1799-1847)	<i>Travelling to Greece and Turkey, 1836 (Yunanistan ve Türkiye'ye Seyahatler, 1836)</i>
Henry Charles Barkley (1837-1903)	<i>A Ride Through Asia Minor and Armenia (Küçük Asya ve Ermenistan'da Bir Gezinti)</i>
James Emerson (1804-1869)	<i>From Aegean Letters and Letters from the Levant (Egeden Mektuplar ve Levant'tan Mektuplar)</i>

John Bacon Sawrey Morritt (1772-1843)	<i>The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby, Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minors in the years 1794-1796, Edited By G. E. Marindin, London, 1914 (Rokeby'li John B. S. Morritt'in Mektupları, 1794-1796 Yıllarında Avrupa ve Küçük Asya'da Yapılan Yolculukları Anlatıyor)</i>
John Griffiths	<i>Europe, Travels in Anatolia and Arabia, 1805 (Avrupa, Anadolu ve Arabistan'da Geziler, 1805)</i>
Richard Burgess (1796-1881)	<i>Greece and the Levant; or, Diary of a summer's excursion in 1834: with epistolary supplements, Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman, 1835 (Yunanistan ve Levant; ya da, 1834'te bir yaz gezisinin günlüğü: mektup ekleriyle birlikte)</i>
William Francis Ainsworth (1807-1896)	<i>Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, Londra 1842 (Küçük Asya, Mezopotamya, Keldani ve Ermenistan'da Seyahatler ve Araştırmalar, 1842)</i>

EK-4 Osmanlı Dönemi'nde Aydın Vilayeti'nin İdarî Haritası⁶⁵¹

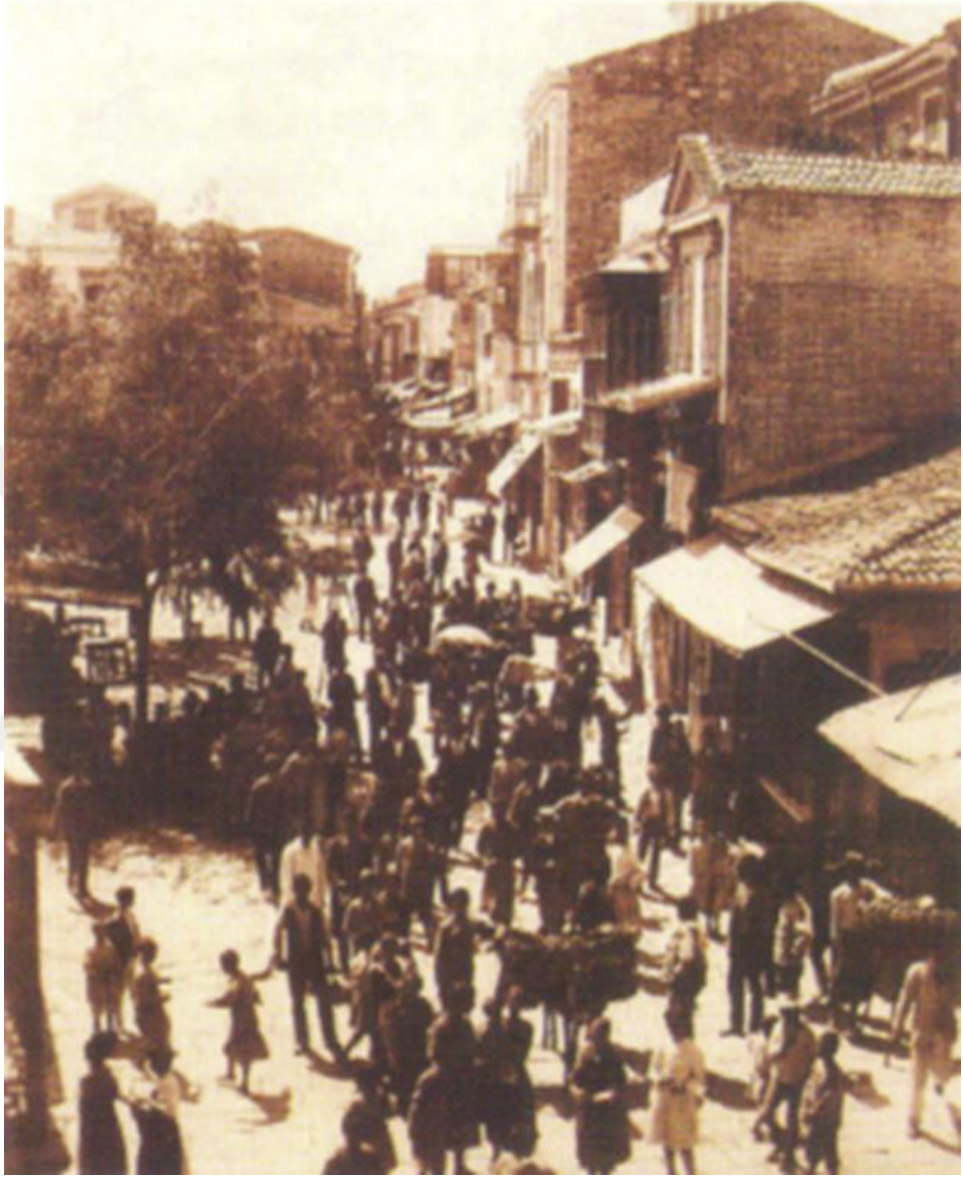
⁶⁵¹ Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301-M. 1883/1884.

EK-5 Kostümlü Rum Kadını⁶⁵²

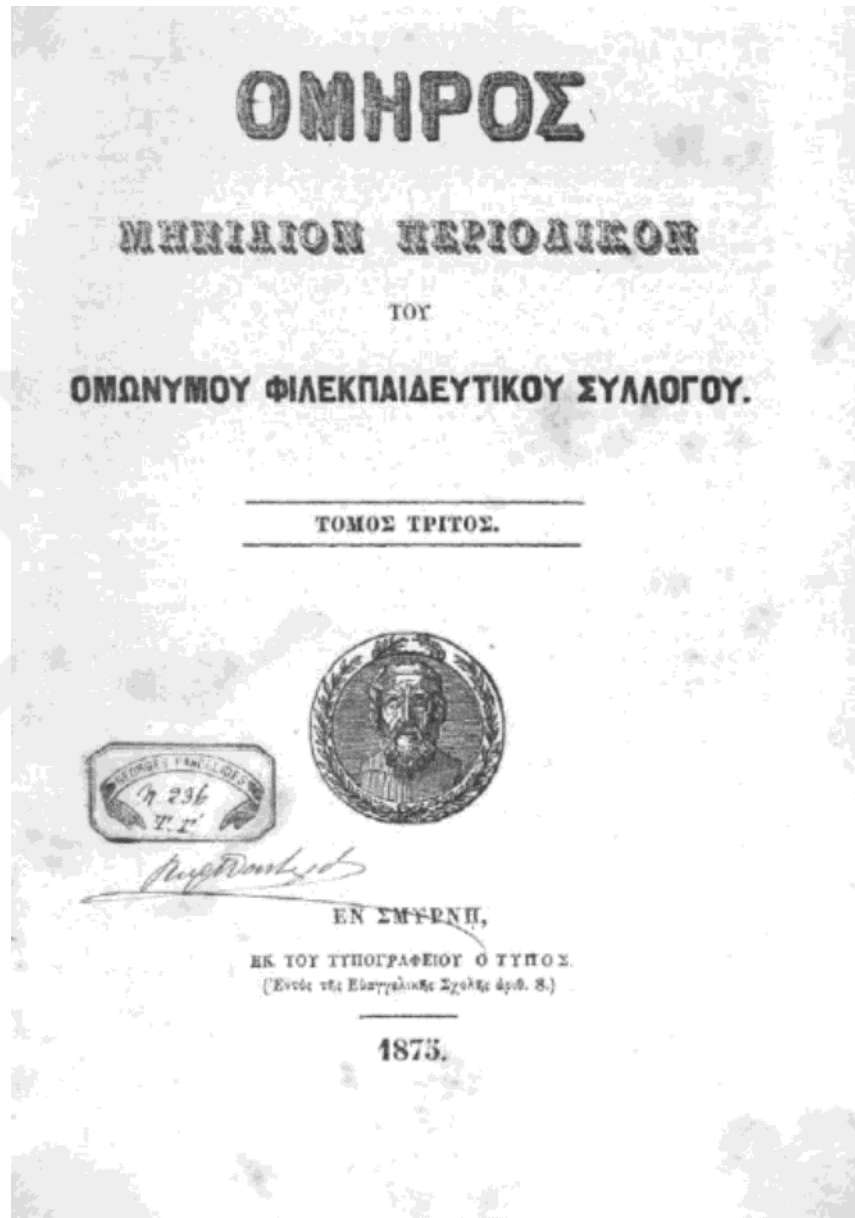
⁶⁵² Uğur Göktaş'ın koleksiyonundan **Evvel Zaman İçinde İzmir**, haz. Uğur Yeğın, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2009, s.61

EK-6 1910'larda İzmir'de Rum Mahallesi⁶⁵³

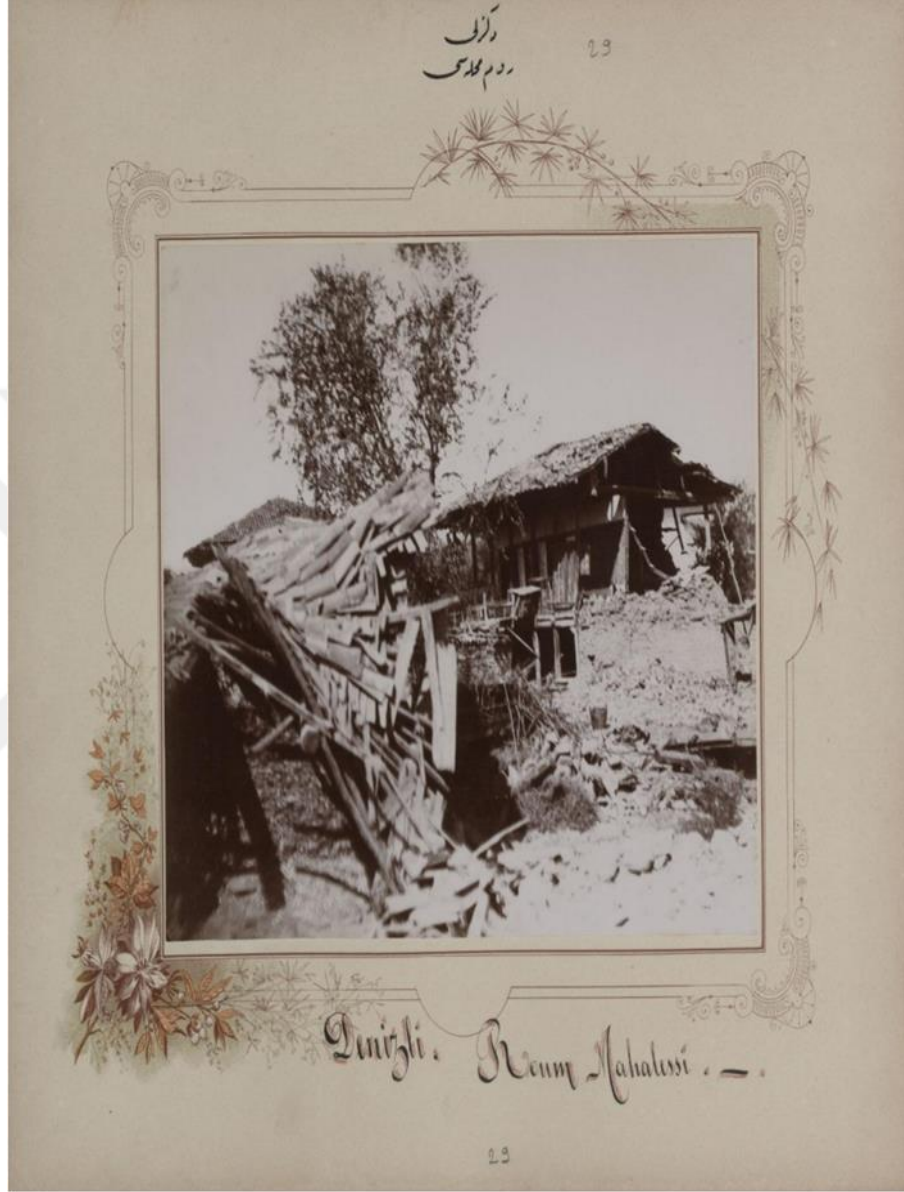
⁶⁵³ APİKAM Arşivi.

ΕΚ-7 Rum Eğitim Derneği *Omiros Maarifperver Cemiyeti* (Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Όμηρος /*Filekpaideftikos Syllogos Omiros*) un yayını olan *Omiros (Όμηρος) Dergisi*⁶⁵⁴

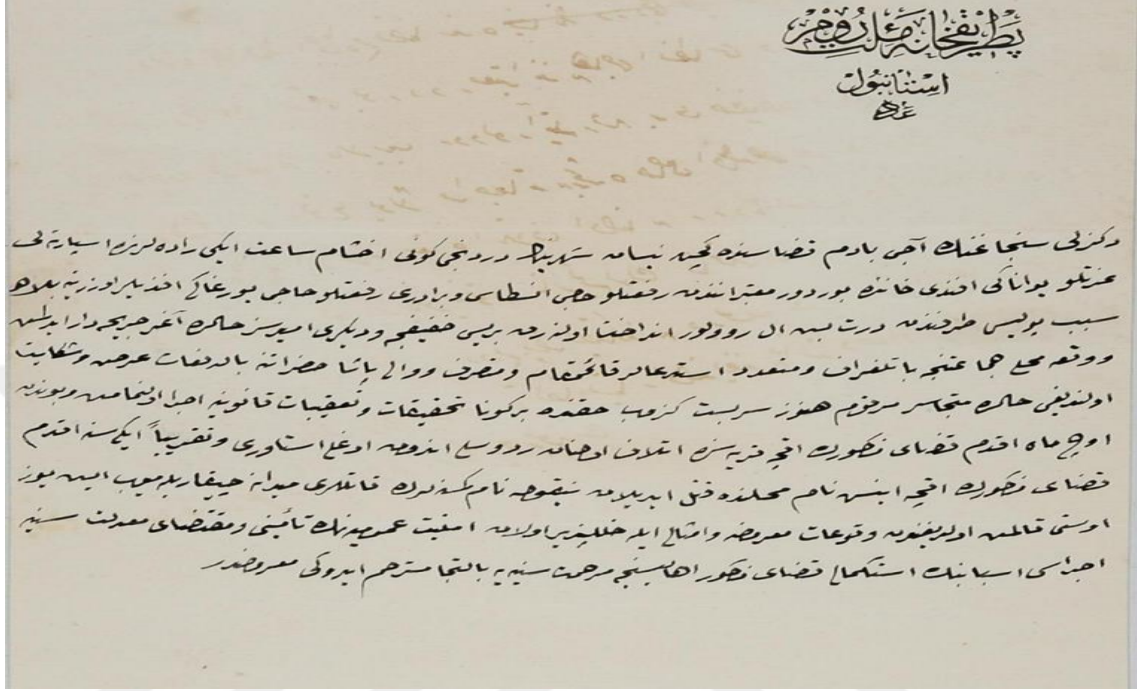
⁶⁵⁴ Akdeniz, s.482.

EK-8 1897 Denizli Depremi'nde Rum Mahallesi⁶⁵⁵

⁶⁵⁵ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yıldız Albümleri, No: 779-47-0029

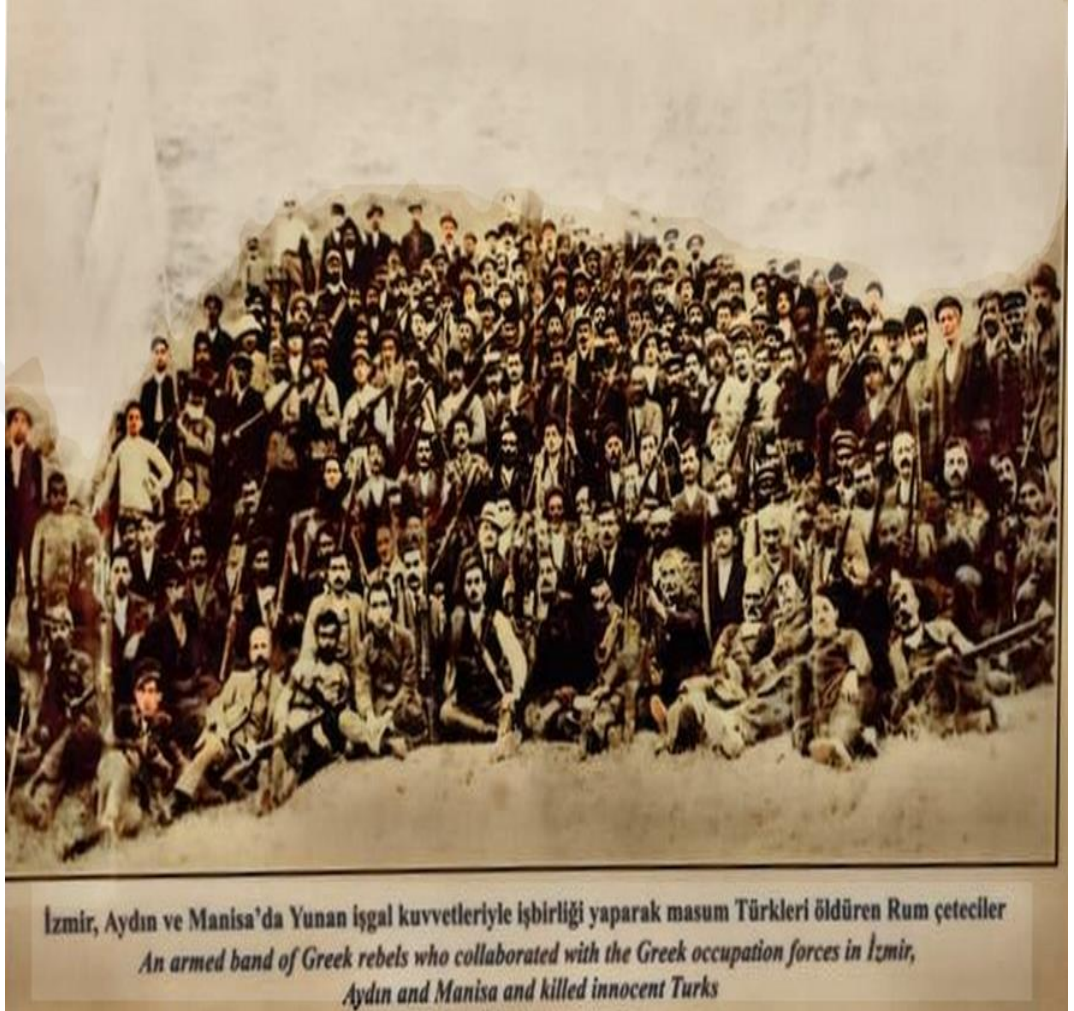
EK-9 Denizli Sancağı'nda Patrikhanenin Gayrimüslim Rumlara Yapılan Bir Saldırıyı Şikâyeti (16 Eylül 1895)⁶⁵⁶

denizli sancağının acı badem kazasında geçen nisan şehrinin dördüncü günü aksam saat iki raddelerinde ispartalı izzetli yovanaki efendi hazretleri burdur muteberanından refetlu hacı elestasi ve biraderi refetlu hacı yorgaki efendiler üzerine bila-sebep polis tarafından dört beş el rovelver endaht olunarak birisi hafifçe diğeri ümitsiz halde ağır cebren darb edilmiş vukua mahall-i cema'atce bi't-telgraf ve mete'addid istid'alar kaim-makam mutasarrıf ve ma'ruf vali paşa hazretine bizzat arz ve şikayet olunduğu halde mütecasir merhum henüz serbest gezüp hakkında bir guna tahkikat ve takibat-ı kanun icra olunmamış ve bundan üç mah akdem kaza-i mezkurun akça karyesinde itlaf olunan rodoslu andon oğlu istavri ve takriben iki sene akdem kaza-i mezkurun akça eniş nam mahallinde katl edilen nikola nam kimesnelerin katilleri meydana çıkarılmayıp iş bu yüz üstü kalmış olduğundan vukuat-ı maruzatı ve emsali ile halel-pezir olan emniyet-i umumiyenin temini ve muktaza-yı mu'addile-i seniyye icrası esbabında istimali kaza-yı mezkur ahalisince merhamet-i seniyyeye bi-iltica-i müsterham idüğü ma'ruzdur

⁶⁵⁶ BOA., DH. MKT., 428/103.

EK-10 İzmir, Aydın ve Manisa'da Yunan işgal kuvvetleriyle iş birliği yaparak masum Türkleri öldüren Rum çeteciler⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ İzmir, Aydın ve Manisa'da Yunan işgal kuvvetleriyle işbirliği yaparak masum Türkleri öldüren Rum çeteciler, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2536551246445766&set=a.137135256387389>, (23.12.2023).

ÖZ GEÇMİŞ

2002 yılında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldum. 2002-2004 yılları arasında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans Programını tamamladım. 2004-2007 döneminde Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimimi tamamladım. 2019 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda başlamış olduğum Doktora eğitimimi 2024 yılında tamamlayarak Doktor unvanını aldım.

Lisans Bitirme Tezi:

Lütfi BUDAK, **Aydın Vilayetinin Siyasi, Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Tarihi**, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Bitirme Tezi, Denizli, 2002.

Yüksek Lisans Tezi:

Lütfi BUDAK, **XIX. Yüzyıl Ortalarında Çine Kazası’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (Temettuat Defterlerine Göre)**, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aydın, 2007.

Doktora Tezi:

Lütfi BUDAK, **“Küçük Asya” Tartışmaları Çerçevesinde Batı Anadolu Rumları (1821-1908)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2024.

Yayınlar:

1- Kitaplar:

- Lütü BUDAK, **XIX. Yüzyıl Ortalarında Çine Kazası**, Aydın Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın No: 5, Aydın, 2018.

2- Kitap Bölümleri:

- Lütü BUDAK, Aydın Textile Factory as in the Context of Industrial Heritage, **Industrial Heritage in the Urban Identity and Memory Axis**, Ed. Arife KARADAĞ-Fusun BAYKAL, Ege University Publications, Faculty of Letters Publication No. 210, İzmir, 2021, ss. 465-502 (Sultan BAYSAN ve Adil Adnan ÖZTÜRK ile).
- Lütü BUDAK, Rodos Sürgünü Ahmet Midhat Efendi, **Turkish Culture in Rhodes and Kos**, Ed. Mustafa KAYMAKÇI-Cihan ÖZGÜN, Rhodes, Kos and The Dodecanese Turks Culture and Solidarity Association, Eğitim Yayınevi, Konya, 2020, ss. 374-383.
- Lütü BUDAK, Demokrat Parti Döneminde Aydın'da Eğitim ve Kültür Faaliyetleri, **Türk Tarihinde Adnan Menderes Sempozyumu**, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını No. 39, Cilt: II, Ed. Dilşen İNCE ERDOĞAN, Talip KABADAYI, Hüseyin ÜRETEN, Gülay GÜNDEAY, Aydın, Şubat 2012, ss. 97-136 (Adil Adnan ÖZTÜRK ve Sultan BAYSAN ile).

3- Makaleler:

- Lütü BUDAK, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)", **Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür, Eğitim Dergisi (TEKE)**, 3/1, 2014, ss. 377-393 (Çiğdem BUDAK ile).
- Lütü BUDAK, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Çine Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında Gözlemler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 54, 2015, ss. 585-605 (Mehmet BAŞARAN ile).

- Lutfi BUDAK, “1260-1261 (1844-1845) Temettuat Sayımına Göre Umurlu Köyü’nün Sosyo-Ekonomik Durumu”, **Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, 3, 2018, ss. 1-18.
- Lutfi BUDAK, “Milli Değerlerin Ders Kitaplarındaki Yeri: Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri Örneği”, **Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi**, 2 (2), 2018, ss. 9-18 (İrem NAMLI ALTINTAŞ ve Çiğdem BUDAK ile).

4- Bildiriler:

- Lutfi BUDAK, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Halk Eğitiminde Halkevlerini Rolü”, **XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Sempozyumu**, Pamukkale Üniversitesi, 28-30 Eylül 2005 (Adil Adnan ÖZTÜRK ile).
- Lutfi BUDAK, “Yapılandırmacılık ve Sosyal Bilgiler Eğitimi”, **Eğitimde Çağdaş Yaklaşımlar III: Yapılandırmacılık ve Eğitime Yansımaları Sempozyumu**, 29 Nisan 2006, Özel Tevfik Fikret Okulları, ss. 58-61 (Çiğdem KOCAMAN ile).
- Lutfi BUDAK, “Türkiye’de İlkokul Programlarının Oluşumunda Yabancı Uzmanların Rolü (1923-1938)”, **III. Uluslararası Öğretmen Yetiştirme Sempozyumu**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 4-5 Mayıs 2006 (Çiğdem KOCAMAN ile).
- Lutfi BUDAK, “Sınıf Öğretmenliği Bölümünde Okuyan Öğrencilerin Özel Eğitim Hizmetlerini Seçmede Etkili Olan Faktörler”, **IX. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu**, Fırat Üniversitesi, 20 Mayıs 2010 (Pınar GAYRET ile).

- Lütfi BUDAK, “İlköğretim Kurumları Öğretim Programında Yer Alan Atatürkçülük ile İlgili Konuların Değerlendirilmesi (1997-2010)”, **19. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı**, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 16-18 Eylül 2010, s. 73.
- Lütfi BUDAK, “Millî Mücadele Öncesi Çine’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Çine Kuva-yi Milliye Müzesi Açılışı ve Kurtuluş Savaşı ve Çine Paneli**, 16 Haziran 2008, Çine, ss. 19-38.
- Lütfi BUDAK, “Yurt Dışında Yaşayan İki Dilli Türk Çocukları İçin Hazırlanan 7. Seviye Türkçe ve Türk Kültürü Ders Kitabındaki Metinlerin 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programında Yer Alan Kök Değerler Bağlamında İncelenmesi”, **ISOEVA-2023**, 7th International Symposium of Education and Values (7. Uluslararası Eğitim ve Değerler Sempozyumu), 26 Ekim 2023, Kemer/Antalya (Yüksel GİRGİN ve Arzu TANIK ile).
- Lütfi BUDAK, “Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Programında Yer Alan Sözlü ve Yazılı Edebiyat İncelemesi Dersinde Kullanılan İslamiyet Öncesi Türk Destanlarını İçeren Metinlerdeki Motiflerin 2019 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Programında Yer Alan Kök Değerler Bağlamında İncelenmesi”, **ISOEVA-2023**, 7th International Symposium of Education and Values (7. Uluslararası Eğitim ve Değerler Sempozyumu), 26 Ekim 2023, Kemer/Antalya (Yüksel GİRGİN ile).
- Lütfi BUDAK, “Sabahattin Ali’nin Kaz Dağları’na Yazdığı Öykü: ‘Hasan Boğuldu Hikâyesi’ ve ‘Edremit’in Gelini Türküsü’ Üzerine Sosyokültürel Olgu Olarak Folklorik Bir Değerlendirme”, **ICOESS-2024**, 8th International Congress of Eurasian Social Sciences (8. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi), 26 Nisan 2024, Bodrum/Muğla (Yüksel GİRGİN ile).

5- Projeler:

- “Türk Sinemasında Efelik-Zeybeklik Konulu Film/Belgeseller Üzerinden Ege Bölgesi’nin İdari, Kültürel ve Sosyo-ekonomik Yapısı”, **TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projesi**, Başlangıç Tarihi: 21.03.2023, Bitiş Tarihi: 21.03.2024.

